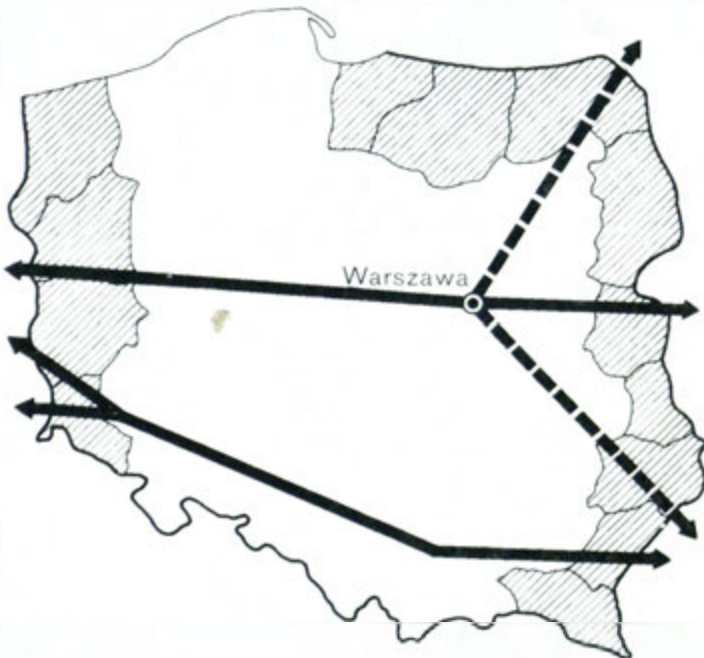

PODSTAWY ROZWOJU ZACHODNICH I WSCHODNICH OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Biuletyn Nr 9

PROBLEMY POLSKO-UKRAIŃSKIEJ WSPÓŁPRACY PRZYGRANICZNEJ

ПРОБЛЕМИ СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИКОРДОНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ - II

WYKAZ PUBLIKACJI

projektu badawczego nr 6 6130 92 03 pt. "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski":

- Biuletyn nr 1, Materiały z konferencji "Problematyka Zachodniego Obszaru Pogranicza", Zielona Góra 16–17.10.1992, Warszawa, maj 1993,
- Biuletyn nr 2, Problematyka Wschodniego Obszaru Pogranicza, Warszawa, lipiec 1993,
- Biuletyn nr 3, Problemy polsko–ukraińskiej współpracy przygranicznej, Warszawa–Kijów, grudzień 1993,
- Biuletyn nr 4, Rolnictwo zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski, Warszawa, grudzień 1993.
- Biuletyn nr 5, Węzłowe problemy współpracy przygranicznej, Warszawa, sierpień 1994.
- Biuletyn nr 6, Problemy współpracy przygranicznej pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej, Warszawa, grudzień 1994.
- Biuletyn nr 7, Euroregion "Nysa". Trzy lata doświadczeń, Warszawa, grudzień 1994.
- Biuletyn nr 8, Problemy polsko–białoruskiej współpracy przygranicznej, Warszawa – Mińsk, maj 1995.
- Biuletyn nr 9, Problemy polsko–ukraińskiej współpracy przygranicznej, Warszawa – Kijów, lipiec 1995.

PL-ISSN 1230-6215

POLSKA AKADEMIA NAUK
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania

Projekt badawczy nr 6 6130 92 03
Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich
obszarów przygranicznych Polski

Biuletyn Nr 9

Kierownik Projektu:
Prof. dr hab. Andrzej Stasiak

**PROBLEMY POLSKO - UKRAIŃSKIEJ
WSPÓŁPRACY PRZYGRANICZNEJ - II**

Pod redakcją:
dra Włodzimierza Zglińskiego
i mgra Tomasza Komornickiego

Warszawa - Kijów, lipiec 1995
<http://rcin.org.pl>

Інститут економіки
Національної Академії
наук України

Інститут географії
і територіальної організації
Польської Академії наук

Львівське відділення
Інституту економіки
Національної Академії
наук України

ПРОБЛЕМИ

СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ У КРАЇНИ І ПОЛЬЩІ - II

Наукові доповіді учасників
українсько-польського семінару в м. Ужгороді
(травень 1994 р.)
і польсько-українського семінару в м. Любліні
(вересень 1994 р.)

TABLE OF CONTENTS

I. Introduction

Andrzej Stasiak - Introduction (English)	XV
Andrzej Stasiak - Introduction (Polish)	XIX
Andrzej Stasiak - Introduction (Ukrainian)	XXIII
Agreement on the Regional Cooperation signed between the governments of the Republic of Poland and Ukraine	XXVII
Agreement on Border Passage signed between the governments of the Republic of Poland and Ukraine.	XXXIII
Agreement on environmental protection signed between the governments of the Republic of Poland and Ukraine	XXXVII
Włodzimierz Zgliński: Report from IV Polish - Ukrainian Seminar held in Lublin-Okuninka from August 31 through September 6, 1994 (in English)	XLIII
Włodzimierz Zgliński: Report from IV Polish - Ukrainian Seminar held in Lublin-Okuninka from August 31 through September 6, 1994 (in Polish)	LIII
Włodzimierz Zgliński: Report from IV Polish - Ukrainian Seminar held in Lublin-Okuninka from August 31 through September 6, 1994 (in Ukrainian)	LXI

II. Papers of the Polish participants (in Polish):

Władysława Stola: Functional structure of problem areas in South-Eastern Poland	1
Piotr Eberhardt: Concept of mapping the economic and geographic frontiers of Poland, Ukraine and Byelorussia	19
Bożena Degórska: Threats to the natural environment of Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie	25
Tomasz Komornicki: Transport connections between Poland and Ukraine: their current status, utilization and prospects	37
Maciej Bałtowski: The conditions of economic cooperation between Poland and Ukraine	55
Włodzimierz Zgliński: Ownership transformation of the agricultural sector on the Eastern frontier of Poland	69

Waldemar Gorzym-Wilkowski: Road network as a factor of the potential development of Central and Eastern Poland and its integration with the frontier areas of Byelorussia and Ukraine	87
Włodzimierz Zgliński: The steel works and sulphur line as an opportunity to stimulate cooperation with the East	95
Halina Powęska: The gray zone of trade and services and its role in the stimulation of the frontier areas development	99
Maciej Jakubowski: Nationality problems of Ukraine (refer ence to a new book by prof. P. Eberhardt)	109
Ryszard Jedut: The problems of frontier areas discussed during the 14th Convention of the Polish Geographical Society and IV Polish-Ukrainian Seminar	115
Piotr Eberhardt, Andrzej Mischczuk: Methods of promotion of Lublin as a center of Polish-Ukraine frontier areas	127
III. Papers of the Ukrainian participants (in Ukrainian):	
O.M. Onyszczenko - The legal basis of the agrarian reform in Ukraine	147
W.M. Trehobczuk - Agriculture and agri-food production capacity of the Western areas of Ukraine from the perspective of transborder cooperation	157
M.I. Doliszniij, S.M. Pysarenko - Transformation of the agricultural and indu strial complex in the frontier area of the Western Ukraine	173
N.A. Mikula - The concepts of development of transborder cooperation in the area of Lvov	181
H.S. Jemeć, O.S. Peredrij - Mutual influence of politics and economics in the transborder cooperation	185
O.S. Peredrij, H.S. Jemeć - "Carpathia" Euroregion: from unilateral to multi lateral cooperation	193
W.W. Juchymenko, L.I. Kuznecowa - Problems of economic development of Ukraine on the external markets	199
L.W. Dibrowa - Integration of the Ukrainian agriculture with the worldwide economy	203
A.E. Józefowycz - The problems of adapting Ukrainian agricultural production to the standards of the European market	213
M. Pitiulycz, W. Mikłowda - Problems of formation of	

VII

international regulations relating to the labour migration	217
W.M. Trehobczuk - Security problems relating to natural resources and ecology, with possible solutions	223
J.W. Maniwczuk - Ecological problems of the agricultural production in Carpathia	231
O.U. Chomra - Labour market problems in the frontier area of Ukraine	241

IV. Participants List:

-in English	269
-in Polish	271
-in Ukrainian	273

SPIS TREŚCI

I. Wprowadzenie

Andrzej Stasiak - Wstęp (w języku angielskim)	XV
Andrzej Stasiak - Wstęp (w języku polskim)	XIX
Andrzej Stasiak - Wstęp (w języku ukraińskim)	XXIII
Porozumienie między Rządem RP z Rządem Ukrainy o współpracy międzyregionalnej	XXVII
Umowa między Rządem RP a Rządem Ukrainy w sprawie przejsć granicznych	XXXIII
Umowa między Rządem RP a rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie ochrony środowiska	XXXVII
Włodzimierz Zgliński - Sprawozdanie z IV seminarium polsko-ukraińskiego Lublin-Okuninka 31.08-06.09 1994 r. (w języku angielskim)	XLIII
Włodzimierz Zgliński - Sprawozdanie z IV seminarium polsko-ukraińskiego Lublin-Okuninka 31.08-06.09 1994 r. (w języku polskim)	LIII
Włodzimierz Zgliński - Sprawozdanie z IV seminarium polsko-ukraińskiego Lublin-Okuninka 31.08-06.09 1994 r. (w języku ukraińskim)	LXI

II. Referaty strony polskiej (w języku polskim)

Władysława Stola - Struktura funkcjonalna obszarów problemowych na teach południowo- wschodniej Polski	1
Piotr Eberhardt - Koncepcja Atlasu Ekonomiczno - Geograficznego Pogranicza Polsko-Ukraińsko-Białoruskiego	19
Bożena Degórska - Zagrożenia środowiska przyrodniczego Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego	25
Tomasz Komornicki - Powiązania transportowe Polski i Ukrainy - stan aktualny, wykorzystanie, perspektywy	37
Maciej Bałtowski - Uwarunkowania współpracy gospodarczej Polski i Ukrainy	55

Włodzimierz Zgliński - Przekształcenia własnościowe rolnictwa państwowego we wschodnim obszarze przygranicznym Polski	69
Waldemar Gorzym-Wilkowski - Sieć drogowa jako potencjalna przesłanka rozwoju Polski Środkowo - Wschodniej i jej integracji z przygranicznymi obszarami Białorusi i Ukrainy	87
Włodzimierz Zgliński - Linia Hutniczo-Siarkowa szansą aktywizacji współpracy ze wschodem	95
Halina Powęska - Szara strefa handlu i usług i jej rola w aktywizacji obszarów przygranicznych	99
Maciej Jakubowski - Problemy narodowościowe Ukrainy (nad nową książką prof. P.Eberhardta)	109
Ryszard Jedut - Problematyka obszarów przygranicznych na 14 Zjeździe Polskiego Towarzystwa Geograficznego i IV seminarium polsko-ukraińskim	115
Piotr Eberhardt, Andrzej Miszczuk - Metoda promocji Lublina jako ośrodka na pograniczu polsko-ukraińskim	127
III. Referaty strony ukraińskiej (w języku ukraińskim)	
O.M. Onyszczenko - Podstawy prawne reformy agrarnej na Ukrainie	147
W.M. Trehobczuk - Potencjał rolno-spożywczy zachodnich obwodów Ukrainy z punktu widzenia rozwoju współpracy przygranicznej	157
M.I. Dolisznij, S.M.Pysarenko - Transformacja kompleksu rolno-przemysłowego w obszarze przygranicznym w zachodnim regionie Ukrainy	173
N.A. Miśkuła - Koncepcje rozwoju współpracy transgranicznej w regionie lwowskim	181
H.S.Jemeć, O.S.Peredrij - Wzajemne oddziaływania polityki i ekonomii we współpracy transgranicznej	185
O.S.Peredrij, H.S.Jemeć - "Euroregion Karpaty": od współpracy jednostronnej do wielostronnej	193
W.W.Juchymenko, L.I.Kuznecowa - Problemy rozwoju działalności gospodarczej Ukrainy na rynkach zewnętrznych	199
L.W.Dibrowa - Integracja rolnictwa ukraińskiego z gospodarką światową	203

XI

A.E. Józefowycz - Problemy adaptacji produkcji rolnej Ukrainy do rynku europejskiego	213
M.Pitiulycz, W.Mikłowda - Problemy formowania międzynarodowej regulacji migracji siły roboczej	217
W.M. Trehobczuk - Problemy bezpieczeństwa związanego z zasobami surowcowymi i ekologią oraz sposoby ich rozwiązywania	223
J.W.Maniwczuk - Problemy ekologiczne produkcji rolnej w Karpatach	231
O.U.Chomra - Problemy rynku pracy w obszarze przygranicznym Ukrainy	241
IV. Lista uczestników seminarium	
- w języku angielskim	269
- w języku polskim	271
- w języku ukraińskim	273

ЗМІСТ

I. Вступ

Анджей Стасяк - Вступ (англійською мовою)

Анджей Стасяк - Вступ (польською мовою)

Анджей Стасяк - Вступ (українською мовою)

Угода між Урядом РП і Урядом України про міжрегіональну співпрацю

Угода між Урядом РП і Урядом України про співпрацю в області охорони навколишнього середовища

Влодзімеж Згліньскі - Звіт з IV польсько-українського семінару Люблін-Окуніка 31.08-06.09 1994 р. (англійською мовою)

Влодзімеж Згліньскі - Звіт з IV польсько-українського семінару Люблін-Окуніка 31.08-06.09 1994 р. (польською мовою)

Влодзімеж Згліньскі - Звіт з IV польсько-українського семінару Люблін-Окуніка 31.08-06.09 1994 р. (українською мовою)

II. Доповіді польської сторони (польською мовою)

Владислава Столя - Структура функціонування проблемних сфер на території південно-східної Польщі

Піотр Ебергардт - Концепція Економічно-географічного атласу пограниччя польсько-українсько-білоруського

Божена Дегурска - Загрози природного оточення Ленчицько-влодавського приозер'я

Томаш Коморніцкі - Транспортні зв'язки між Польщею і Україною - сучасний стан, використання, перспективи

Мацей Балтовскі - Умовини економічного співробітництва Польщі і України

Влодзімеж Згліньскі - Майнові зміни державного сільського господарства у східних прикордонних територіях Польщі

Вальдемар Гожим-Вільковскі - Дорожня мережа як потенціальна передумова розвитку центрально-східної Польщі та її інтеграції з прикордонними територіями Білорусі й України

Влодзімеж Згліньскі - Металургійно-сіркова лінія - можливість активізувати співробітництво зі Сходом

Галіна Повенска - Тіньові торгівля і послуги та їхня роль в активізації прикордонних територій

Мацей Якубовскі - Національні проблеми в Україні (про нову книжку проф. П. Ебергардта)

Ришард Єдут - Проблеми прикордонних територій на 14 З'їзді Польського географічного товариства і IV польсько-українського семінару

Піотр Ебергардт, Анджей Міщук - Спосіб промоції Любліна як міста польсько-українського пограниччя

III. Доповіді української сторони (українською мовою)

О.М.Онищенко - Законодавчі основи земельної реформи в Україні

В.М.Трегобчук - Потенціал агропродовольчої сфери західних областей України з точки зору розвитку прикордонного співробітництва

М.І.Долішній, С.М.Писаренко - Трансформація агропромислового комплексу прикордонних територій західного регіону України

Н.А.Мікула - Концептуальні підходи розвитку транскордонного співробітництва Львівщини

Г.С.Ємець, О.С.Передрій - Взаємодія політики і економіки в транскордонному співробітництві

О.С.Передрій, Г.С.Ємець - Карпатський Єврорегіон: від одностороннього до багатостороннього співробітництва

В.В.Юхименко, Л.І.Кузнецова - Проблеми розвитку зовнішньоекономічної діяльності України

Л.В.Діброва - Інтеграція аграрної сфери України у світове господарство

А.Е.Юзефович - Проблеми адаптації сільськогосподарського виробництва України до європейського ринку

М.Пітюлич, В.Мікловда - Проблеми формування механізму міждержавного регулювання міграції робочої сили

В.М.Трегобчук - Проблеми ресурсно-екологічної безпеки та шляхи її розв'язання

Ю.В.Манівчук - Екологічні проблеми аграрного виробництва у Карпатах

О.У.Хомра - Трудові проблеми прикордоння України

IV. Список учасників семінару

- англійською мовою
- польською мовою
- українською мовою

Andrzej Stasiak

INTRODUCTION

We submit to our readers the next edition of the Bulletin, published by the Research Project The Foundation of Development of Western and Eastern Frontiers of Poland. Bulletin No. 9 contains findings of the joint research of the Polish - Ukraine frontier areas in 1994. Please note, that the first bulletin in which such problems were discussed, was published as Bulletin No. 3. Similarly as in the case of Bulletin No. 3 mentioned above, the texts of the Polish papers are published in the Polish language, Ukrainian papers in the Ukrainian language, and Introduction, Table of Contents and Reports from the Seminar are published in three languages: English, Polish, Ukrainian. In 1994 and partly in 1995, the pace of the research on Polish-Ukrainian frontiers, the cooperation between the governments of Ukraine and Poland, and local authorities was accelerated (see: copies of the Agreements). After the establishment of "Carpathia Euroregion" in 1993, intensive measures were taken to found "Bug Euroregion", which would cover frontier areas of Poland, Ukraine and Byelorussia. The Lublin center with support from IGiPZ PAN Warszawa (Institute of Geography and Spacial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw) has under taken broad research on potential member areas of "Bug Euroregion", which is described in the papers published in this Bulletin by: Associate professor Maciej Bałtowski, Associate professor Piotr Eberhardt, Ph.D. Andrzej Miszczuk. The Ukrainian papers focus on the areas of Ruś Zakarpacka (Carpathian region of Russia) and Western Ukraine.

The Institute of Geography and Spacial Organization in collaboration with the Institute of Economics, Ukrainian Academy of Science,

****1. *Problems of Polish-Ukrainian Transborder Cooperation.* Bulletin No. 3 published by the Research Project The Foundation for Development of the Western and Eastern Frontiers of Poland, editors: P. Eberhardt, T. Komornicki, IGiPZ PAN, Warsaw-Kiev, December 1993.***

Kiev and its subsidiaries in Lvov and Uzgorod, conducted three joint scientific seminars:

a) seminar organized by the Ukrainian party in Uzgorod, 25-29 April, 1994;

b) seminar organized by the Polish party in Okuninka, 04-06 September, 1994;

c) seminar organized by the Ukrainian party in Kamieniec Podolski, 22-27 May, 1995;

The papers from Uzgorod and Okuninka are published in this Bulletin. The papers from Kamieniec Podolski shall be published by the Ukrainian party in 1996. We hope that the problems discussed in articles and information contained in this publication will help in the future development of Polish-Ukrainian scientific cooperation regarding the frontiers, and facilitate future research focused on the general problems of the social and economic transformation which takes place in two respective countries. The publication may also be useful for public administration, regional and local authorities.

The growing importance of the railway transport between Warsaw - Lublin - Chełm - Dorohusk - Kowel - Kiev should be emphasized. The development of this railway ensures the shortest transport between Warsaw and Kiev. It also allows for the participation in the construction of the planned highway A-2 and high speed railway in the area of Warsaw, and exit to the West (Berlin, Paris, London). The acceleration of the planned highway, A-4, shall facilitate the connections between the Polish and Ukrainian regions located North of Carpathia Mountains (Lvov-Cracow) with an exit to the Black Sea and another direction to Dresden - Frankfurt/Maine, and Y-section in Poland leading to passage in Olszyna on the way to Berlin.

With respect to the cooperation in the area of environmental protection, compliments should be given to the studies on the Polish and Ukrainian regions of Roztocze, Bieszczady Mountains. Attention should be paid to the growing importance of the development of valley and the river-bed of the Bug river. One may expect that Polish-Ukrainian cooperation has and will have an impact on the ownership and organizational transformation of the agricultural sector.

Thus, we believe that given the major and growing importance of the frontier cooperation between the two countries which have similar populations (population of Ukraine is 50 million, Poland 40 million) eco-

conomic profile, more comprehensive research should be conducted. Taking these factors into account and without closing the research of the frontiers, a Cooperation Agreement for the years 1996-1998 was concluded between the Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw, and Institute of Economics, Ukrainian Academy of Science, Kiev. The Agreement provides for a broader scope of the research which should focus on the subject of: Regional Policy During the Period of Social and Economic Transformation.

Given this occasion, I would like to thank prof. Oleksiej Oniszczenko, the Member of the Academy (Kiev), prof. Anatolij Józefowycz, the Chief of the Ukrainian Team and his closest colleague (Kiev), and tireless Nadieżda Miłkoła, Ph.D. (Lvov) for their collaboration in the research on Polish- Ukrainian frontiers. I hope that our cooperation will be fruitful in terms of the scientific findings, and will allow to tighten the bonds of friendship between our two teams.

Manager of the Research Project
The Foundation of Development of Western
and Eastern Frontiers of Poland

Prof. Andrzej Stasiak

Andrzej Stasiak

WSTĘP

Oddajemy do rąk czytelników kolejny Biuletyn Projektu Badawczego pt. "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski". Biuletyn nr 9 jest poświęcony wynikom wspólnych badań nad obszarami pogranicza polsko-ukraińskiego w 1994 roku. Chciałbym przypomnieć, iż pierwszy biuletyn poświęcony tej tematyce ukazał się w 1993 roku, jako biuletyn Nr 3¹⁾. Podobnie jak w cytowanym wyżej Biuletynie nr 3 teksty referatów polskich są publikowane w języku polskim, ukraińskie w języku ukraińskim, a wstęp, spis rzeczy i sprawozdania z seminarium są publikowane w trzech językach: angielskim, polskim i ukraińskim. W latach 1994 i częściowo 1995 badania nad pograniczem polsko-ukraińskim, podobnie jak i współpraca rządów Ukrainy i Polski oraz władz regionalnych, nabrały szybszego tempa (patrz publikowane teksty porozumień). Po utworzeniu w 1993 r. tzw. "Euroregionu Karpaty", podjęto intensywne działania w celu powołania do życia "Euroregionu Bug", który objąłby swym zakresem współdziałanie obszarów pogranicza Ukrainy, Polski i Białorusi. Ośrodek lubelski przy aktywnym współdziałaniu IGiPZ PAN Warszawa, podjął szeroko zakrojone prace badawcze nad potencjalnymi obszarami "Euroregionu Bug", o czym informują zawarte w niniejszym Biuletynie artykuły: Prof. dr hab. Macieja Bałtowskiego, Prof. dr hab. Piotra Eberhardta i dr Andrzeja Miszczuka. Teksty referatów ukraińskich dotyczą w dużej mierze obszarów Rusi Zakarpackiej oraz Ukrainy Zachodniej.

^{1/} "Problemy polsko-ukraińskiej współpracy przygranicznej". Biuletyn Nr 3 projektu badawczego "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski" red. P.Eberhardt, T.Komornicki, IGiPZ PAN, Warszawa-Kijów, grudzień 1993

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania w ramach współpracy z Instytutem Ekonomiki Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie oraz jednostkami we Lwowie i Użgorodzie przeprowadził wspólnie trzy seminaria naukowe:

a/ 25-29.04.1994 w Użgorodzie - organizator strona ukraińska

b/ 04-06.09.1994 w Okunince - organizator strona polska

c/ 22-27.05.1995 w Kamieńcu Podolskim - organizator strona ukraińska.

Materiały z Użgorodu i Okuninki publikujemy w niniejszym Biuletynie. Materiały z Kamieńca Podolskiego opublikuje strona ukraińska w 1996 roku. Można mieć nadzieję, iż poruszone w artykułach i doniesieniach problemy oraz zawarte informacje będą pomocne zarówno w rozwoju dalszej polsko-ukraińskiej współpracy naukowej nad tematyką obszarów pogranicza, jak i ułatwią przejście do badań nad szerszą problematyką dotyczącą przemian społeczno-gospodarczych, zachodzących w naszych państwach. Również w jakiejś mierze mogą być one przydatne dla administracji rządowej, regionalnej i władz lokalnych.

Z pewnością zasługuje na podkreślenie wzrastające znaczenie osi komunikacji kolejowej i kołowej Warszawa - Lublin - Chełm - Dorohusk - Kowel - Kijów. Rozwój tej osi daje najkrótsze połączenie Warszawy z Kijowem i możliwości włączenia się do projektowanej autostrady A-2 i projektowanej kolei szybkiej w okolicach Warszawy i stąd wyjścia na zachód (Berlin, Paryż, Londyn). Również przyspieszenie budowy projektowanej autostrady A-4 ułatwi połączenie pasma regionów ukraińskich i polskich leżących na północ od Karpat (Lwów - Kraków) z wyjściem na Morze Czarne z kierunkiem na Drezno - Frankfurt nad Menem i odgałęzieniem w Polsce przez przejście w Olszynie w kierunku na Berlin.

W zakresie współpracy dotyczącej ochrony środowiska, na uznanie zasługują studia prowadzone nad polskim i ukraińskim Roztoczem, Bieszczadami oraz stale rosnącą wagą zagospodarowania doliny i koryta rzeki Bug. Można też sądzić, iż w przekształcaniach struktury własności rolnictwa i jego organizacji współpraca polsko-ukraińska ma i będzie miała istotne znaczenie.

Dlatego też uważamy, że przy istotnym i stale rosnącym znaczeniu współpracy przygranicznej obu państw, o dosyć zbliżonym potencjale demograficznym (Ukraina ok. 50 mln ludności, Polska ok. 40 mln. ludności) i gospodarczym, należy rozwinąć badania o szerszej skali tematyki. Wychodząc z tej przesłanki, nie zamykając badań nad obszarami pogranicza, zawarliśmy umowę o współpracy naukowej między Instytu-

tem Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie a Instytutem Ekonomiki Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie, na lata 1996-1998. Rozszerza ona skalę badawczą, koncentrując się na temacie: "Polityka regionalna w okresie przekształceń społeczno-gospodarczych".

Z tej okazji chciałbym podziękować za dotychczasową współpracę w zakresie badań pogranicza polsko-ukraińskiego Akademikowi profesorowi Oleksiejowi Oniszczence (kijów), szefowi zespołu ukraińskiego; jemu najbliższemu współpracownikowi profesorowi Anatolijemu Józefowiczowi (Kijów), jak również niezmordowanej dr Nadzieździe Mikule (Lwów). Mam nadzieję, że nasza współpraca na nowych polach badawczych będzie zarówno owocna w zakresie wyników badań naukowych jak i przyczyni się do dalszego zacieśnienia stosunków międzyludzkich między naszymi zespołami.

Kierownik Projektu Badawczego
"Podstawy rozwoju zachodnich i wschod-
nich obszarów przygranicznych Polski"

Prof. dr hab. Andrzej Stasiak

W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości. W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości.

W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości. W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości.

W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości. W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości.

W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości. W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości.

W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości. W tym celu należy przede wszystkim wypracować jednolitą politykę regionalną w odniesieniu do obszarów wiejskich, która powinna być oparta na zasadach równości i sprawiedliwości.

ВСТУП

Віддаємо до рук читачів черговий Бюлетень дослідницького проекту „Основи розвитку західних і східних прикордонних територій Польщі”. Бюлетень № 9 присвячений результатам спільних досліджень польсько-українських прикордонних територій в 1994 році. Я хочу нагадати, що перший бюлетень присвячений цій тематиці опубліковано в 1993 році і це був бюлетень № 3¹. Так само як і в вищезазначеному Бюлетені № 3, польські доповіді друкуємо польською мовою, українські - українською, а вступ, зміст і звіти з семінару публікуємо трьома мовами: англійською, польською і українською. В 1994, і якоюсь мірою в 1995 роках дослідження польсько-українського пограниччя, так само як і співпраця урядів України і Польщі та місцевих властей, набрали розгону (дивись опубліковані тексти угод). Після заснування в 1993 році „Єврорегіону Карпати” започатковано інтенсивні клопотання з метою створення „Єврорегіону Буг”, що охоплював би собою співробітництво прикордонних територій України, Польщі і Білорусі. Люблінський осередок, при активній співучасті ІГіТО ПАН Варшава, започаткували широкомасштабні дослідження територій, що могли б увійти до „Єврорегіону Буг”, про що інформують вміщені в цьому Бюлетені статті: Проф. д-ра Мацея Балтовського, Проф. д-ра Піотра Ебергардта і доктора Анджая Міщука. Тексти українських доповідей великою мірою стосуються територій Закарпатської України та Західної України.

Інститут Географії і Територіальної Організації у рамках співпраці з Інститутом Економії Національної Академії Наук

¹ „Проблеми польсько-українського прикордонного співробітництва”. Бюлетень № 3 дослідницького проекту „Основи розвитку західних та східних прикордонних територій Польщі” ред. П.Ебергардт, Т.Коморніцкі, ІГ і ТО ПАН, Варшава-Київ, грудень 1993

України у Києві та науковими одиницями у Львові і Ужгороді провів спільно три наукові семінари:

- а) 25-29.04.1994 в Ужгороді - організатор українська сторона
- б) 04-06.09.1994 в Окуніці - організатор польська сторона
- в) 22-27.05.1995 у Кам'янці Подільському - організатором була українська сторона.

Матеріали з Ужгороду і Окуніки ми публікуємо в цьому Бюлетені. Матеріали з Кам'янця Подільського опублікує українська сторона в 1996 році. Можна сподіватися, що заторкнуті в статтях і повідомленнях проблеми і інформації допомагатимуть так у розвитку подальшого польсько-українського наукового співробітництва в досліджуванні питань прикордонних територій, як і в переході до досліджень ширших проблем, що стосуються соціально-економічних змін, які відбуваються в наших державах. До речі, вони якоюсь мірою можуть стати в пригоді центральній та регіональній адміністрації, а також місцевої владі.

Безперечно варто підкреслити зростаюче значення залізничного і дорожнього комунікаційного шляху Варшава - Люблін - Хелм - Дорогуск - Ковель - Київ. Завдяки розвитку цього шляху маємо найкоротше сполучення Варшави з Києвом і можливість включитися до проекрованої автостради А-2 і проекрованої швидкої залізничної колії недалеко Варшави, а звідси мати вихід на захід (Берлін, Париж, Лондон). Також прискорення будови запроєктованої вже автостради А-4 полегшить сполучення між польськими і українськими регіонами, що розташовані на північ від Карпат (Львів-Краків) з виходом на Чорне Море, а також в напрямку Дрезден-Франкфурт на Майні, а відгалуження в Польщі дозволить кріз пункт перетинання кордону в Ольшинці вийти на Берлін.

Натомість у співпраці, яка стосується охорони природного середовища, на увагу заслуговують студії, що їх проводять на польському і українському Розточі, в Бещадах, а також постійно зростаюча вага загосподарювання долини й русла ріки Буг. Можна сподіватися, що також у перетворюванні структури власності рільництва та його організації польсько-українське співробітництво має і матиме першорядне значення.

Тому теж ми вважаємо, що крім дуже важливого прикордонного співробітництва, яке набирає щораз більшого значення, між обома державами, що мають подібний економічний і демографічний потенціал (Україна біля 50 млн

населення, Польща біля 40 млн населення) слід розвивати дослідження, що матимуть ширші тематичні масштаби. Виходячи з того, і не забуваючи про дослідження прикордонних територій, ми підписали угоду про наукове співробітництво між Інститутом Географії і Територіальної Організації ПАН у Варшаві і Інститутом Економії Національної Академії Наук у Києві на роки 1996-1998. Вона розширює дослідницькі масштаби і зосереджується на темі: „Регіональна політика в період суспільно-економічних перетворень”.

З цієї нагоди я хотів би скласти подяку за дотеперішню співпрацю у досліджуванні польсько-українського пограниччя Академікові, Професорові Олексієві Онищенкові (Київ), який очолює українську дослідницьку групу; його найближчому співробітникові, Професорові Анатолієві Юзефовичеві (Київ), а також невтомній доктор Надії Мікулі (Львів). Надіюся, що наша співпраця на нових дослідницьких полях плодоноситиме результатами наукових досліджень і подальшим зміцненням міжлюдських взаємин поміж нашими дослідницькими групами.

Керівник Дослідницького Проекту
„Основи розвитку західних і східних
прикордонних територій Польщі”

Проф. д-р Анджей Стасяк

POROZUMIENIE MIĘDZY RZĄDEM RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ A RZĄDEM UKRAINY O WSPÓŁPRACY MIĘDZYREGIONALNEJ

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i Rząd Ukrainy, zwane dalej Stronami;
kierując się celami i zasadami Traktatu między Rzeczpospolitą
Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i
współpracy z dnia 18 maja 1992 roku;

mając na uwadze postanowienia Umowy między Rządem Rzeczy-
pospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o handlu i współpracy gospodar-
czej z dnia 4 października 1991 roku;

uwzględniając, że celem współpracy międzyregionalnej jest za-
cieśnienie stosunków między Rzeczpospolitą Polską i Ukrainą;

świadome znaczenia, jakie ma współpraca między terenowymi
organami administracji państwowej i organami samorządu terytorialnego
obu Państw;

zdecydowane wspierać tę współpracę i w ten sposób przyczynić
się do postępu gospodarczego i społecznego regionów obu Państw,
szczególnie przygranicznych;

uzgodniły, co następuje:

Artykuł 1

Dla celów niniejszego Porozumienia określenie "współpraca
międzyregionalna" oznacza działania terenowych organów administracji
państwowej i organów samorządu terytorialnego zmierzające do umo-
wienia i rozwoju przyjaznych i dobrosąsiedzkich stosunków między obu
Państwami.

Artykuł 2

1. Strony będą informować swoje terenowe organy administracji państwowej i organy samorządu terytorialnego o możliwościach działania tych organów w zakresie współpracy międzyregionalnej.

2. Strony będą popierać wysiłki terenowych organów administracji państwowej i organów samorządu terytorialnego w realizacji współpracy międzyregionalnej.

Artykuł 3

1. Niniejsze Porozumienie nie narusza zobowiązań wynikających z umów międzynarodowych regulujących współpracę obu Państw.

2. Niniejsze Porozumienie nie narusza uprawnień i obowiązków terenowych organów administracji państwowej i organów samorządu terytorialnego określonych przez prawo wewnętrzne Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy.

3. Każda ze Stron, w dowolnym czasie, może określić części terytorium swojego Państwa, przedmiot i formy współpracy, co do których niniejsze Porozumienie nie będzie miało zastosowania.

Artykuł 4

Strony będą sprzyjać wszechstronnie realizacji współpracy w zakresie rozwoju regionów, miast i obszarów wiejskich, wobec których stosuje się niniejsze Porozumienie, w szczególności w takich dziedzinach jak:

- budownictwo i gospodarka przestrzenna,
- transport,
- gospodarka komunalna,
- przemysł,
- handel,
- rolnictwo (rozwoj kultury agrarnej, przetwórstwo i zbytno produkcji rolnej),

XXIX

- ochrona przyrody (parki narodowe i krajobrazowe, obszary i obiekty wypoczynkowe),
- ochrona środowiska (zwalczanie zanieczyszczeń wód, powietrza i gleby),
- oświata i kształcenie zawodowe,
- nauczanie odpowiednio języka polskiego i ukraińskiego jako drugich w szkołach, zwłaszcza w strefie przygranicznej,
- kultura i sztuka,
- ochrona zdrowia,
- turystyka i sport,
- wzajemne informowanie się i pomoc na wypadek katastrof i klęsk ekologicznych (epidemie, powodzie, pożary, katastrofy i wypadki transportowe),
- inne dziedziny wzajemnego zainteresowania.

Artykuł 5

1. Terenowe organy administracji państwowej i organy samorządu terytorialnego mogą zawierać, w ramach swoich kompetencji i zgodnie z prawem wewnętrznym każdego z obu Państw, umowy w dziedzinach, o których mowa w artykule 4 niniejszego Porozumienia. Dotyczyć to będzie w szczególności umów o dostawach towarów lub świadczeniu usług oraz tworzeniu wspólnych przedsiębiorstw, stowarzyszeń i fundacji.

2. Terenowe organy administracji państwowej i organy samorządu terytorialnego programują i organizują na swoich szczeblach współpracę międzyregionalną w dziedzinach wymienionych w artykule 4 niniejszego Porozumienia.

Artykuł 6

Strony utworzą wspólną Międzyrządową Radę koordynacyjną do spraw Współpracy Międzyregionalnej

Artykuł 7

Terenowe organy administracji państwowej i organy samorządu terytorialnego mogą tworzyć wspólnie organy koordynacyjne do spraw współpracy międzyregionalnej

Artykuł 8

Wydatki związane z udziałem w posiedzeniach wspólnych organów koordynacyjnych ponoszą odpowiednio te organy, które delegują na te posiedzenia swoich przedstawicieli.

Artykuł 9

Kwestie sporne związane z interpretacją i należytym wykonywaniem postanowień niniejszego Porozumienia będą rozstrzygane w drodze wzajemnych konsultacji i rozmów Stron.

Artykuł 10

Za zgodą obu Stron postanowienia niniejszego Porozumienia mogą być zmieniane lub uzupełniane zgodnie z procedurą przewidzianą w artykule 11 niniejszego Porozumienia.

Artykuł 11

Niniejsze Porozumienie wchodzi w życie po wymianie not informujących o zakończeniu odpowiedniej procedury, koniecznej dla wejścia w życie takiego porozumienia. Za datę wejścia w życie uważa się dzień otrzymania noty późniejszej.

Artykuł 12

Niniejsze Porozumienie zostaje zawarte na okres pięciu lat. Ulega ono automatycznemu przedłużeniu każdorazowo na okres pięcioletni, jeżeli żadna ze Stron nie wypowie go w drodze notyfikacji na trzy miesiące przed upływem danego okresu obowiązywania.

Sporządzono w Kijowie dnia 24 maja 1993 roku w dwóch egzemplarzach, każdy w językach polskim i ukraińskim, przy czym obydwie teksty posiadają jednakową moc.

Z upoważnienia
Rządu Rzeczypospolitej Polskiej

Z upoważnienia
Rządu Ukrainy

Abstract

The purpose of this study was to investigate the effect of a 12-week training program on the physical fitness and health-related quality of life (HRQL) of sedentary middle-aged men. The study was conducted in a randomized controlled trial design. The participants were divided into two groups: the intervention group (IG) and the control group (CG). The IG received a supervised exercise program consisting of aerobic and resistance training, while the CG remained sedentary. The primary outcome was the change in HRQL, measured using the SF-36 questionnaire. Secondary outcomes included changes in physical fitness, such as maximum oxygen consumption (VO₂max), and body composition. The results showed that the IG had a significant improvement in HRQL, particularly in the physical function and vitality domains, compared to the CG. Additionally, the IG showed a significant increase in VO₂max and a decrease in body mass index (BMI) and waist circumference. The findings suggest that a 12-week supervised exercise program can effectively improve HRQL and physical fitness in sedentary middle-aged men.

Keywords: exercise, health-related quality of life, physical fitness, middle-aged men

Introduction: Physical inactivity is a leading cause of preventable disease and disability worldwide. It is associated with a higher risk of cardiovascular disease, type 2 diabetes, and obesity. Regular physical activity, on the other hand, has been shown to reduce the risk of these conditions and improve overall health and well-being.

Health-related quality of life (HRQL) is a multidimensional construct that encompasses physical, mental, and social aspects of health. It is an important outcome measure in clinical research, as it provides a comprehensive view of the impact of a health intervention on a patient's overall quality of life.

The purpose of this study was to investigate the effect of a 12-week supervised exercise program on the HRQL and physical fitness of sedentary middle-aged men. The study was conducted in a randomized controlled trial design, with the intervention group (IG) receiving a supervised exercise program and the control group (CG) remaining sedentary.

The primary outcome was the change in HRQL, measured using the SF-36 questionnaire. Secondary outcomes included changes in physical fitness, such as maximum oxygen consumption (VO₂max), and body composition. The results showed that the IG had a significant improvement in HRQL, particularly in the physical function and vitality domains, compared to the CG.

Additionally, the IG showed a significant increase in VO₂max and a decrease in body mass index (BMI) and waist circumference. The findings suggest that a 12-week supervised exercise program can effectively improve HRQL and physical fitness in sedentary middle-aged men.

The study has several strengths, including its randomized controlled design, which minimizes bias and allows for a clear comparison between the intervention and control groups. The use of a supervised exercise program ensures that the IG received a consistent and structured intervention.

However, there are some limitations to the study. The study duration was relatively short (12 weeks), and the results may not be long-term. Additionally, the study only included middle-aged men, so the findings may not be generalizable to other age groups or genders.

In conclusion, a 12-week supervised exercise program can effectively improve HRQL and physical fitness in sedentary middle-aged men. The findings support the recommendation that sedentary individuals should engage in regular physical activity to improve their overall health and well-being.

Conclusion: A 12-week supervised exercise program significantly improved HRQL and physical fitness in sedentary middle-aged men. The findings support the recommendation that sedentary individuals should engage in regular physical activity to improve their overall health and well-being.

References: American Heart Association. (2011). Physical activity and cardiovascular health: A statement for health-care professionals and the general public. *Circulation*, 124(12), 1161-1167.

World Health Organization. (2010). *Global physical activity strategies: Guidelines for public health*. Geneva: World Health Organization.

Sallis, J. F., & Frank, L. D. (2004). *Physical activity and public health: A strategy for the 21st century*. Washington, DC: American College of Sports Medicine.

SF-36 Health Survey Manual and Interpretation Guide. (1998). Boston, MA: Health Research and Practice, Inc.

UMOWA MIĘDZY RZĄDEM RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ A RZĄDEM UKRAINY W SPRAWIE PRZEJŚĆ GRANICZNYCH

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i Rząd Ukrainy, zwane dalej umawiającymi się Stronami

- pragnąc nadal rozwijać wszechstronną współpracę między Rzeczypospolitą Polską i Ukrainą,

- kierując się życzeniem doskonalenia współpracy w dziedzinie przewozów przez polsko-ukraińską granicę państwową,

- mając na celu zwiększenie zdolności przepustowej przejść granicznych i stworzenie warunków dla prawidłowej kontroli osób, środków transportu i towarów, a także zapewnienie porządku publicznego,

uzgodniły co następuje:

Artykuł 1

1. Ruch graniczny między Rzeczypospolitą Polską i Ukrainą odbywa się przez następujące przejścia graniczne:

1) kolejowe:

1.1. Dorohusk - Jagodzin;

1.2. Hrubieszów - Włodzimierz Wołyński;

1.3. Przemyśl - Mościska;

2) drogowe:

2.1. Dorohusk - Jagodzin;

2.2. Hrebenne - Rawa Ruska;

2.3. Medyka - Szeginie.

2. Przejścia graniczne, wymienione w ustępie 1, są dostępne do przekraczania granicy państwowej przez osoby, środki transportu i towary bez względu na ich przynależność państwową w ciągu całej doby.

Artykuł 2

1. Przekraczanie granicy państwowej przez osoby w drogowych przejściach granicznych odbywa się środkami transportu lub pieszo.

2. Przekraczanie granicy państwowej pieszo w czynnych drogowych przejściach granicznych odbywa się na specjalnie wydzielonych pasach ruchu.

Artykuł 3

Umawiające się Strony zobowiązują się podjąć niezbędne kroki dla prawidłowego funkcjonowania istniejących przejść granicznych, uwzględniając przewidywany wzrost ilości przekroczeń granicy przez osoby, w tym w ruchu pieszym, środki transportu i towary.

Artykuł 4

1. Umawiające się Strony zobowiązują się otworzyć dla całodobowego ruchu ciężarowych środków transportu i towarów, bez względu na ich przynależność państwową, następujące przejścia graniczne:

- 1) kolejowe, Werhrata - Rawa Ruska;
- 2) drogowe, Korczowa - Krakowiec.

2. Przed otwarciem przejść granicznych, wyszczególnionych w ustępie 1, każda z Umawiających się Stron, przygotowuje na terytorium swego państwa odpowiednią infrastrukturę, uwzględniając przewidywany wzrost ruchu środków transportu i towarów.

Artykuł 5

1. Przy projektowaniu oraz podczas budowy obiektów przejść granicznych kompetentne organy Umawiających się Stron, będą po wzajemnym porozumieniu się przewidywać możliwości stworzenia wa-

runków do jednoczesnego przeprowadzenia granicznej, celnej i innych rodzajów kontroli przez właściwe organy obu Umawiających się Stron, na terytorium jednego lub drugiego państwa.

2. Założenia projektowe i projekty realizacyjne obiektów przejść granicznych podlegają wzajemnemu uzgodnieniu przez właściwe organy Umawiających się Stron.

Artukul 6

Uwzględniając interesy obu państw, właściwe organy Umawiających się Stron wszechstronnie współdziałają na rzecz usprawnienia ruchu granicznego, optymalnego wykorzystania istniejących oraz otwarcia nowych dogodnie położonych przejść granicznych. Przy realizacji tych zadań, właściwe organy Umawiających się Stron przestrzegają zasad zawartych w artykule 5 niniejszej Umowy.

Artykuł 7

Utworzenie nowych, otwarcie lub zamknięcie przejść granicznych, a także zawieszenie, ograniczenie lub rozszerzenie rodzajów ruchu w czynnych przejściach granicznych odbywa się na podstawie wzajemnego uzgodnienia w drodze wymiany not.

Artykuł 8

1. Umawiające się Strony mogą zawiesić lub ograniczyć ruch graniczny w poszczególnych przejściach granicznych z ważnych względów sanitarno-zdrowotnych, zagrożenia bezpieczeństwa publicznego, bądź z powodu klęsk żywiołowych.

Umawiająca się Strona zamierzająca zawiesić lub ograniczyć ruch graniczny zawiadamia o tym drugą Umawiającą się Stronę nie później niż na pięć dni przed planowanym jego zawieszeniem lub ograniczeniem.

2. W przypadkach nie cierpiących zwłoki powiadomienie, o którym mowa w ustępie 1. powinno nastąpić nie później niż na dwa-

dzieścia cztery godziny przed planowanym zawieszeniem lub ograniczeniem ruchu granicznego.

3. O zawieszeniu lub ograniczeniu ruchu granicznego w związku z zaplanowanym remontem obiektów przejść granicznych lub urzędzeń komunikacyjnych Umawiające się Strony informują się wzajemnie nie później niż na trzy miesiące przed rozpoczęciem prac remontowych, podając termin ich zakończenia.

Artykuł 9

Komendant Główny Straży Granicznej Rzeczypospolitej Polskiej i Przewodniczący Państwowego Komitetu do spraw Ochrony Granicy Państwowej Ukrainy, po wzajemnym porozumieniu się i uzgodnieniu z właściwymi organami swoich państw, mogą w uzasadnionych przypadkach, przy zachowaniu odpowiednich wymogów i kontroli, zezwolić na przekroczenie granicy państwowej:

- 1) w przejściach granicznych, w których nie przewiduje się tego rodzaju przekroczeń granicy państwowej,
- 2) poza czynnymi przejściami granicznymi.

Artykuł 10

1. Niniejsza Umowa podlega zatwierdzeniu przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej oraz Rząd Ukrainy i wejdzie w życie po dokonaniu wymiany not, powiadamiających o tym zatwierdzeniu.

2. Niniejsza Umowa zawarta jest na czas nieokreślony. Może być ona wypowiedziana w drodze notyfikacji i przez każdą z Umawiających się Stron. W takim przypadku Umowa utraci moc po upływie dwunastu miesięcy od dnia takiej notyfikacji.

Niniejszą Umowę sporządzono w Warszawie dnia 18 maja 1992 roku, w dwóch egzemplarzach, każdy w językach polskim i ukraińskim, przy czym obydwa teksty mają jednakową moc.

Za Rząd Rzeczypospolitej Polskiej

Za Rząd Ukrainy

UMOWA MIĘDZY RZĄDEM RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ A RZĄDEM UKRAINY O WSPÓLPRACY W DZIEDZINIE OCHRONY ŚRODOWISKA

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i Rząd Ukrainy, zwane dalej "Umawiającymi się Stronami",

- działając w duchu Traktatu między Rzeczpospolitą polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, podpisanego w dniu 18 maja 1992 roku,

- kierując się celami i zasadami zawartymi w Deklaracji z Rio w sprawie Środowiska i Rozwoju, "Agendzie 21", Konwencji o ochronie klimatu i Konwencji o ochronie różnorodności biologicznej, które zostały przyjęte i podpisane w czasie Konferencji Narodów Zjednoczonych "Środowisko i Rozwój" w Rio de Janeiro w 1992 roku,

- świadome swej odpowiedzialności przed obecnym i przyszłymi pokoleniami za zapobieganie globalnemu kryzysowi ekologicznemu, zagrożeniom i katastrofom ekologicznym, degradacji środowiska przyrodniczego oraz za stworzenie nieszkodliwego, pod względem ekologicznym, środowiska zamieszkania,

- przywiązując zasadnicze znaczenie do działań prewencyjnych w przeświadczeniu, że zwalczanie zanieczyszczeń powinno być podejmowane u ich źródeł i prowadzone przy zastosowaniu wszelkich możliwych środków, w tym ekonomicznych, technicznych, organizacyjnych i prawnych, jakie stwarza dwustronna i wielostronna współpraca międzynarodowa,

- uznając zasadę, że zanieczyszczający ponosi pełną odpowiedzialność za spowodowaną szkodę,

- będąc przekonane, że ścisła współpraca w dziedzinie ochrony środowiska jest obopólnie korzystna i przyczynia się do umocnienia dobrosąsiedzkich stosunków,

- w pełni zdecydowane zapewniać wzajemne bezpieczeństwo ekologiczne, zwłaszcza na obszarach przygranicznych, uzgodniły co następuje:

Artykuł 1

Umawiające się Strony rozwijają i umacniają współpracę w dziedzinie ochrony środowiska, rozwiązywania problemów ekologicznych i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju, z uwzględnieniem interesów obu państw.

Artykuł 2

1. Celem współpracy jest poprawa stanu środowiska i zwiększenie bezpieczeństwa ekologicznego w obu państwach oraz zapobieganie zanieczyszczeniu środowiska, w szczególności poprzez:

- wzmocnienie kontroli źródeł transgranicznych zanieczyszczeń i podejmowanie niezbędnych kroków w celu i stałego zmniejszenia;
- zwiększenie efektywności ochrony wód, atmosfery i powierzchni ziemi;
- rozwój ochrony gatunkowej świata zwierząt i roślin, oraz środowiska, w którym żyją;
- sprzyjanie wymianie informacji ekologicznych oraz stosowaniu technologii, które stwarzają najmniejsze obciążenia dla środowiska.

2. Umawiające się Strony przywiązują szczególną uwagę do realizacji celów określonych w ustępie 1 niniejszego Artykułu na obszarach przygranicznych.

Artykuł 3

1. Przedmiotem współpracy w pierwszym rzędzie są następujące zagadnienia ochrony środowiska:

- wymiana doświadczeń w zakresie doskonalenia zarządzania i regulacji prawnych w dziedzinie ochrony środowiska;
- ochrona atmosfery;
- ochrona powierzchniowych i podziemnych wód śródlądowych przed zanieczyszczeniem;

- ochrona przyrody, w szczególności organizowanie chronionych terenów przyrodniczych, ochrona rzadkich i zagrożonych wyginięciem gatunków fauny i flory;

- stworzenie systemu racjonalnego wykorzystania zasobów przyrody, w tym na poziomie regionalnym;

- współdziałanie i wymiana doświadczeń służb kontrolnych ochrony środowiska;

- monitoring środowiska, w pierwszym rzędzie na terenach przygranicznych;

- doskonalenie bezpiecznego dla środowiska systemu składowania i wykorzystywania odpadów;

- kontrola transgranicznego przemieszczania odpadów niebezpiecznych oraz zapobieganie i przeciwdziałanie nielegalnemu obrotowi tymi odpadami;

- wzajemne informowanie się, ocena wpływu i uzgadnianie przedsięwzięć, które potencjalnie mogą mieć negatywne oddziaływanie na środowisko na terytorium drugiego państwa;

- wymiana informacji i technologii w dziedzinie zapobiegania awariom i likwidacji ich następstw;

- udzielanie, na wzajemnie uzgodnionych warunkach, pomocy w zapobieganiu zagrożeniom ekologicznym i zwalczaniu ich skutków, włączając w to systemy wzajemnego powiadamiania się o możliwości transgranicznego zanieczyszczenia środowiska;

- informowanie się, na wzajemnie uzgodnionych warunkach, o awariach w obiektach do przechowywania i wykorzystywania materiałów promieniotwórczych, ekologiczna rekultywacja terenów zanieczyszczonych przez substancje promieniotwórcze;

- wymiana doświadczeń we wprowadzaniu ekonomicznych metod zarządzania zasobami naturalnymi i ochroną środowiska oraz w pozyskiwaniu zagranicznej pomocy inwestycyjnej;

- wychowanie i edukacja ekologiczna.

2. Umawiające się Strony wspierają opracowywanie nowych bezodpadowych i małoodpadowych technologii zapobiegających zanieczyszczeniu środowiska oraz pomagają w ich wdrożeniu.

3. Zasady i procedury dotyczące odpowiedzialności za szkody, które mogą być spowodowane w środowisku jednej z Umawiających się Stron w wyniku awarii, która miała miejsce na terytorium drugiej Strony, zostaną uregulowane odrębnym porozumieniem.

4. Umawiające się Strony współpracują w rozwiązywaniu globalnych i regionalnych problemów ochrony środowiska, w tym w opracowywaniu i realizacji wielostronnych projektów ekologicznych.

Artykuł 4

1. Ewentualne spory między Umawiającymi się Stronami, dotyczące interpretacji lub stosowania postanowień niniejszej Umowy, rozpatrywane będą drogą negocjacji między Umawiającymi się Stronami.

2. Jeżeli spór między Umawiającymi się Stronami, dotyczący interpretacji lub stosowania niniejszej Umowy nie zostanie rozstrzygnięty w drodze środków wymienionych w ustępie 1 niniejszego Artykułu w ciągu 6 miesięcy, może zostać przedłożony na żądanie którejkolwiek z Umawiających się Stron rozstrzygnięciu arbitrażowemu w oparciu o reguły arbitrażowe Komisji Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw międzynarodowego prawa handlowego (UNCITRAL).

Artykuł 5

1. W celu realizacji niniejszej Umowy Umawiające się Strony powołują Wspólną Komisję do spraw współpracy w dziedzinie ochrony środowiska (dalej zwaną - Komisją).

2. Współprzewodniczącymi Komisji są:
ze Strony Polskiej - Minister Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa Rzeczypospolitej Polskiej,
ze Strony Ukraińskiej - Minister Ochrony Środowiska Naturalnego Ukrainy.

3. Komisja działa na podstawie Regulaminu, który zostanie przyjęty na jej pierwszym posiedzeniu.

4. Komisja zatwierdza plany współpracy, w których zostaną skonkretyzowane kierunki jej pracy oraz określa uczestniczące w jej realizacji organy i instytucje.

5. Warunki finansowania związane z realizacją przedsięwzięć w ramach współpracy wynikającej z niniejszej Umowy, będą określane przez Komisję.

Artykuł 6

1. Umawiające się Strony popierają współpracę w dziedzinie ochrony środowiska między terenowymi organami administracji i samorządu, instytucjami i przedsiębiorstwami oraz organizacjami społecznymi.

2. Umawiające się Strony nie ponoszą odpowiedzialności materialnej za zobowiązania podmiotów współpracujących wymienionych w ustępie 1.

3. Każda z umawiających się Stron odpowiedzialna jest za informowanie swych władz lokalnych, obywateli i ich organizacji społecznych w sprawach dotyczących ochrony środowiska, a wynikających z realizacji niniejszej Umowy lub odstąpienia od niej.

Artykuł 7

Niniejsza Umowa nie narusza praw i zobowiązań Umawiających się Stron, wynikających z wcześniej zawartych przez nie umów międzynarodowych.

Artykuł 8

Z chwilą wejścia w życie niniejszej Umowy w stosunkach między Umawiającymi się Stronami traci moc Umowa między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o współpracy w dziedzinie ochrony środowiska z dnia 24 listopada 1989 roku.

Artykuł 9

1. Niniejsza Umowa wchodzi w życie w dniu ostatniej notyfikacji potwierdzającej, że zostały dokonane odpowiednie wewnętrzpaństwowe procedury niezbędne do jej wejścia w życie.

XLII

2. Niniejsza Umowa zawarta jest na czas nieokreślony i pozostaje w mocy do czasu upływu 12 miesięcy od dnia, gdy jedna z Umawiających się Stron poinformuje pisemnie drugą Umawiającą się Stronę o zamiarze wypowiedzenia Umowy.

Umowę sporządzono w Warszawie w dniu 24 stycznia 1994 roku w dwóch egzemplarzach, każdy w językach polskim i ukraińskim przy czym obydwa teksty są jednakowo autentyczne.

Z upoważnienia Rządu
Rzeczypospolitej Polskiej

Z upoważnienia Rządu
Ukrainy

Włodzimierz Zgliński

**POLISH-UKRAINIAN SEMINAR ON
"PROBLEMS OF POLISH-UKRAINIAN
BORDER COOPERATION"
LUBLIN - OKUNINKA, 31.08 - 06.09.1994**

The IVth Polish-Ukrainian scientific seminar was organized by the Department of Spatial Organization of the Institute of Geography and Spatial Organization, belonging to Polish Academy of Sciences. It was organized and run in the framework of the research project no. 6 6130 92 03: Foundations for development of the western and eastern border areas of Poland, as the result of cooperation with the Institute of Economics of the Ukrainian Academy of Sciences. The Seminar was chaired by Professor Andrzej Stasiak, the scientific secretary of the Seminar was Dr. Włodzimierz Zgliński, and the associate organizer was Mr. Tomasz Kormornicki.

The Seminar was devoted to the broadly conceived problem domain of development of the Polish-Ukrainian border area and the respective cooperation.

Polish side was represented at the Seminar by eight persons:

- Professor Andrzej Stasiak of Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences (Polish abbreviation: IGiPZ PAN),

- Professor Piotr Eberhardt from IGiPZ PAN,

- Dr. Halina Powęska from IGiPZ PAN,

- Ms. Bożena Degórska, M.A., from IGiPZ PAN,

- Dr. Ryszard Jedut from Marie Curie Skłodowska University in Lublin,

- Dr. Andrzej Miszczuk from Marie Curie Skłodowska University in Lublin,

- Dr. Włodzimierz Zgliński from IGiPZ PAN,

XLIV

- Mr. Krzysztof Miros, M.A., from IGiPZ PAN.

Ukrainian side was represented at the Seminar by the research scholars from the Institute of Economics of the Ukrainian Academy of Sciences (UAS) from both Kiev and Lviv:

- Dr. of economic sciences Anatolij E. Jozefowich,

- Professor Vladimir V. Jurchyshin, Member of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences,

- Professor Marian Dolishniy, Corresponding Member of the UAS,

- Associate Professor Valeriy V. Tregobczuk, Corresponding Member of the UAS,

- Dr. of geographic sciences Svetlana M. Pisarenko,

- Associate Professor Ludmila Babuk.

The Seminar was composed of three parts: participation of all those taking part in the Seminar in the 43th Congress of Polish Geographical Society in Lublin, a field trip, and the plenary session of the Seminar in Okuninka.

Ukrainian delegation was greeted at the railway station in Chełm Lubelski on August 31st, 1994. After the sightseeing of the historical parts of the city participants of the Seminar went to Lublin and got accommodated in the Student's Hostel "Helios" where they received materials and papers of the Congress of Polish Geographical Society.

On September 1st, 1994, participants of the Seminar took part in the sightseeing round trip, lasting until late in the afternoon, on the route linking Lublin, Kraśnik, Zawichost, Annopol, Sandomierz, Kazimierz Dolny, Nałęczów and Lublin. In Sandomierz flowers were deposited in the cemetery of the Red Army soldiers on its quarter in which the father of Professor Jurchyszyn is buried. This was the first visit of Professor Jurchyszyn in Poland and therefore the first visit to his father's grave.

Thereafter the participants of the Seminar took part in the plenary session of the 43rd Congress of Polish Geographical Society, where they listened to the following lectures (all in Polish): "New ways of geography in school", by Professor Anna Dylikowa, "Perspectives of physical geography: monitoring of the energy and matter flow; regionalism; globalism" by Professor Leszek Starkel, as well as presentation of Professor Henryk Maruszczak, summarizing the activity of the Lublin geographical school, on the occasion of the 50th anniversary of establishment of the Marie Curie Skłodowska University in Lublin.

On September 2nd, 1994, participants of the Seminar took part in the session of the Congress, devoted to socio- economic geography, entitled "Problems of the border areas of eastern Poland". Polish participants of the Seminar gave during this session the following lectures:

- Professor Andrzej Stasiak: "Problems of border areas of eastern Poland",
- Professor Piotr Eberhardt: "The settlement system of the Polish-Ukrainian borderland",
- Dr. Ryszard Jedut: "Fundamental conditions of transformations in the border areas of Poland",
- Dr. Ryszard Jedut: "Transformations of the agricultural land use structure within the border areas of eastern Poland" and "Bug river region - potential area of border cooperation",
- Dr. Włodzimierz Zgliński: "Ownership transformations in the state-owned farming in the eastern border area of Poland".

Abstracts of the presentations and the posters were printed in the Congress materials, handed to all the participants of the Seminar.

More detailed comments on the sessions of the Congress, as well as papers and posters presented, are contained in the article by Ryszard Jedut, entitled "Problems of the border areas of eastern Poland (in the papers and discussions of the Congress of Polish Geographical Society - Lublin 1994)", contained in the present issue of the Bulletin.

In the afternoon of the same day the university campus and the exhibition presenting the work of the Lublin geographical center were visited. In the evening there was a solemn meeting of the participants of the Seminar.

On September 3rd, 1994, there was a field session "Along Bug river and across the cultural and ethnic borderland". The route went from Lublin through Łęczna, Cyców, Włodawa, Jabłeczna, Kodeń, Terespol, Nęple, Janów Lubelski, Leśna, Serpelice, Mielnik, Siemiatycze, Drohiczyn and Biała Podlaska, and made it possible to get acknowledged with the historical region of Podlasie. This region was in its history subject to various ethnic, religious and political influences. Thus, the sightseeing included the historical Eastern orthodox monastery and church in Jabłeczna, old Roman Catholic church of Saint Anne with the famous painting of Our Lady of Kodeń (it is in Kodeń that the participants of the Seminar parted with the other persons taking part in the Lublin Congress), Our Lady Sanctuary in Leśna, and the historical parts of Drohic-

zyn. On the way, visits were paid to the rapidly constructed border crossing in Słowatycze and to the existing border crossings in Terespol and Kukuryki. The tour made it also possible to see the tourist and recreational infrastructure of the Podlasie Bug river gorge in Niemirów, Serpelice, Mierzvice and Mielnik.

Late in the evening participants of the Seminar came for the night to the "Radziwiłł's Inn" in Biała Podlaska.

On September 4th, 1994, participants of the seminar went from Biała Podlaska through Wisznice and Mosty to Włodawa. In Włodawa they could see the Roman Catholic baroque church designed by P.Fontane, the classicist-byzantine Orthodox church, the synagogue and the building of the former Jewish elders' council - the historical examples of coexistence of three various religious and ethnic groups. Likewise, the trip did not omit the potential border crossings on Bug, whose infrastructure was destroyed during the war, on the direction Chełm - Włodawa and, farther on, Włodawa - Brest, comprising previously both a railway line and a road. Construction of bridges and opening of border crossings would be a push for the activation of the Polish-Belarussian- Ukrainian borderland. Information on the problems related to these border crossings was provided to the participants of the Seminar by Mr. Krzysztof Miros.

Ms. Bożena Degórska gave a lecture concerning the ecological and naturalist problems of the Łęczna-Włodawa Lake District and of the Polesie National Park.

Then, the trip went through Włodawa Forests and around the Polesie National Park, with Kołacje, Wołoskowola and Sosnowice (where participants of the Seminar were acknowledged with the issues related to Wieprz-Krzna Canal) on the way, to Biała on Bialskie Lake (an example of an excessively invested, chaotically expanding recreational settlement). Through Orzechów and Rozpłucie the route went to the Lake Brzeziczne Nature Reserve. After having visited the Reserve the participants of the Seminar went through Urszulin and Hańsk to Okuninka on Białe Lake, to spend the night in the Holiday center of the Discout-and-Credit Bank (Bank Dyskontowo-Kredytowy).

On the next day, September 5th, 1994, a full day plenary session of the Seminar took place in Okuninka. This session hosted also the guests from the Voivodship Office in Chełm Lubelski: Director of the Department of Spatial Economy, Zbigniew Skóra, M.Sc.Arch., and Maria

Talma, M.Sc.Arch., and also representatives of the Voivodship Planning Bureau, Ewa Banak, M.Sc., and Irena Patkowska, M.A.

Participants of the Seminar were greeted by Professor Andrzej Stasiak. In his short intervention he turned attention to the fruitful and constructive cooperation which had been conducted by the Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, with the Institute of Economics of the Ukrainian Academy of Sciences, this cooperation being best illustrated by the consecutive, IVth scientific seminar and publication of the issue no.3 of the Bulletin, entitled "Problems of Polish-Ukrainian border cooperation".

Then, Dr. Anatoliy Jozefowich, speaking on behalf of the Ukrainian delegation, emphasized the importance and contribution of the research conducted to the recognition of the problems of the border areas and to activation of the transboundary cooperation.

The morning session was chaired by Professor Andrzej Stasiak, while the afternoon session - by Dr. Anatoliy Jozefowich. Thus, altogether nine papers were presented:

1. A.Jozefowich: "Border cooperation - current status, capacities and development perspectives on the Ukrainian side"
2. A.Stasiak: "An outline for a concept of the spatial development of Poland 'Poland 2000+' and the border cooperation as set against the background of this concept"
3. H.Powęska: "The grey zone of trade and service economy and its role in activation of border areas"
4. V.Tregobczuk: "Ecological priorities in the Ukrainian-Polish border cooperation"
5. A.Miszczuk: "The research program relative to the Bug Euroregion"
6. P.Eberhardt: "The concept for the Atlas of the Bug Euroregion"
7. V.Jurchyszyn: "Reforming the farming structure in Ukraine"
8. W.Zgliński: "Ownership transformations of the state-owned farming in Poland"
9. S.Pisarenko: "Ukrainian Polesie: problems and solutions"

Discussions of the sessions concerned both the subjects taken up in the papers presented and the general problems of conditions for the development of border cooperation.

Attention was turned towards the fact that the most important problem limiting the scope of cooperation with the eastern neighbours of

Poland is the lack of will and abstention from making of appropriate decisions from the side of the consecutive central administrations. Activation of border cooperation cannot be left to the local self-governmental bodies alone (Z.Skóra).

There is a necessity of quick development of the common Polish-Ukrainian concept of economic development of the border areas, with due account of multiple conditioning factors: specific features of the demographic processes, properties of the geographic environment, characteristics of the economy, regional connections in the domain of technical infrastructure, as well as problems of protection and development of natural environment (R.Jedut).

Importance of joint coordination of research concerning the possibilities of activation of cooperation and the need for a stronger information flow was also stressed (S.Pisarenko).

Spatial development plans of the border areas should be consistent and correlated with the national scale plans, the regional and the communal ones (P.Eberhardt).

An essential problem for Poland and for the border areas is constituted by the course of the main transport lines connecting Western Europe with Ukraine and farther on with Russia and Far East. The question is whether the main transport axis will pass through Poland or through Hungary. The Polish option is not only justified by the better physiographic conditions, but also by the higher economic potential of the Northern Europe and the growing importance of Berlin as a probable future main administrative and economic center of Europe (A.Stasiak, P.Eberhardt).

The representatives of the Voivodship Planning Bureau in Chełm turned attention to the opportunity of taking advantage of the transit location of Chełm voivodship (road connection Warsaw-Lublin-Chełm-Dorohusk-Kowel, and railway connection Kowel-Chełm-Lublin-Zielona Góra), and of the border crossing in Dorohusk for organization of the international economic and trade contacts. It is with this purpose that the study was set in motion on the capacities and conditions for the development of the functional areas Dorohusk-Chełm-Rejowiec, the so called "Strip". The already performed diagnostic work for the existing potential in eight communes (gminas) made it possible to distinguish four specialized zones: the one of service for the international transit traffic; the one with domination of facilities

for reloading, service and industry; another with dominating tourism and recreational function; and the food supply zone for Chełm as the center of service for the international tourism and trade. Conclusions drawn from the study will make it possible to conduct a rational goal-oriented regional policy, with reservation of land for future functions connected with the international transit traffic, and will constitute the basis for the activity of the self-governmental bodies in the framework of the association of communes having a common objective (E.Banak, I.Patkowska).

A.Miszczyk referred to the study concerning the "Strip" area and indicated the economic aspects of the future project, especially the financial advantages which could accrue from the contribution of potential investors. In order, though, for the expectations in this domain to take a more realistic shape marketing studies would have to be carried out allowing for selection of the most advantageous investments and investors.

There was a comment to the paper of H.Powęska, concerning the grey zone in trade and service activities, namely that the existence of this zone contributes to the decline of service sector in the border areas, since it is possible to buy new things at a lower price than it would cost to repair the old ones (A.Miszczyk).

An important problem resulting from the free flow of people is also constituted by the "grey zone of employment", having both positive and negative aspects (Z.Skóra).

An important place was taken in the discussions by the transformations in Polish and Ukrainian agricultural sectors. Support was given the main conclusions from the paper presented by W.Zgliński, namely that transformations of the state-owned farming in Poland had ideological and political undertones and that this brought about definite negative social and economic effects. Therefrom, a warning for the agricultural transformation policies in Ukraine should be deduced (W.Jurchyszyn, A.Stasiak, Z.Skóra).

The barrier to the border cooperation in the domain of agriculture is constituted by lack of complementarity in production specializations on both sides of the border. An opportunity, though, is provided by the better developed food processing industry and the greater capacity of adaptation to the changing market conditions displayed by the small farms - on the Polish side (R.Jedut, W.Zgliński).

L

Discussion was also to a large extent devoted to problems of ecology, connected with environmental protection and resource development (B.Degórska, R.Jedut, W.Zgliński, V.Tregobczuk, M.Pisarenko).

It was deemed that in the light of the papers presented and the discussion which took place during the IVth Polish- Ukrainian Seminar the most important problems awaiting their resolution are the following:

A. The necessity of making decisions in political, socio- economic and technical domains, relative to transport connections on the national scale of Poland and Ukraine, as well as on the scale of regions. This concerns:

1. railway connections:

- a. Warsaw-Chełm Lubelski-Dorohusk-Kiev,
- b. adequate use of the existing special metalwork-and-sulphur railway line for transporting mass cargoes, especially Polish coal, to Ukraine,

2. road connections:

- a. reconstruction of the Bug river crossing in Włodawa, facilitating thereby the access to Ukrainian Polesie from Poland (with necessity of making appropriate agreements with Belarus),
- b. connection on the line Warsaw-Lublin-Chełm - Dorohusk-Kiev,
- c. improvement and modernization of the road Warsaw-Lublin-Zamość-Hrebennie-Rawa Ruska- L'viv.

B. Implementation of a broad ecological program:

- a. attainment of an adequate level of purity of Bug river waters,
- b. elaboration of the common concept of development of Lublin Polesie, with special emphasis on Łęczna-Włodawa Lake District, and Ukrainian Polesie, with special emphasis on Szackie Lake District; use ought to be made of the good examples of limited tourist investment making on the Ukrainian side in order to prevent excessive developments like those occurring on the Polish side (examples being provided by Białka on Bialskie Lake or Okuninka on Białe Lake); on the other hand, a warning should be inferred from the inadequate land reclamation activities on Ukrainian Polesie, leading to excess drying of soil.

C. In the problem domain of agriculture:

LI

a. a warning for the Ukrainian side should be constituted by the inappropriate restructuring of the state farms in Poland and by its socio-economic effects (including unemployment), as well as spatial consequences,

b. on the other hand, in the reestablishment of private farming in Ukraine use should be made of the positive examples taken from the practice of Polish family farming.

D. Cultural cooperation requires significant intensification, especially in the domains of education and upbringing of the young.

E. Concerning Bug river Euroregion:

1. The main goals of this region, as well as its spatial definition, should be discussed in detail and determined.

2. Intensive scientific research on the subject should be undertaken and a common data (knowledge) base ought to be established. An atlas of this potential Euroregion should be prepared.

F. Ukrainian-Polish scientific cooperation should be continued. The subsequent, Vth Seminar should be organized in the second half of May, 1995, in Kamieniec Podolski. The main subject of this future Seminar would be constituted by the problems of regional development of border areas.

Włodzimierz Zgliński

**SPRAWOZDANIE Z IV SEMINARIUM POLSKO-
UKRAIŃSKIEGO PT.**

**"PROBLEMY POLSKO-UKRAIŃSKIEJ
WSPÓŁPRACY PRZYGRANICZNEJ "**

LUBLIN - OKUNINKA, 31.08 - 06.09.1994 R.

IV naukowe seminarium polsko-ukraińskie zorganizował Zakład Przestrzennego Zagospodarowania Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk w ramach projektu badawczego nr 6 6130 92 03 - "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski" w wyniku współpracy z Instytutem Ekonomiki Ukraińskiej Akademii Nauk. Kierownikiem seminarium był prof. Andrzej Stasiak, sekretarzem naukowym dr Włodzimierz Zgliński a współorganizatorem mgr Tomasz Komornicki.

Seminarium poświęcone było szeroko pojętej problematyce zagospodarowania obszarów pogranicza polsko-ukraińskiego i współpracy przygranicznej.

Stronę polską w seminarium reprezentowało 8 osób:

- prof. Andrzej Stasiak z IGiPZ PAN
- prof. Piotr Eberhardt z IGiPZ PAN
- dr Halina Powęska z IGiPZ PAN
- mgr Bożena Degórska z IGiPZ PAN
- dr Ryszard Jedut z UMCS z Lublina
- dr Andrzej Miszczuk z UMCS z Lublina
- dr Włodzimierz Zgliński z IGiPZ PAN
- mgr Krzysztof Miros z IGiPZ PAN

Ze strony ukraińskiej w seminarium udział wzięli pracownicy naukowcy Instytutu Ekonomiki UAN z Kijowa i Lwowa:

- dr nauk ekonomicznych Anatolij E. Józefowicz
- prof. Akademię Ukraińskiej Akademii Nauk Rolniczych Władimir W. Jurczyszyn

- prof.członek korespondent ANU Marian Dolisznyj
- doc.,członek korespondent UAAN Walerij W.Tregobczuk
- dr nauk geograficznych Swietłana M.Pisarenko
- doc. Ludmiła Babuk

Seminarium składało się z 3 części: udziału wszystkich uczestników w w 43 Ogólnopolskim Zjeździe Polskiego Towarzystwa Geograficznego w Lublinie, sesji objazdowej oraz posiedzenia plenarnego w Okunince.

Delegacje ukraińską powitano na dworcu kolejowym w Chełmie Lubelskim w dniu 31.08.1994 r. Po zwiedzeniu zabytków miasta uczestnicy seminarium udali się do Lublina i zostali zakwaterowani w Domu Studenckim "Helios", gdzie otrzymali materiały i referaty Ogólnopolskiego Zjazdu PTG.

W dniu 01.09.1994 r do późnych godzin popołudniowych uczestnicy seminarium wzięli udział w wycieczce objazdowej na trasie: Lublin-Kraśnik-Zawichost-Annopol-Sandomierz-Kazimierz Dolny - Nałęczów - Lublin. W Sandomierzu złożono kwiaty na cmentarzu żołnierzy radzieckich w kwaterze gdzie pochowany jest ojciec profesora Władimira Jurcyszyna. Była to pierwsza wizyta Profesora w naszym kraju na grobie swojego ojca.

Następnie uczestnicy seminarium wzięli udział w plenarnych obradach 43 Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego gdzie wysłuchali referatów: prof.Anni Dylikowej - "Nowe drogi geografii szkolnej", prof.Leszka Starkla - "Perspektywy geografii fizycznej: monitoring obiegu energii i materii, regionalizm i globalizm" oraz prof. Henryka Maruszczaka podsumowującego działalność lubelskiego ośrodka geograficznego z okazji 50-lecia powstania UMCS.

W dniu 02.09.1994 r uczestnicy seminarium wzięli udział w obradach sekcji geografii społeczno-ekonomicznej Zjazdu pt. "Problemy obszarów przygranicznych wschodniej Polski". Polscy uczestnicy seminarium ogłosili tu następujące referaty:

- prof.A.Stasiak - "Problemy obszarów przygranicznych wschodniej Polski"
- prof.P.Eberhardt - "Układ osadniczy na pograniczu polsko-ukraińskim"

- dr R.Jedut - "Podstawowe uwarunkowania transformacji przygranicznych obszarów Polski"

Ponadto przedstawiono następujące postery:

- dr R.Jedut - "Przekształcenia struktury agrarnej w obszarach przygranicznych wschodniej Polski" oraz "Region nadbużański - potencjalny obszar współpracy przygranicznej"

- dr W.Zgliński - "Przekształcenia własnościowe rolnictwa państwowego we wschodnim obszarze przygranicznym Polski".

Streszczenia referatów i posterów zamieszczono w materiałach zjazdowych, które otrzymali wszyscy uczestnicy seminarium.

Szersze omówienie przebiegu obrad oraz referatów i posterów przedstawia artykuł R.Jeduta "Problemy obszarów przygranicznych wschodniej Polski /w obradach Ogólnopolskiego Zjazdu PTG - Lublin 1994/" zamieszczony w niniejszym biuletynie.

W godzinach popołudniowych zwiedzono tereny uniwersyteckie oraz zapoznano się z wystawą prac lubelskiego ośrodka geograficznego. Wieczorem uczestnicy seminarium wzięli udział w uroczystym spotkaniu towarzyskim delegatów Zjazdu.

W dniu 03.09.1994 r. wzięto udział w sesji terenowej pt. "Wzdłuż Bugu przez pogranicze kulturowo-etniczne". Na trasie Lublin - Łęczna - Cyców - Włodawa - Jabłeczna - Kodeń - Terespol - Neple - Janów Lubelski - Leśna - Serpelicze - Mielnik - Siemiatycze - Drohiczyn - Biała Podlaska zapoznano się z historycznym Podlasiem - obszarem krzyżowania się różnorodnych wpływów narodowościowych, religijnych i politycznych. Zwiedzono zabytkowy zespół klasztorno-cerkiewny w Jabłecznej, zabytkowy kościół św.Anny z obrazem Matki Boskiej Kodeńskiej w Kodniu /tu pożegnano się z pozostałymi uczestnikami Zjazdu/, Sanktuarium Maryjne w Leśnej, zabytki Drohiczyna. Na trasie wycieczki zwiedzono też budowane w szybkim tempie drogowe przejście graniczne w Słowatyczach, przejście graniczne w Terespolu i Kukurykach oraz zapoznano się z infrastrukturą turystyczno-rekreacyjną Podlaskiego Przełomu Bugu w Niemirowie, Serpelicach, Mierzvicach i Mielniku.

Późnym wieczorem uczestnicy seminarium zakwaterowani zostali w "Zajeździe u Radziwiłła" w Białej Podlaskiej.

04.09.1994 r uczestnicy seminarium przejechali z Białej Podlaskiej przez Wisznice i Mosty do Włodawy. We Włodawie zwiedzono barokowy kościół zbudowany przez P.Fontane, cerkiew klasycystyczno -

bizantyjską oraz synagogę i dom pokahalny - historyczne przykłady koegzystencji trzech różnych nacji religijno-narodowościowych. Zwiedzono też zniszczone w czasie wojny a obecnie potencjalne przejście graniczne na Bugu we Włodawie zarówno drogowe jak i kolejowe na linii Chełm- Włodawa i dalej Włodawa-Brześć. Wybudowanie mostów i uruchomienie przejść granicznych wpłynęłoby na aktywizację obszarów pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego. O problemach tych przejść granicznych poinformował uczestników seminarium mgr K. Miros.

Dr B. Degórska wygłosiła referat dotyczący przyrodniczo - ekologicznych problemów Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i Poleskiego Parku Narodowego.

Następnie trasą przez Lasy Włodawskie a następnie wokół Poleskiego Parku Narodowego przez Kołaczę, Wołoskowole, Sosnowice /zapoznano tu uczestników seminarium z problemami Kanału Wieprz-Krzna/ udano się do Białki nad jez. Białskim /przykład przeinwestowanej, chaotycznie zabudowanej miejscowości rekreacyjno-wypoczynkowej/. Przez Orzechów i Rozpłucie przejechano do Rezerwatu Jezioro Brzeziczne. Po zwiedzeniu rezerwatu przez Urszulin i Hańsk udano się do Okuninki nad jez. Białym, gdzie nastąpiło zakwetarowanie w Ośrodku Wypoczynkowym Banku Dyskontowo-Kredytowego.

05.09.1994 r w Okunince odbyła się całodzienna sesja plenarna seminarium. W obradach uczestniczyli również przybyli goście z Urzędu Wojewódzkiego z Chełma Lubelskiego: Dyrektor Wydziału Gospodarki Przestrzennej mgr inż.arch. Zbigniew Skóra oraz mgr inż.arch. Maria Talma oraz z Wojewódzkiego Biura Planowania mgr.inż Ewa Banak i mgr Irena Patkowska.

Uczestników seminarium powitał prof. Andrzej Stasiak. W krótkim wystąpieniu zwrócił uwagę na owocną i konstruktywną dotychczasową współpracę Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN oraz Instytutu Ekonomiki UAN, czego dowodem jest IV z kolei seminarium naukowe oraz wydanie Biuletynu nr 3 pt "Problemy polsko-ukraińskiej współpracy przygranicznej".

Z kolei dr Anatolij Józefowicz w imieniu delegacji ukraińskiej podkreślił wagę i znaczenie prowadzonych badań dla poznania problemów obszarów przygranicznych i aktywizacji współpracy transgranicznej.

Przedpołudniowej sesji przewodniczył prof. A. Stasiak a popołudniowej dr A. Józefowicz. Podczas wystąpień merytorycznych zaprezentowano 9 referatów:

1. A. Józefowicz - "Współpraca przygraniczna - stan, możliwości i perspektywy rozwoju na Ukrainie",
2. A. Stasiak - "Zarys koncepcji rozwoju przestrzennego Polski "Polska 2000 plus" i na tym tle współpraca przygraniczna"
3. H. Powęska - "Szara strefa handlu i usług i jej rola w aktywizacji obszarów przygranicznych"
4. W. Tregobczuk - "Ekologiczne priorytety w ukraińsko-polskiej współpracy przygranicznej"
5. A. Mischczuk - "Program badawczy Euroregionu Bug"
6. P. Eberhardt - "Koncepcja Atlasu Euroregionu Bug"
7. W. Jurczyszyn - "Reformowanie stosunków agrarnych w Ukrainie"
8. W. Zgliński - "Przekształcenia własnościowe rolnictwa państwowego w Polsce"

9. S. Pisarenko - "Polesie Ukraińskie - problemy i rozwiązania"

W ramach dyskusji poruszono zarówno problemy zawarte w referatach jak też dotyczące ogólnych uwarunkowań rozwoju współpracy przygranicznej.

Zwrócono uwagę, iż najważniejszym problemem ograniczającym współpracę ze wschodnimi sąsiadami jest brak woli i niechęć podejmowania decyzji politycznych na szczeblu państwowym przez kolejne rządy. Aktywizację współpracy przygranicznej nie rozwiążą tylko samorządy terytorialne /**Z. Skóra**/.

Istnieje konieczność szybkiego opracowania wspólnej polsko-ukraińskiej koncepcji rozwoju gospodarczego obszarów przygranicznych uwzględniającej wielorakie uwarunkowania: specyfikę stosunków ludnościowych, właściwości środowiska geograficznego, charakterystykę gospodarki, powiązania regionalne w zakresie infrastruktury technicznej, zagadnienia kształtowania i ochrony środowiska /**R. Jedut**/.

Podkreślono wagę wspólnej koordynacji badań dotyczących możliwości aktywizacji współpracy oraz potrzebę większego przepływu informacji /**S. Pisarenko**/.

Plany przestrzennego zagospodarowania obszarów przygranicznych winny być spójne i skorelowane z planem ogólnokrajowym, planami regionalnymi i gminnymi /**P. Eberhardt**/.

Istotnym problemem dla Polski i obszarów przygranicznych jest przebieg głównych osi komunikacyjnych łączących Europę Zachodnią z Ukrainą i dalej z Rosją i Wschodem. Chodzi tu o to, czy główna oś transportowa przechodzić będzie przez Polskę czy też Węgry. Za polskim wariantem przebiegu tej trasy przemawiają nie tylko warunki fizjograficzne ale też większy potencjał gospodarczy północnej Europy oraz wzrastające znaczenie Berlina jako prawdopodobnie przyszłego głównego centrum administracyjno-gospodarczego Europy /**A.Stasiak, P.Eberhardt**/.

Przedstawiciele Wojewódzkiego Biura Planowania w Chełmie zwrócili uwagę na szansę wykorzystania tranzytowego położenia woj.chełmskiego /połączenie drogowe: Warszawa-Lublin-Chełm-Dorohusk-Kowel i kolejowe:Kowel-Chełm-Lublin-Zielona Góra/ oraz przejścia granicznego w Dorohusku dla organizowania międzynarodowych kontaktów gospodarczych i handlowych. W tym celu powstało studium problemowe możliwości i uwarunkowań rozwoju i zagospodarowania obszaru funkcjonalnego Dorohusk- Chełm -Rejowiec, tzw. "Pasma". Wykonana diagnoza istniejącego zagospodarowania 8 gmin pozwoliła wyodrębnić cztery strefy obsługi międzynarodowego ruchu tranzytowego; dominacji urządzeń obsługi, przeładunku i przemysłu; przeważającej funkcji turystyki i rekreacji; żywicielskiej dla Chełma jako ośrodka obsługi międzynarodowego ruchu turystycznego i wymiany towarowej. Wnioski studium pozwolą na prowadzenie celowej polityki regionalnej, rezerwacje terenu pod przyszłe funkcje związane z międzynarodowym ruchem tranzytowym oraz stanowią podstawę działalności samorządów w ramach utworzonego celowego związku gmin /**E.Banak, I.Patkowska**/.

Nawiązując do opracowania studialnego "Pasma" **A.Miszczyk** zwrócił uwagę na ekonomiczne aspekty tego projektu, szczególnie na potencjalne korzyści finansowe jakie mogliby wnieść przyszli inwestorzy. Aby jednak oczekiwania w tym zakresie były realne potrzebne są badania marketingowe pozwalające na wybór najkorzystniejszych inwestycji i inwestorów.

W nawiązaniu do referatu **H.Powęskiej** o szarej strefie handlu i usług zwrócono uwagę na to iż przyczynia się ona do upadku usług w obszarach przygranicznych (można kupować taniej nowe rzeczy niż reperować stare) /**A.Miszczyk**/.

Ważnym problemem swobodnego przepływu osób jest też "szara strefa zatrudnienia" mająca zarówno pozytywne jak i negatywne aspekty /**Z.Skóra**/.

Znaczące miejsce w dyskusji zajęły problemy związane z przekształceniami rolnictwa w Polsce i na Ukrainie. Poparto główne tezy zawarte w referacie W. Zglińskiego mówiące o doktrynalno-politycznym charakterze przekształceń rolnictwa państwowego w Polsce i ich negatywnych skutkach społecznych i gospodarczych. Winno to być ostrzeżeniem dla transformacji rolnictwa na Ukrainie /**W.Jurczyszyn, A.Stasiak, Z.Skóra**/.

Barierą współpracy przygranicznej w dziedzinie rolnictwa jest brak komplementarności w kierunkach produkcji po obu stronach granicy. Szansą jest natomiast lepiej rozwinięte przetwórstwo rolno-spożywcze i większa możliwość adaptacji małych gospodarstw do zmieniających się potrzeb rynkowych po stronie polskiej /**R.Jedut, W.Zgliński**/.

Również duży udział w dyskusji miały problemy ekologiczne związane z ochroną i kształtowaniem środowiska /**B.Degórska, R.Jedut, W.Zgliński, W.Tregobczuk, M.Pisarenko**/ .

Za główne problemy, jakie należy rozwiązać na obszarze objętym Euroregionem Bug, w świetle referatów i dyskusji na IV Seminarium Polsko-Ukraińskim uznano:

A. Konieczność rozstrzygnięć politycznych, społeczno - ekonomicznych i technicznych dotyczących powiązań komunikacyjnych w skali państw Polski i Ukrainy oraz regionów.

1. kolejowych :

a. Warszawa-Chełm Lubelski-Dorohusk-Kijów,
b. wykorzystanie Magistrali Hutniczo-Siarkowej MHS do transportu towarów masowych między innymi polskiego węgla na Ukrainę.

2. dróg kołowych

a. odbudowy ewentualnej przeprawy przez Bug we Włodawie ułatwiającej dostęp do Polesia Ukraińskiego z Polski /konieczność porozumień z Białorusią/,

b. powiązania Warszawa-Lublin-Chełm Lubelski-Dorohusk-Kijów,

c. udrożnienia i modernizacji drogi Warszawa - Lublin - Zamość - Hrebennie - Rawa Ruska-Lwów.

B. Realizowanie szerokiego programu ekologicznego:

- a. doprowadzenie do odpowiedniego poziomu czystości rzeki Bug,
- b. wspólnych koncepcji zagospodarowania Polesia Lubelskiego a zwłaszcza Pojezierza Łęczyński-Włodawskiego i Polesia Ukraińskiego a zwłaszcza Pojezierza Szackiego. Wykorzystać tu należy dobre przykłady ograniczonego inwestowania turystycznego po stronie ukraińskiej i nie dopuszczać do przeinwestowania takiego jak ma miejsce po stronie polskiej /w Białce nad jez.Białym i w Okunince nad jez.Białym/. Natomiast ostrzeżeniem powinno być przesuszenie Polesia kraińskiego w wyniku melioracji.

C. W zakresie problemów związanych z rolnictwem:

- a. ostrzeżeniem dla strony ukraińskiej powinna być nieprzemysłana restrukturyzacja gospodarstw państwowych w Polsce i jej skutki społeczno-ekonomiczne /między innymi bezrobocie/ i przestrzenne,
- b. natomiast przy odtwarzaniu gospodarki indywidualnej na Ukrainie należałoby wykorzystać pozytywne przykłady polskiego rolnictwa rodzinnego.

D. Współpraca kulturalna wymaga znacznej intensyfikacji zwłaszcza w zakresie nauki i wychowania młodzieży.

E. W Euroregionie Bug:

1. Należy przedyskutować i określić główne cele tego regionu a zwłaszcza jego delimitacje.
2. Przystąpić do intensywnych badań naukowych w tym zakresie i zorganizować wspólny bank /bazę/ informacji oraz przygotować atlas tego potencjalnego Euroregionu.

F. Kontynuować dalszą współpracę naukową ukraińsko - polską oraz zorganizować V seminarium na Ukrainie w II połowie maja 1995 r. w Kamieńcu Podolskim. Głównym tematem seminarium byłby problem rozwoju regionalnego obszarów przygranicznych.

Влодзімеж Згліньскі

**ЗВІТ З ІV ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
СЕМІНАРУ
„ПРОБЛЕМИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
ПРИКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА”
ЛЮБЛІН-ОКУНІКА, 31.08-06.09.1994 Р.**

ІV польсько-український науковий семінар організував, у співпраці з Інститутом Економії Національної Академії Наук України, Заклад Територіальної Організації Інституту Географії і Територіальної Організації Польської Академії Наук у рамках дослідницького проекту № 6 6130 92 03 - „Основи розвитку західних і східних прикордонних територій Польщі”. Керівником семінару був Проф. Анджей Стасяк, вченим секретарем д-р Влодзімеж Згліньскі, а співорганізатором магістр Томаш Коморніцкі.

Семінар присвячений був, у широкому розумінні, проблемам загосподарювання територій польсько-українського пограниччя і прикордонного співробітництва.

Польську сторону у семінарі представляли:

- проф. Анджей Стасяк з ІГіТО ПАН
- проф. Піотр Ебергардт з ІГіТО ПАН
- д-р Галіна Повенска з ІГіТО ПАН
- мгр Божена Дегурска з ІГіТО ПАН
- д-р Ришард Єдут з УМКС з Любліна
- д-р Анджей Мішук з УМКС з Любліна
- д-р Влодзімеж Згліньскі з ІГіТО ПАН
- мгр Кшиштоф Мірос з ІГіТО ПАН

З української сторони у семінарі взяли участь наукові співробітники Інституту Економіки НАНУ з Києва і Львова:

- д-р економічних наук Анатолій Е. Юзефович
- проф. Академік Української Академії Аграрних Наук Володимир В. Юрчишин

- проф., член кореспондент НАНУ Мар"ян Долішній
- доцент, член кореспондент УААН Валерій В. Трегобчук
- доцент Людмила Бабук

Семинар склався з трьох частин: участі всіх учасників семінару в 43 Загальнопольському з'їзді Польського географічного товариства в Любліні, об'їзної сесії та пленарного засідання в Окуніці.

Українську делегацію зустрінуто 31.08.1994 р. на залізничному вокзалі у Хелмі Любельському. Після ознайомлення з історичними пам'ятками міста, учасники семінару переїхали до Любліна і розташувалися в студентському гуртожитку „Геліос”, де вручено їм матеріали й доповіді Загальнопольського З'їзду Польського Географічного Товариства.

1.09.1994 р. до пізніх пообідніх годин учасники семінару приймали участь у екскурсії шляхом визначеними такими містами: Люблін-Краснік-Завіхост-Аннополь-Сандомеж-Казімеж-Дольни-Наленчув-Люблін. В місті Сандомеж на цвинтарі радянських солдатів покладено квіти до могили де батька Професора Володимира Юрчишина, яку він відвідав уперше.

Потім учасники семінару взяли участь у пленарному засіданні 43 З'їзду Польського Географічного Товариства і вислухали доповідей: проф. Анни Дилікової - „Нові шляхи шкільної географії”, проф. Лешка Старкля - „Перспективи фізичної географії: моніторинг обігу енергії і матерії, регіоналізм і глобалізм”, а також проф. Генрика Марушцака, який з нагоди 50-ліття заснування УМКС підсумував діяльність Любельського Географічного Осередка.

2.09.1994 р. учасники семінару взяли участь у засіданні суспільно-економічної секції З'їзду: „Проблеми прикордонних територій східної Польщі”. Польські учасники семінару виступили тут з такими доповідями:

- проф. А.Стасяк - „Проблеми прикордонних територій східної Польщі”

- проф. П.Ебергардт - „Стан населення на польсько-українському пограниччі”

- д-р Р.Єдут - „Основні умовини трансформації прикордонних територій Польщі”

Крім того було представлено такі постери:

LXIII

- д-р Р.Єдут - „Перетворення аграрної структури на прикордонних територіях східної Польщі - потенціальний простір прикордонного співробітництва”

- д-р В.Згільські - „Майнові перетворення державного сільського господарства у східній прикордонній території Польщі”.

Резюме доповідей і постерів знаходяться у матеріалах З'їзду, які вручено всім учасникам семінару.

Ширше обговорення перебігу засідань, а також доповідей і постерів представлено в статті Р.Єдута „Проблеми прикордонних територій східної Польщі (під час засідань Загальнопольського з'їзду Польського географічного товариства - Люблін 1994 р.”, яка знаходиться у цьому бюлетені.

В пообідній час учасники семінару відвідали університетські терени і оглянули виставку робіт люблінського географічного осередка. Вечером учасники семінару взяли участь у товариській зустрічі делегатів З'їзду.

3.09.1994 р. відбулася виїзна сесія „Уздовж Бугу через культурно-етнічне пограниччя”. На шляху Люблін - Ленчна - Цицув - Влодава - Яблечна - Кодень - Тересполь - Непле - Янув Любельські - Лесьна - Серпеліце - Мельнік - Смятиче - Дрогічин - Бяла Подляска учасники семінару ознайомилися з історичним Підляшшям - територією, на якій схрещувалися різномірні національні, культурні і політичні впливи. Відвідано старовинний яблочинський монастир, архітектурну пам'ятку - костел св. Анни з іконою Божої Матері Коденської в Кодню (тут учасники семінару попрощалися з іншими учасниками З'їзду), Марійне Святилище в Лесній та історичні пам'ятки Дрогічина. Під час екскурсії її учасники відвідали також швидкими темпами будований пункт перетинання державного кордону для автомобілів у Словатичах, а також пункти перетинання державного кордону в Тересполі і Кукуриках. Вони також ознайомилися з туристською інфраструктурою Підляського зламу Бугу в Немірові, Серпеліцах і Мельнику.

Пізнім вечером учасники семінару знайшли пристановище в „Заїзді у Радзівіла” в місцевості Бяла Подляска.

4.09.1994 р. учасники семінару переїхали з Бялей Подляські через Вішніце і Мости до Влодави. У Влодаві відвідано бароковий костел побудований П.Фонтане, класицистично-візантійську церкву, а також синагогу і

покагальний дім - історичні приклади співіснування трьох різних за національністю і віросповіданням груп населення. Відвідано також знищений під час війни, а сьогодні можливий до встановлення пункт перетинання державного кордону для автомобілів і поїздів на Бугу у Влодаві, який лежить на лінії Хелм - Влодава і далі до Бресту. Побудування мостів і встановлення цього пункту перетинання кордону активізувало б польсько-білорусько-українське пограниччя. Про проблеми пов'язані з цими пунктами перетинання державного кордону розказав учасником семінару магістр М. Мірос.

Д-р Б. Дегурска зачитала доповідь про природничо-екологічні проблеми Ленчицько-Влодавського Приозер'я і Поліського Державного Заповідника.

Потім шляхом, що веде кріз Влодавські ліси, а згодом навколо Поліського Державного Заповідника крізь місцевості Колаче, Волосковоле, Сосновіце (тут учасники семінару були поінформовані про проблеми Каналу Вепш-Кшна) попрямовано до Бялкі над Бяльським озером (зразок хаотично забудованої курортної місцевості, в яку вкладено, без успіху, великі кошти). Через місцевості Ожехув і Розплуце учасники семінару подалися до Заповідника Бжезічне Озеро. Ознайомившись з заповідником, вчені через Уршулін і Ганьск попрямували до місцевості Окуніка, що над Бялим Озером. Тут вони розташувалися в Рекреаційному осередку Дисконтно-кредитного банку.

05.09.1994 р. в Окуніці відбулася цілоденна пленарна сесія семінару. В ній взяли також участь гості, що прибули з Воєвідського управління в Хелмі Любельському: Директор Відділення Територіальної Організації - магістр, інженер, архітектор Збігнев Скура і магістр, інженер, архітектор Марія Тальма, а також з Воєвідського Бюро Планування - магістр, інженер Ева Банак і магістр Ірена Патковска.

Учасників семінару привітав проф. Анджей Стасяк. У короткому передньому слові він звернув увагу на плідну і конструктивну дотеперішню співпрацю Інституту Географії і Просторового Загосподарювання ПАН з Інститутом Економіки НАНУ, доказом чого є черговий науковий семінар та видання бюлетеня № 3 „Проблеми польсько-українського прикордонного співробітництва”.

В свою чергу д-р Анатолій Юзефович, від імені української делегації, підкреслив вагу і значення ведених досліджень для пізнання проблем прикордонних територій і активізації транскордонного співробітництва.

Під час ранішньої сесії головував проф. А.Стасяк, а після обіду д-р А.Юзефович. За цей час зачитано 9 доповідей:

1. А.Юзефович - „Прикордонне співробітництво - стан, можливості і перспективи розвитку в Україні”,

2. А.Стасяк - „Нарис концепції територіального розвитку Польщі „Польща 2000 плюс” і на цьому тлі прикордонне співробітництво”

3. Г.Повенска - „Тіньові торгівля і послуги та їхня роля в активізуванні прикордонних територій”

4. В.Трегобчук - „Екологічні пріоритети в українсько-польському прикордонному співробітництві”

5. А.Міщук - „Дослідницька програма Єврорегіону Буг”

6. П.Ебергардт - „Концепція Атласу Єврорегіону Буг”

7. В.Юрчишин - „Реформування аграрних відносин в Україні”

8. В.Згліньські - „Майнові перетворення державного сільського господарства в Польщі”

9. С.Писаренко - „Українське Полісся - проблеми і їх вирішення”

Під час дискусії заторкнuto не лише проблеми визначені доповідями, але також ці, що стосуються загальних обумовлень розвитку прикордонного співробітництва.

Було звернуто увагу, що найважливішою проблемою, яка обмежує співробітництво зі східними сусідами є брак рішучості і відсутність політичних рішень на державному рівні, що було притаманне окремим урядам. Самі ж територіальні самоврядування не зможуть активізувати прикордонне співробітництво /З.Скура/.

Існує необхідність негайно опрацювати спільну польсько-українську концепцію економічного розвитку прикордонних територій, беручи до уваги різні умовини: населення, географічне середовище, характеристику економіки, регіональні зв'язки в області технічної інфраструктури, питання кшталтування і охорони навколишнього природного середовища /Р.Єдут/.

Наголошено вагу спільної координації досліджень, які стосуються активізації співробітництва, а також потребу більшого обміну інформацією /С.Писаренко/.

Плани просторового загосподарювання прикордонних територій повинні бути компактні і співпадати з загальнодержавним планом, регіональними і місцевими планами /П.Ебергардт/.

Суттєвою проблемою для Польщі і прикордонних територій є перебіг головних комунікаційних магістраль, що сполучатимуть Західну Європу з Україною і далі з Росією і Сходом. Тут відповісти треба на запитання, чи головна транспортна магістраль проходитиме Польщею чи Угорщиною. Польський варіант перебігу цього шляху обґрунтовують не лише фізιοгеографічні умовини, але також більший економічний потенціал північної Європи та зростаюче значення Берліна, який, дуже ймовірно, стане в майбутньому головним адміністративно-економічним центром Європи /А.Стасяк, П.Ебергардт/.

Представники Воевідського Бюро Планування у Хелмі звернули увагу на можливість використання транзитного положення хелмського воеводства (дорожнє сполучення: Варшава - Люблін - Хелм - Дорогуск - Ковель і залізнодорожнє: Ковель - Хелм - Люблін - Зелена Гора), а також пункту перетинання державного кордону в Дорогуску, для організування міжнародних економічних і торговельних контактів. З цією метою проведено проблемне дослідження можливостей і умов розвитку і загосподарювання функціональної території Дорогуск - Хелм - Рейовец, яке отримало назву „Пасмо”. Здійснений діагноз існуючого загосподарювання 8 гмін дозволив виділити чотири сфери обслуговування міжнародного транзитного руху; перевага послуг, перевантажувального обладнання і промисловості; перевага туристської і курортної мережі; забезпечення продовольчими продуктами Хелма, як осередка, що обслуговує міжнародний туристський рух і товарообмін. Висновки проблемного дослідження дозволять проводити цілеспрямовану регіональну політику, виділити терени під майбутні завдання пов'язані з транзитним рухом, а також вони є основою для праці місцевих самоврядувань у рамках утвореного з цією метою об'єднання гмін /Е.Банак, І.Патковска/.

Посилаючись на проблемне дослідження „Пасмо”, А. Міщук звернув увагу на економічну сторону цього проекту, насамперет на потенціальні фінансові користі, які могли б мати майбутні інвестори. Проте, щоб сподівання у цьому плані були реальними необхідно провести маркетингові дослідження, що дозволять вибрати найкорисніші інвестиції і інвесторів.

Посилаючись на доповідь Г. Повенської, про тіньові торгівлю і послуги, звернено увагу на те, що вона призводить до падіння послуг у прикордонній території (можна купити дешевше нові речі ніж ремонтувати старі) /А. Міщук/.

Важливою проблемою пов'язаною зі свобідним перепливом осіб є також „праця на чорно”, яка має і позитивні, і негативні сторони /З. Скура/.

Важливим елементом дискусії були проблеми пов'язані з перетворюванням сільського господарства в Польщі і в Україні. Дискутанти в основному підтримали тези доповіді В. Згліньського, в яких говориться про доктринально-політичний характер перетворень державного сільського господарства у Польщі та їхні негативні суспільні і економічні наслідки /В. Юрчишин, А. Стасяк, З. Скура/.

Гальмом прикордонного співробітництва в області сільського господарства є відсутність комплементарності в окремих напрямках виробництва по обох боках кордону. Натомість шанси добачається в краще розвинутій агропродовольчій переробній промисловості і більшій можливості адаптації малих господарств до мінливих потреб ринку по польському боці кордону /Р. Єдут, В. Згліньські/.

Значну частину дискусії присвячено екологічним питанням пов'язаним з охороною і кшталтуванням навколишнього середовища /Б. Дегурска, Р. Єдут, В. Згліньські, В. Трегобчук, М. Писаренко/.

На основі вислуханих доповідей і дискусії на IV польсько-українському семінарі, його учасники визначили головні проблеми, що їх слід розв'язати на території, яку охоплює Єврорегіон Буг, а саме:

А. Необхідність політичних, суспільно-економічних і технічних вирішень, які стосуватимуться комунікаційної мережі в масштабах Польщі та України, а також регіонів.

1. залізнодорожніх:

а. Варшава - Хелм Любельський - Дорогуск - Київ,

LXVIII

б. використання Металургійно-сіркової магістралі МНС до транспорту масових товарів, між іншим польського вугілля на Україну.

2. автомобільних доріг

а. відбудова пункту перетинання державного кордону на Бугу у Влодаві, що полегшило б доступ з Польщі до українського Полісся (необхідне порозуміння з Білоруссю),

б. сполучення Варшава - Люблін - Хелм Любельські - Дорогуск - Київ,

в. збільшення пропускної спроможності і модернізація дороги Варшава - Люблін - Замосьць - Гребенне - Рава Руська - Львів.

Б. Здійснення широкої екологічної програми:

а. підвищення рівня чистоти води в ріці Буг,

б. спільні концепції територіальної організації Любельського Полісся, а особливо Ленчинсько-Володавського Приозер'я і українського Полісся, а особливо Шацького Приозер'я. Слід використати тут хороші приклади обмеженого туристського інвестування по українській стороні і не допускати до занадто великого інвестування, що має місце по польській стороні (в місцевості Бяла над Бяльським Озером і в місцевості Окуніка над озером Бялим). Натомість пересторогою повинно бути надто велике висушення українського Полісся внаслідок меліорації,

В. В області проблем пов'язаних з сільським господарством:

а. пересторогою для української сторони повинна бути непродумана реструктуризація державних господарств у Польщі та її суспільно-економічні (між іншим безробіття) і просторові наслідки,

б. натомість під час відновлювання індивідуальних сільських господарств в Україні варто було б використати позитивні приклади польського сімейного сільського господарства.

Г. Рішучої інтенсифікації вимагає культурне співробітництво, насамперед в області науки і виховання молоді.

Д. У Євروهоні Буг:

1. Слід провести дискусію і визначити головні напрями цього регіону, а перш за все його делімінації.

2. Започаткувати інтенсивні наукові дослідження у цій області і зорганізувати спільний банк (базу) інформації, а також підготувати атлас цього потенціального Євروهоні.

Е. Продовжувати українсько-польське наукове співробітництво та зорганізувати V семінар в Україні в другій

LXIX

половині травня 1995 р. у Кам'янці Подільському. Головною темою семінару були б проблеми регіонального розвитку прикордонних територій.

Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego
Warszawa 1987

Władysława Stola

STRUKTURA FUNKCJONALNA OBSZARÓW PROBLEMOWYCH NA TERENACH POŁUDNIOWO - WSCHODNIEJ POLSKI

Problematyka obszarów tzw. problemowych już od ponad dziesięciu lat zajmuje poczesne miejsce w badaniach geograficznych (Grocholska 1982, Kulikowski 1986, 1992, Zagożdżon 1988, Falkowski 1990 itd.). Stała się też jedną z koncepcji rozwiązywania zagadnień z zakresu planowania przestrzennego zagospodarowania kraju (Plan perspektywiczny... 1988). Pomimo tego zagadnienia definicji i delimitacji obszarów problemowych nie zostały jeszcze w pełni i jednoznacznie określone. Trudno bowiem uznać za takie np. stwierdzenie, że obszary problemowe to te, które stwarzają aktualne problemy (lub problem) do rozwiązania i te, które mogą stać się takimi w niedalekiej przyszłości (Falkowski 1990). Chociaż są to zagadnienia teoretycznie ważne, nie są one celem również tego opracowania. Skala problemów już występujących w zagospodarowaniu przestrzennym kraju, w tym zwłaszcza obszarów wiejskich i w rozwijających się na nich podstawowych funkcjach, a więc np. w rolnictwie, leśnictwie, przemyśle jest tak różnorodna, że każdorazowo, zależnie od celu badań różne są kryteria doboru cech i mierników reprezentujących te problemy, a więc i określających ich występowanie. Według J. Falkowskiego (1990) do najczęściej wyróżnianych w Polsce należy osiem obszarów problemowych. Spośród nich siedem stanowi faktycznie siedem grup obszarów występujących w różnych częściach kraju, z których każda cechuje się specyficznymi problemami np. zagrożenia ekologicznego lub nadmiernego odpływu ludności, a tylko ósmy, to obszar problemowy Sudetów, wyróżniający się kumulacją sytuacji konfliktowych, a więc i różnego rodzaju problemów.

Spośród grup obszarów problemowych, oprócz obszarów nadmiernego odpływu ludności, czyli depopulacyjnych (Stasiak, 1989 itd),

względnie szczegółowo zostały rozpoznane "obszary niskiej efektywności produkcji rolniczej w stosunku do walorów przyrodniczych i uwarunkowań społeczno-gospodarczych" (Falkowski 1990, s. 5), nazywane też krócej obszarami problemowymi rolnictwa (Kulikowski 1992). Występują one przede wszystkim na terenach o dominacji lub przewadze funkcji rolniczych, ale także na terenach wielofunkcyjnych, zwłaszcza silnie przekształconych przez procesy industrializacyjne, których rozwój nie był scharmonizowany ani z procesami urbanizacyjnymi ani ze strukturą społeczno - gospodarczą tych obszarów.

Specyficzną grupę obszarów problemowych stanowią obszary peryferyjne, w tym zwłaszcza przygraniczne kraju. Na ogół cechuje je niekorzystna struktura demograficzna, przewaga zatrudnienia rolniczego, uboga infrastruktura (obszary wschodnie), dekapitalizacja majątku trwałego i zdegradowane lasy (obszary zachodnie), niedostatek usług i mało efektywne rolnictwo itd. Są one jednak wewnętrznie zróżnicowane pod względem warunków przyrodniczych oraz społeczno - gospodarczych, zależnie od położenia, odległości od ośrodków administracyjno-gospodarczych, dotychczasowego rozwoju, w tym także w okresie zanim się stały obszarami przygranicznymi. Na terenach przygranicznych występują niemal wszystkie rodzaje obszarów problemowych znanych z innych części kraju, przy czym są one przestrzennie zróżnicowane i "pogłębione" peryferyjnością tych obszarów, przez długie lata spełniających rolę strefy izolacyjnej od obszarów położonych tuż za granicami sąsiednich państw. Dotyczy to szczególnie obszarów przy granicy wschodniej i zachodniej.

W związku z nową sytuacją polityczną i trwającą przebudową struktur społeczno-gospodarczych kraju nabiera na znaczeniu, w aspekcie tak gospodarczym jak i społecznym oraz przyrodniczym, zagadnienie restrukturyzacji i prawidłowego rozwoju obszarów wiejskich, w tym szczególnie uznanych za problemowe. W przypadku obszarów przygranicznych chodzi również o to, aby z ich położenia, które tak negatywnie zaciążyło na dotychczasowym ich rozwoju, stworzyć czynnik stymulujący a nie hamujący dalszy rozwój zgodny z miejscowymi warunkami i oczekiwaniami społecznymi.

W związku z powyższym bardzo ważne jest szczegółowe rozpoznanie zróżnicowania przestrzennego aktualnego stanu zagospodarowania przestrzennego i wiążącej się z nim struktury funkcjonalnej tych obszarów. Rozpoznanie takie jest jednym z ważniejszych zadań tematów:

"Stan i perspektywy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich regionów problemowych w Polsce" oraz "Problemy aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich dotychczas wyludniających się oraz obszarów narastającego bezrobocia", realizowanych w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

Problematyka tych tematów jest szczególnie aktualna dla terenów południowo-wschodnich Polski¹⁾ z racji dużego ich zróżnicowania pod względem warunków przyrodniczych i społeczno-gospodarczych oraz występowania obszarów problemowych. Na terenach tych reprezentowane są w różnych proporcjach i nasileniu niemal wszystkie obszary problemowe, począwszy od peryferyjnych przygranicznych, poprzez obszary niskiej efektywności rolnictwa, a kończąc na obszarach o zachwianej równowadze między uprzemysłowieniem a urbanizacją i obszarach funkcjonalnie konfliktowych.

Pod względem zasięgu występowania do najbardziej charakterystycznych, bo występujących we wszystkich badanych południowo-wschodnich województwach (Falkowski 1990, wg J. Suchty), należą rolnicze obszary problemowe o bardzo niskiej (woj. bielskie, krośnieńskie, nowosądeckie, rzeszowskie, tarnowskie) i niskiej (woj. krakowskie, przemyskie) efektywności rolnictwa, wyróżnione przez J. Suchtę na podstawie wpływających na niską efektywność produkcji rolniczej takich czynników jak np. zbyt mały średni obszar gospodarstw, wysoki udział gospodarstw dwuzawodowych, nadmierna szachownica gruntów, wysoki odsetek gruntów zdegradowanych procesami erozji, denudacji itp.

Natomiast określone przez R. Kulikowskiego (1992) obszary o niskiej efektywności produkcji rolniczej w stosunku do jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej występują na badanym terenie tylko w woj. przemyskim i rzeszowskim (obszar przemysko-rzeszowski).

Do bardzo charakterystycznych obszarów problemowych pod względem zasięgu i nasilenia występowania w skali województw południowo-wschodnich i całej Polski należą także obszary narastającego bezrobocia. Wiąże się to w dużym stopniu ze strukturą funkcjonalną tych obszarów, w tym zwłaszcza ze specyfiką funkcji rolniczych oraz silnym rozwojem funkcji rezydencjalnych (mieszkaniowych), wynikających

¹⁾ W tym opracowaniu są to gminy województw: bielskiego, krakowskiego, krośnieńskiego, nowosądeckiego, przemyskiego, rzeszowskiego i tarnowskiego.

głównie z dojazdów do pracy ludności dwuzawodowej.

Dotyczy to również chociaż w mniejszym stopniu przygranicznych obszarów problemowych w woj. krośnieńskim i przemyskim, aczkolwiek geneza i charakter problemów związanych z zatrudnieniem ludności są tam zupełnie inne niż na większości badanych terenów. Wynika to przede wszystkim z odmiennego zagospodarowania przestrzennego i struktury funkcjonalnej terenów przygranicznych.

Znajduje to odzwierciedlenie chociażby w zaludnieniu tych terenów. Gęstość zaludnienia, miernik syntetyczny często stosowany w badaniach stanu zagospodarowania obszarów, aczkolwiek nie informuje bezpośrednio o żadnej funkcji, ale wskazuje na stopień intensywności zagospodarowania, na charakter osadnictwa, możliwości wyposażenia w urządzenia infrastrukturalne itp., na tych terenach przygranicznych należy do najmniejszych w kraju. W większości gmin przygranicznych w woj. krośnieńskim na km² przypada poniżej 20 osób, gdy na Pogórzu Karpackim - ponad 100 osób/km², a na terenach zachodnich leżących w zasięgu wpływu aglomeracji Górnośląskiej ponad 140 osób/km², osiągając w 1988 r. w gminie Szczyrk maksymalną (494 osoby/km²), około dziesięciokrotnie większą od przeciętnej na obszarach wiejskich kraju (51 osób/km²) i czterokrotnie większą od średniej dla Polski (120 osób/km²), gęstość zaludnienia.

Na terenach tych ponad połowa ludności wiejskiej zamieszkiwała w 1988 r. w gminach liczących po 10 tys. i więcej mieszkańców (przeciętna gmina w kraju liczy 7 tys. osób), w tym znajdowało się pięć największych gmin kraju, liczących powyżej 20 tys. osób każda. Również wsie tych terenów należą do największych w kraju, licząc na ogół powyżej 800-1000 mieszkańców (przeciętna wieś w kraju - 355 mieszkańców). Wielkość wsi, w tym szczególnie będących siedzibą gmin oraz stopień skupienia ich zabudowy mają duży wpływ na możliwości rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej jak też funkcji obsługujących ludność i rolnictwo.

Intensywność zaludnienia obszarów południowo-wschodnich jest ściśle skorelowana ze strukturą użytkowania ziemi i strukturą agrarną tych obszarów. Karpackie gminy przygraniczne, głównie z powodu warunków przyrodniczych, są znacznie bardziej zalesione, a więc udział użytków rolnych jest w nich stosunkowo niski i wynosi przeważnie poniżej 30% ogólnej powierzchni, gdy w wielu gminach Pogórza, o sprzyjających warunkach przyrodniczych dla produkcji rolnej i dużej

presji demograficznej, udział ten wzrasta do ponad 70 - 90% ogólnej powierzchni, a w woj. krakowskim na naleśowych glebach Wyżyny Miechowskiej do ponad 90%.

O ile na strukturę użytkowania ziemi znaczny wpływ wywiera przydatność warunków przyrodniczych dla rolnictwa, to na strukturę społeczno-własnościową użytków rolnych przede wszystkim sytuacja społeczno-gospodarcza w przeszłości, w tym w przygranicznych gminach bieszczadzkiej sytuacji polityczno- społecznej w pierwszych latach po II wojnie światowej. Na skutek zniszczenia wsi i przesiedleń ludności, głównie Łemków i Ukraińców, w niektórych gminach ponad połowa użytków rolnych, w tym w gm. Ustrzyki ponad 70%, stało się własnością państwa, pozostając we władaniu wielkoobszarowych gospodarstw. W związku z tym na terenach tych problemy z restrukturyzacją rolnictwa, jego reprivatyzacją, zatrudnieniem ludności dotychczas utrzymujących się z pracy w gospodarstwach państwowych itp. są podobne jak na innych obszarach o znacznym udziale państwowych użytków rolnych. Przy czym reprivatyzacja na terenach południowo-wschodnich może być ułatwiona poprzez przekazanie części użytków rolnych ewentualnym spadkobiercom byłych właścicieli gospodarstw, przesiedlonych na inne tereny kraju, powiększanie prywatnych gospodarstw rolnych już istniejących na terenach przygranicznych lub tworzenie nowych przez imigrantów z sąsiednich gęsto zaludnionych i o bardzo rozdrobnionej strukturze agrarnej obszarów.

Obszary południowo-wschodnie, z wyjątkiem gmin przygranicznych, cechują się w skali kraju największym skupieniem gospodarstw małych, od 2 do 5 ha, a na terenach sąsiadujących z aglomeracjami miejsko-przemysłowymi Górnego Śląska, Krakowa, Bielska-Białej gospodarstw bardzo małych, mniej niż dwuhektarowych.

Udział gospodarstw nie przekraczających 5 ha użytków rolnych we wszystkich badanych województwach był znacznie wyższy niż przeciętnie w kraju (53%) i z wyjątkiem woj. przemyskiego wynosił ponad 80%, a w woj. bielskim nawet ponad 90% ogólnej liczby gospodarstw.

Natomiast gospodarstwa relatywnie duże, powyżej 10 ha, stanowiły w kraju około 1/6 (17,3%) liczby gospodarstw, zaś na terenach południowo-wschodnich na ogół dziesięciokrotnie mniej, poniżej 2%.

Dużemu rozdrobnieniu gospodarstw na tych terenach towarzyszy duże rozdrobnienie gruntów. Jest ono stosunkowo najmniejsze na terenach Bieszczad, a największe na Podhalu i w Zachodnich Beskidach. Udział

Tabela 1.

Struktura gospodarstw indywidualnych w 1992 r.

Województwo	Liczba gosp. w tys.	§ gospodarstw o powierzchni UR w ha					
		1-2	2-5	5-7	7-10	10-15	>15
bielskie	50	42,2	49,4	5,1	2,0	0,9	0,4
krakowskie	56	34,3	51,0	9,5	3,8	1,1	0,3
krośnieńskie	52	34,5	49,8	8,7	4,3	1,9	0,8
nowosądeckie	70	27,7	54,3	11,2	4,9	1,5	0,4
przemyskie	45	21,1	54,1	15,6	7,0	1,8	0,4
rzeszowskie	73	28,6	55,1	10,7	4,2	1,1	0,3
tarnowskie	71	25,6	55,9	12,4	4,9	1,1	0,1
Polska	2144	17,8	35,3	14,8	14,8	11,3	6,0

Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1993, GUS, Warszawa, 1994, s.36.

gospodarstw posiadających użytki rolne w 6 i więcej kawałkach, czyli w szachownicy, wynosił w kraju w 1987 r. prawie 20% (w 1960 r. - 17%). Natomiast np. w woj. nowosądeckim w 20 gminach ponad połowę i w 15 gminach ponad 3/4 powierzchni użytków rolnych pozostawało w szachownicy. Podobnie kształtowała się sytuacja w gminach woj. bielskiego. W Beskidzie Żywieckim i Makowskim oraz w obniżeniu Orawsko-Podhalańskim ponad 90% użytków rolnych było w posiadaniu gospodarstw cechujących się szachownicą gruntów (Głębocki 1992). Tak duże rozdrobnienie gruntów jest wynikiem głównie zróżnicowania ukształtowania powierzchni i jakości gleb oraz trwających od dawna działów rodzinnych.

Przyczyny ukształtowania specyficznej struktury agrarnej terenów południowo-wschodnich wywodzą się z niskiego poziomu rozwoju gospodarczego byłej Galicji w XIX i na początku XX w. W okresie międzywojennym gęstość ludności rolniczej na 100 ha użytków rolnych wynosiła na obszarach południowych około 100 osób. Dużej gęstości zaludnienia towarzyszyło duże rozdrobnienie gospodarstw i gruntów. W ramach gospodarstw włościńskich (poniżej 50 ha) zajmujących około 4/5 użytków rolnych prawie 90% stanowiły gospodarstwa poniżej 5 ha. Wysiłki w kierunku poprawy struktury poprzez reformę rolną i komasację gruntów niewiele poprawiły sytuację. Stosunkowo słaby rozwój przemysłu i urbanizacji w warunkach silnie odczuwalnych skutków gospodarki z okresu zaborów i zniszczeń wojennych oraz kryzys gospodar-

czy z lat 1929-1933 powodowały zbyt słaby odpływ ludności rolniczej do miast lub zawodów pozarolniczych na wsi. Było to jedną z głównych przyczyn tak słabej i sezonowej emigracji zarobkowej poza granice kraju. Korzystne przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi w drugiej połowie lat 1930-tych, w wyniku ożywienia gospodarczego, w tym realizacji Centralnego Okręgu Przemysłowego, zostały zahamowane przez II wojnę światową. Po jej zakończeniu wieś "galicyjska" była jeszcze bardziej zniszczona i nadal rolniczo przeludniona, o rozdrobnionej strukturze gospodarstw, której nie poprawiła parcelacja ziemi w ramach reformy rolnej, gdyż ziemi tej było zbyt mało w stosunku do potrzeb, a ponadto tworzone z niej także nowe, małe gospodarstwa rolne.

W minionym okresie zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym badanego terenu, w tym zwłaszcza w zabudowie wsi, rozwoju infrastruktury itp. wiązały się przede wszystkim z przekształceniem struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej. Przekształcenia te były głównie wynikiem rozwoju procesów industrializacyjnych oraz nie nadążania za nimi procesów urbanizacyjnych, w tym zwłaszcza budownictwa mieszkaniowego w miastach, co stwarzało warunki do przechodzenia ludności wiejskiej do pracy poza rolnictwem bez zmiany miejsca zamieszkania. Wzrósł udział ludności pozarolniczej i dwuzawodowej na wsi, zatrudnionej przede wszystkim w ośrodkach miejsko-przemysłowych, a więc rozwijały się też dojazdy ludności do pracy.

W rezultacie, w 1970 r. a zwłaszcza w 1988 r., poza obszarami leżącymi w bezpośrednim zasięgu aglomeracji miejskich i okręgów przemysłowych, badany obszar z wyjątkiem niektórych gmin, cechował się w kraju największym udziałem ludności pozarolniczej, w tym dojeżdżających do pracy. Na ogólną liczbę 287 gmin badanych województw prawie w 70% udział ludności pozarolniczej przekraczał odpowiednią średnią krajową (61%), przy czym, w co piątej gminie wynosił 80% i więcej (tab. 2). Gminy takie występowały przede wszystkim w woj. bielskim i krakowskim, w zasięgu aglomeracji górnośląskiej oraz w sąsiedztwie miast wojewódzkich.

W około 30% gmin udział ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych wynosił poniżej 60%, przy czym tylko w co dziesiątej gminie z pracy poza rolnictwem utrzymywało się mniej niż z rolnictwa. Dotyczyło to głównie terenów o intensywnym i produktywnym rolnictwie, rozwijającym się na urodzajnych glebach Wyżyny Miechowskiej i Pogórza Karpackiego.

Tabela 2.

Udział ludności pozarolniczej w gminach w 1988 r.

Województwo	Ogółem gmin	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	80-90	90-100
bielskie	47	0	0	0	2	12	25	8
krakowskie	38	1	7	4	6	9	11	0
krośnieńskie	39	0	2	4	12	14	7	0
nowosądeckie	43	0	6	14	12	10	1	0
przemyskie	35	3	4	15	10	3	0	0
rzeszowskie	42	0	2	8	17	12	3	0
tarnowskie	44	1	4	14	11	10	4	0
ogółem liczba	287	5	25	59	70	70	51	8
‰	100,0	1,7	8,7	20,6	24,4	24,4	17,4	2,8

Na terenach tych stosunkowo większy był więc udział czynnych zawodowo w rolnictwie, przekraczający odpowiedni średni wskaźnik krajowy (56,1%). W większości jednak gmin badanych województw, w tym zwłaszcza w woj. bielskim, krakowskim, nowosądeckim był on znacznie niższy i wynosił poniżej 40-50% ogółu zawodowo czynnych. Z powodu głównie bardzo dużego i stale wzrastającego zaludnienia tych terenów, nakłady pracy w rolnictwie w przeliczeniu na powierzchnię użytków rolnych w większości badanych gmin były największe w kraju i w 1988 r. wynosiły, poza obszarami bieszczadzskimi, na ogół ponad 35 pełnozatrudnionych na 100 ha użytków rolnych (ponad 60-80 pracujących na 100 ha), (E. Lelito 1992, tab. 10). Na terenach tych rolnictwo indywidualne dysponuje również bardzo dużymi zasobami pracy. Świadczy o tym pośrednio liczba osób zamieszkujących w gospodarstwach rolnych przypadająca na 100 ha użytków rolnych. Wynosi ona od ponad 120 osób w woj. przemyskim, 140-150 w województwach rzeszowskim, nowosądeckim i krośnieńskim, do około 200 osób/100 ha w woj. bielskim. Na tych obszarach przypada przeciętnie około dwa razy więcej mieszkańców gospodarstw indywidualnych w przeliczeniu na powierzchnię użytków rolnych niż na pozostałych terenach kraju. Znaczny udział tej ludności pracował głównie w pozarolniczych działach gospodarki. Udział zawodowoczynnych utrzymujących się wyłącznie z pracy w rolnictwie w ogólnej liczbie zawodowoczynnych w gospodarstwach rol-

Tabela 3

Ludność zamieszkująca w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Województwo	Mieszka- jący w gosp. indyw. w tys.	% pracują- cych w ogółem za- mieszkują- cych w gos.	% utrzymujących się wyłącznie z pracy w gosp. w liczbie zawodowoczynnych w gosp.		
			ogółem	mężczyźni	kobiety
bielskie	303,7	49,4	27,9	16,2	40,0
krakowskie	302,3	53,1	41,7	31,7	36,8
krośnieńskie	272,6	52,8	37,1	23,1	50,8
nowosądeckie	376,3	51,8	50,8	44,6	57,3
przemyskie	220,3	54,9	53,0	41,3	64,7
rzeszowskie	365,1	53,9	44,1	32,5	55,6
tarnowskie	363,8	50,5	50,2	38,6	61,6

Źródło: E. Lelito, 1992, tab. 10 i 11

nych wynosił od 28% w woj. bielskim, 37% w woj. krośnieńskim do ok. 50% w woj. tarnowskim i nowosądeckim oraz 53% w woj. przemyskim (w Polsce - 55%). Czyli spośród zawodowoczynnych w rolnictwie, zamieszkujących w gospodarstwach rolnych, tylko co drugi lub co trzeci (woj. bielskie, krośnieńskie) utrzymywał się wyłącznie z pracy w rolnictwie. Przy czym spośród zawodowoczynnych odpowiedni odsetek jest znacznie wyższy dla kobiet niż mężczyzn (tab. 3) i wynosił odpowiednio od około 40% w woj. krakowskim i bielskim do ponad 60% w woj. tarnowskim i przemyskim, zaś dla mężczyzn od 16% w woj. bielskim do 40-45% w woj. przemyskim i nowosądeckim.

Wskazuje to na duże zróżnicowanie nakładów i zasobów pracy także pod względem stopnia aktywności zatrudnionych w rolnictwie jak i na ich strukturę pod względem płci. Ludność zatrudniona w rolnictwie dodatkowo lub tylko pomagająca, czerpała głównie środki utrzymania z pracy poza rolnictwem, bardzo często nie w miejscu zamieszkania. Wskazywały na to silnie rozwinięte dojazdy do pracy ludności badanych gmin (tab. 4). Przeciętnie tylko z 15% gmin dojeżdżał do pracy co piąty lub co czwarty zawodowo czynny. Natomiast w pozostałych gminach udział dojeżdżających był znacznie większy, w tym z 35% gmin niemal co drugi pracował poza miejscem zamieszkania. Przestrzennie zagadnienie to jest zróżnicowane i najsilniej było rozwinięte w woj. bielskim oraz w zachodnich gmianach woj. krakowskiego, w woj. rzeszowskim i krośnieńskim.

Tabela 4

Udział zawodowo czynnych mieszkańców gmin dojeżdżających do pracy w 1988 r.

Województwo	Ogółem gmin	<10	10-15	15-20	20-30	30-40	40-50	pow. 50
bielskie	47	1	0	0	2	12	12	20
krakowskie	38	0	1	6	7	8	13	3
krośnieńskie	39	3	2	2	6	13	11	2
nowosądeckie	43	1	3	7	12	15	4	1
przemyskie	35	1	2	4	14	10	4	0
rzeszowskie	42	0	0	0	8	14	16	4
tarnowskie	44	2	3	5	11	13	9	1
ogółem liczba	287	8	11	24	60	85	69	31
§	100,0	2,8	3,8	8,4	20,9	29,3	24,0	10,8
Polska liczba	2121	154	204	274	635	474	256	124
§	100,0	7,3	9,6	12,9	30,0	22,3	12,1	5,8

Na terenach tych były więc silnie rozwinięte funkcje rezydencjalne ludności związanej z daną gminą głównie poprzez miejsce zamieszkania, a nie pracy.

Zróznicowanie obszarów południowo-wschodnich kraju pod względem przestrzennego zagospodarowania, w tym struktury użytkowania ziemi, struktury społeczno-zawodowej ludności, gospodarki rolnej itp. znalazło odbicie w przestrzennym zróżnicowaniu struktury funkcjonalnej. Spośród 14 kategorii funkcjonalnych obszarów wiejskich Polski, opracowanych w skali gmin (Stola, 1992), w badanej części kraju występuje 13 (tab. 5). Spośród nich, pod względem przewagi poszczególnych funkcji podstawowych najliczniej są reprezentowane gminy o przewadze funkcji rolniczych (A,B,C,D), które zajmują ponad 1/3 (39%) ogólnej liczby gmin. Następną grupę tworzą gminy zurbanizowane (O), które wraz z gminami o przewadze funkcji przemysłowych (M,N) zajmują blisko 30%. Obszary o znaczącym udziale funkcji turystyczno-wypoczynkowych (K,L) oraz leśnictwa (G,H) przeważają w 17% gmin. Stosunkowo często, bo w co dziesiątej gminie (11%) występują obszary o funkcjach mieszanych, tzn. mniej więcej z podobnym udziałem funkcji

Tabela 5

Klasyfikacja funkcjonalna gmin

Województwo	Ogółem gmin	A	B	C	D	E	F	G	H	K	L	M	N	O	poz.
bielskie	47				15			2	1	7	1	7	3	7	4
krakowskie	38	8		2	6	2				2		5		13	
krośnieńskie	39				9	3	1	8		3		4	1	10	
nowosądeckie	43	2			6	7		3		13	1	2		4	5
przemyskie	35	3	4		7	8	2		3	2		1		4	1
rzeszowskie	42	2			26	3		1			1	7		2	
tarnowskie	44	10			11	9						6		6	1
ogółem	287	25	4	2	80	32	3	14	4	28	3	32	4	46	11
§	100,0	8,7	1,4	0,7	27,8	11,1	1,0	4,9	1,4	9,8	1,0	11,1	1,4	16,0	3,8

rolniczych, rezydencjalnych, przemysłowych lub turystyczno - wypoczynkowych i leśnictwa.

Wśród gmin o przewadze funkcji rolniczych, najczęściej jest reprezentowana klasa D (w 80 gminach), ukształtowana pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia. Charakteryzuje się ona rozdrobnionym rolnictwem indywidualnym, o dużych nakładach pracy (35 i więcej zawodowoczynnych/100 ha użytków rolnych), średniej lub dużej produktywności ziemi, a niskiej lub średniej produktywności pracy oraz niskim stopniem i poziomem towarowości. Jest to typ rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego, drobnoskalowego (Szczęsny, 1992). Ukształtowało się ono na obszarach o dużym udziale ludności dwuzawodowej i rozwiniętych dojazdach do pracy, czyli na terenach o rozwiniętych również funkcjach rezydencjalnych, a więc przede wszystkim w zasięgu wpływu aglomeracji miejskich oraz na Podkarpaciu. Najliczniej są reprezentowane w woj. rzeszowskim, bielskim i tarnowskim (tab. 5). Na badanym terenie skupia się około połowy należących do tej kategorii gmin kraju (186).

Oprócz rolnictwa nastawionego w dużym stopniu na zaopatrzenie producentów, w niektórych gminach klasy funkcjonalnej D, rozwinęło się też rolnictwo bardziej kapitałochłonne i bardziej towarowe, specjalizujące się w różnych gałęziach produkcji, np. sadowniczej, warzywniczej,

zwierzęcej, przeznaczonej na potrzeby rynku miejskiego lub zakładów przemysłu przetwórczego.

Klasa C, o przewadze rolnictwa "podmiejskiego", reprezentowana jest tylko przez dwie gminy w woj. krakowskim (19 gmin w Polsce). Rolnictwo to cechuje duże nakłady pracy i kapitału oraz wysoki poziom produktywności i towarowości. Specjalizuje się w produkcji roślinnej (warzyw, kwiatów, owoców). Rolnictwo "podmiejskie", nastawione na bezpośrednie zaopatrzenie rynku miejskiego występuje też w innych gminach, silnie zurbanizowanych, w których funkcje nierolnicze są silniej rozwinięte niż rolnictwo i dlatego gminy te zakwalifikowano do innych typów funkcjonalnych. Po 1989 r. sytuacja w tej dziedzinie najprawdopodobniej uległa zmianie.

Klasa funkcjonalna A, o dominacji rolnictwa indywidualnego, o średnich nakładach pracy i na ogół o małej lub średniej towarowości oraz stosunkowo słabym rozwoju innych funkcji, w porównaniu do wschodnich i środkowych obszarów wiejskich kraju jest w badanych województwach (25 gmin) słabiej reprezentowana (w Polsce w 537 gminach). Tylko w woj. przemyskim występuje kategoria funkcjonalna B, o przewadze rolnictwa, ze znacznym udziałem państwowych użytków rolnych. Rolnictwo to bardzo się różni od rolnictwa indywidualnego, przede wszystkim pod względem wielkości i struktury nakładów pracy i kapitału oraz produktywności i towarowości. Gminy klasy B, cechuje na ogół stosunkowo większy niż klasę A, udział ludności pozarolniczej, w tym i bezrobotnej i względnie niższe dojazdy do pracy.

Klasy funkcjonalne G, H charakteryzują się dużym udziałem leśnictwa (40-60% powierzchni i więcej) oraz małym udziałem użytków rolnych. Różnicują je nie tyle sposoby gospodarowania w leśnictwie i rolnictwie, co charakter i poziom rozwoju funkcji współtowarzyszących. I tak, klasę G, o bardzo małym udziale użytków rolnych (na ogół poniżej 30%), cechuje rozwój leśnictwa, stosunkowo słaby rozwój funkcji turystyczno-wypoczynkowych oraz wysoki udział (w 1988 r.) ludności pozarolniczej, w tym utrzymującej się przeważnie z pracy w przemyśle, na ogół poza miejscem zamieszkania, o czym świadczą duże dojazdy do pracy. Były to więc gminy o rozwiniętym leśnictwie i innych funkcjach pozarolniczych. Występowały głównie na słabo zaludnionych obszarach Bieszczad. Natomiast, rzadziej reprezentowana klasa H, o wysokim udziale lasów i małym udziałem użytków rolnych, w znacznym stopniu państwowych, cechuje słaby rozwój innych funkcji. Występuje w woj. przemyskim. Jest to więc

kategoria obszarów wiejskich o przewadze leśnictwa, z udziałem rolnictwa. Gminy o przewadze leśnictwa są zróżnicowane tak pod względem struktury współwystępujących z nim funkcji, jak i stanu samego leśnictwa, począwszy od struktury drzewostanowej i wiekowej lasów, aż po stan ich zdrowotności.

Klasy funkcjonalne obszarów wiejskich - K i L wyróżniają się dużym rozwojem funkcji turystyczno-wypoczynkowych, a różnicuje je inny rodzaj funkcji współwystępujących. Na obszarach południowo - wschodnich występuje przeważnie klasa K, cechująca się niskim udziałem rolnictwa, a stosunkowo dużym leśnictwa i słabo rozwiniętymi innymi funkcjami. Są to więc gminy o funkcjach rekreacyjnych z udziałem leśnictwa. Występują na terenach karpaccyckich przeważnie w granicach województwa nowosądeckiego i bielskiego. Natomiast klasę L, rzadko reprezentowaną na badanym terenie (w 3 gminach, w Polsce w 60) cechuje oprócz funkcji turystyczno - wypoczynkowych silny rozwój i innych funkcji - usługowych, przemysłowych, rezydencjalnych, a także rolnictwa, na ogół średnio intensywnego i towarowego.

Oddzielną grupę tworzą gminy, których struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia. Są to gminy zurbanizowane bądź semizurbanizowane (O,F) lub silnie uprzemysłowione (M,N). Cechuje je wysoki lub bardzo wysoki udział ludności pozarolniczej (powyżej 60-80%) i zatrudnionej w przemyśle (ponad 20-30% ogółu zatrudnionych) i bardzo mały udział zawodowoczynnych w rolnictwie, a wysoki (ponad 40-50% czynnych zawodowo) dojeżdżających do pracy. Spośród tych gmin najliczniej w badanych województwach były reprezentowane gminy zaliczone do klasy O (46 gmin, w Polsce 117). Cechował je bardzo mały udział ludności rolniczej, ale na ogół stosunkowo duży użytków rolnych i mały lasów, jak też silnie rozwinięte dojazdy do pracy ludności zatrudnionej w różnego rodzaju funkcjach usługowych, a następnie w przemyśle. Gminy o takiej strukturze funkcjonalnej występowały na ogół w pobliżu miast, przy czym najwięcej w woj. krakowskim. Następną, pod względem liczebności grupę tworzą gminy klasy M (32 gminy, w Polsce 177 gmin). Cechowały się silnie rozwiniętymi funkcjami technoprodukcyjnymi, głównie przemysłowymi, z udziałem rolnictwa lub leśnictwa i funkcji rezydencjalnych oraz na ogół brakiem funkcji turystyczno - wypoczynkowych. Występowały przeważnie albo w zasięgu wpływu okręgów przemysłowych, w tym przede wszystkim Górnośląskiego, albo innych

ważnych ośrodków miejsko-przemysłowych. Najwięcej spośród badanych gmin należało do tej kategorii funkcjonalnej w woj. bielskim i rzeszowskim oraz w krakowskim, tarnowskim i krośnieńskim. Reprezentowane sporadycznie, tylko w woj. bielskim i krośnieńskim, gminy zaliczone do klasy N, cechowała bardzo złożona struktura funkcjonalna. Charakteryzowały ją, oprócz wysokiego udziału ludności pozarolniczej i zatrudnionej w przemyśle, także rozwinięte funkcje turystyczno-wypoczynkowe i leśnictwo.

Gminy, których struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem uprzemysłowienia i procesów urbanizacyjnych, są na ogół silnie przekształcone pod względem społeczno-kulturowym i osadniczym (semiurbanizacja) oraz stanu środowiska przyrodniczego.

Pod względem przewagi określonych typów funkcjonalnych obszarów wiejskich wyróżniono w granicach Polski osiem regionów funkcjonalnych (Stoła 1992b).

Badane obszary południowo-wschodnie Polski w przyjętych granicach, obejmują przede wszystkim region funkcjonalny karpacki (8) następnie południowe tereny regionu funkcjonalnego południowo-wschodniego (5) oraz małą część, leżącą w granicach woj. bielskiego i krakowskiego i pozostającą pod bezpośrednim wpływem miejsko-przemysłowej aglomeracji Górnego Śląska i Bielska-Białej, regionu Wyżyny Śląskiej (7).

Powyższe trzy (5,7,8) obszary funkcjonalnej można scharakteryzować następująco.

Region południowo-wschodni, obejmuje południowe obszary między Wisłą a wschodnią granicą kraju (bez terenów karpackich). Charakteryzuje się dużą różnorodnością struktury funkcjonalnej. Spośród klas o przewadze funkcji rolniczych najbardziej jest reprezentowana klasa D, z przewagą rolnictwa półsamozaopatrzeniowego, drobnoskalowego, które ukształtowało się w gminach o stosunkowo dużym udziale ludności dwuzawodowej dojeżdżającej do pracy. Pomimo, że na większości tych obszarów udział ludności pozarolniczej był stosunkowo wysoki (ponad 60-70%), a zawodowo czynnej w rolnictwie - niski lub średni, przeważnie poniżej 50-60%, to jednak z powodu bardzo dużej gęstości zaludnienia i rozdrobnienia gospodarstw indywidualnych, nakłady pracy, w przeliczeniu na powierzchnię użytków rolnych, są bardzo duże (30 i więcej zatrudnionych / 100 ha). Znajduje to odzwierciedlenie w niskiej produktywności pracy oraz małym stopniu towarowości rolnictwa. W pobliżu

miast, w tym zwłaszcza Krakowa, Rzeszowa, Tarnowa, Krosna licznie były reprezentowane gminy o dużym udziale funkcji przemysłowych (klasa M) i semizurbanizowane. Ten region funkcjonalny wyróżnia się dużymi wsiami i stałym przyrostem zaludnienia.

Przylegające od południa do Górnos Śląskiego Okręgu Przemysłowego gminy woj. bielskiego cechowały się przewagą funkcji technoprodukcyjnych, głównie przemysłowych, z udziałem funkcji wypoczynkowo-turystycznych i rezydencjalnych oraz rolnictwa. Wyróżniały się w kraju największym zaludnieniem (139 osób/km²) oraz najwyższym po wsi górnośląskiej, udziałem ludności nierolniczej. Utrzymuje się ona z pracy w miejscowym przemyśle, budownictwie, transporcie, usługach itp., ale przede wszystkim dojeżdża do pracy do pobliskich miast. Źródłem zatrudnienia są też wysoko rozwinięte funkcje turystyczno-wypoczynkowe, szczególnie w Beskidzie Śląskim i Żywieckim. Obszary te charakteryzuje stosunkowo niski udział użytków rolnych, w dominującej części należących do bardzo rozdrobnionych, samozaopatrzeniowych gospodarstw indywidualnych, przeważnie ludności dwuzawodowej. W gminach bardziej oddalonych od ośrodków miejsko-przemysłowych i o słabych z nimi powiązaniach komunikacyjnych zaznaczyły się tendencje dużego odpływu ludności (Guzik 1992).

Po względem rozwoju funkcji rolniczych do terenów tych podobne są gminy regionu karpackiego. Wiele z nich cechują także wysoko rozwinięte funkcje rekreacyjne. Różni zaś przede wszystkim mniejsza gęstość zaludnienia, mniejszy udział zatrudnionych poza rolnictwem, w tym zwłaszcza w przemyśle, oraz spośród zawodowoczynej ludności gmin mniej dojeżdża do pracy. Znaczny udział ludności pozarolniczej, zamieszkuje z użytkownikiem gospodarstwa rolnego i dodatkowo utrzymuje się z pracy w tym gospodarstwie. Poza obszarami o funkcjach rolniczych, mało - lub na terenach karpackiego rejonu sadowniczego - średniotowarowych, przeważają zwłaszcza w Beskidach i na Podhalu gminy o funkcjach rekreacyjnych z udziałem rolnictwa i, lub leśnictwa. Znaczny udział ludności utrzymuje się z pracy w funkcjach usługowych związanych z obsługą ruchu turystycznego. Rozpowszechniony jest tu tzw. turystyka wiejska, to znaczy miejscowa ludność łączy wynajmowanie pokoi i obsługę turystów z pracą w innych zawodach. Ponadto na terenach karpackich niezbyt odległych komunikacyjnie od ośrodków miejsko-przemysłowych rozwinięto się budownictwo tzw. drugich domów i związany z nimi wypoczynek weekendowy.

Struktura przestrzenna gmin na południowo-wschodnich krańcach Polski różni się od struktury scharakteryzowanych gmin przede wszystkim mniejszą gęstością zaludnienia, spadającą na terenie Bieszczad do poniżej 25-30 osób/km² oraz mniejszym, na korzyść lasów, udziałem użytków rolnych, będących w znacznej części własnością państwową oraz większym udziałem ludności pozarolniczej, w tym bezrobotnej. Obszary te cechuje rozwój leśnictwa a stosunkowo słaby, w porównaniu do przyrodniczych i krajobrazowych walorów wypoczynkowych, rozwój funkcji rekreacyjnych. Jest to wynikiem między innymi niedoinwestowania infrastrukturalnego, słabej dostępności komunikacyjnej oraz małego zasiedlenia tych terenów.

Duże zaludnienie i złożoność struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich na terenach południowo-wschodnich kraju wskazuje przede wszystkim na złożoność problemów związanych z dalszym ich rozwojem. W warunkach wzrastającego bezrobocia i występowania ukrytego bezrobocia w rolnictwie badanego terenu (Lelito 1992) do najważniejszych problemów będzie należało tworzenie na wsi miejsc pracy poza rolnictwem dla ludności, w tym zwłaszcza młodej oraz dotychczas dwuzawodowej, dojeżdżającej do pracy. Wskazuje również na to dążenie do restrukturyzacji rolnictwa, w tym wielkości gospodarstw, która spowodowałaby zmniejszenie liczby zatrudnionych i utrzymujących się z rolnictwa. Dalszy rozwój funkcji pozarolniczych na tych obszarach będzie jednak zależał nie tylko od występującego w nadmiarze jednego z czynników produkcji, jakim jest praca, ale także lub przede wszystkim od możliwości inwestycyjnych (kapitału) i przedsiębiorczości miejscowej ludności oraz ich władz samorządowych. Wiąże się to więc także z kondycją gospodarczą państwa.

Literatura

1. Falkowski J., 1990, *Rolnicze obszary problemowe Polski (przyczyny powstania, diagnoza stanu, mierniki przekształceń)* (w:) *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, Lublin, s. 5- 10.
2. Głębocki B., 1992, *Organizacja przestrzeni produkcyjnej rolnictwa indywidualnego*, IERiGŻ, PB Nr 502819101, 33 s.
3. Grocholska J., 1982, *Wybrane obszary konfliktowe na terenie stołecznego województwa warszawskiego*, Biuletyn Informacyjny IGiPZ PAN, nr 35, s. 69-87.
4. Guzik Cz., 1992, *Procesy przemian struktury społecznej rolnictwa wsi górskich (na przykładzie gminy Stryszawa)*, Biuletyn KPZK PAN, z. 158, s. 151-178.
5. Kulikowski R., 1986, *Wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce - próba analizy przestrzennej*, Przegl. Geogr. z. 1-2, s. 191-202.
6. Kulikowski R., 1992, *Obszary problemowe w Polsce*, Biuletyn KPZK PAN, z. 158, s. 23-40.
7. Lelito E., 1992, *Rolnictwo makroregionu południowo- wschodniego (zagadnienia wybrane)*, IERiGŻ, PB Nr 50281991, 54 s.
8. *Plan perspektywiczny do 2000 r. (Przestrzenne zagospodarowanie kraju)*, Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Warszawa, 1988.
9. Stasiak S., 1989, *I etap raportu-ekspertyzy PAN pt. Problematyka sytuacji gmin wraz z prognozą kierunków ich rozwoju w najbliższych 15-20 latach* (w:) *I etap badań nad stanem gmin w Polsce i perspektywami ich rozwoju*, KPZK PAN, s. 3-36.
10. Stola W., 1992, *Struktura funkcjonalna wsi polskiej*, Biuletyn KPZK PAN, z. 158, s. 59-71.
11. Stola W., 1992b, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dok. Geogr, s. 104 (w druku).
12. Szczęsny R., 1992, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego w Polsce*, Biuletyn KPZK PAN, z. 158, s. 41-57.
13. Zagożdżon A., 1988, *Kilka uwag o obszarach problemowych*, Biuletyn KPZK PAN, z. 138, s. 137-147.

Piotr Eberhardt

KONCEPCJA ATLASU EKONOMICZNO- GEOGRAFICZNEGO POGRANICZA POLSKO-UKRAIŃSKO-BIAŁORUSKIEGO¹⁾

Celem podjętego zamierzenia badawczego jest zaprezentowanie wszechstronnego obrazu kartograficznego gospodarki, środowiska naturalnego, oraz warunków demograficzno-społecznych na obszarze pogranicza polsko-ukraińsko-białoruskiego.

Zasięg terytorialny projektowanego Atlasu będzie ograniczony - ze strony polskiej - do szeroko pojętej Lubelszczyzny, większej części Podlasia oraz Rostocza. Przyjęty do rozpatrzenia obszar nie będzie zde-terminowany współczesnym układem administracyjnych granic wojewódzkich. Obejmie w całości województwo lubelskie, chełmskie, zamojskie, białkopodlaskie oraz część białostockiego, tarnobrzeskiego, siedleckiego i północne skrawki województwa przemyskiego. Ze strony białoruskiej zasięg obejmie historyczne Polesie oraz południowe skrawki Grodzieńszczyzny i Nowogródzczyzny. Terytorium to należy aktualnie do obwodu brzeskiego. Ze strony ukraińskiej zasięg terytorialny będzie ograniczony do zasadniczej części Wołynia oraz niewielkiej części północnego Podola. Głównie będzie to obecny obwód wołyński, rowieński oraz północne części obwodu lwowskiego. Podstawą ostatecznej delimitacji będzie przeprowadzona analiza funkcjonalna oraz konkretne cele badawcze.

Atlas ma przedstawiać stan istniejącego zagospodarowania przestrzennego obszaru, znajdującego się na styku granic trzech państw;

¹⁾ Niniejszy projekt został przedstawiony na konferencji w Kazimierzu w dniu 16.06.1994 roku poświęconej koncepcji "Euroregionu Bug" i opublikowany w materiałach pokonferencyjnych: "Euroregion Bug. Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy", Tom I, red. M. Bałowski, Lublin 1994, s.45-50.

Polski, Ukrainy i Białorusi. Powinien prezentować w miarę pełny obraz w zakresie:

- struktur społeczno-gospodarczych,
- środowiska naturalnego,
- demografii i osadnictwa.

Przy pomocy różnych metod kartograficznych będą ukazane układy o charakterze:

- powierzchniowym i strefowym,
- węzłowym i punktowym,
- pasmowym i linearnym.

Atlas w swej zasadniczej części będzie opierał się na informacjach możliwie aktualnych, jednak pewne zagadnienia zostaną wzbogacone analizą dynamiczną. Powinien być publikacją o wysokim poziomie merytorycznym. W tego typu publikacjach istotna jest też strona techniczno-estetyczna, stąd konieczność wykonania go w technice wielobarwnej, przy zastosowaniu najbardziej nowoczesnych metod kartograficznych.

Równoległe z celami naukowo-poznawczymi, Atlas powinien spełniać cele aplikacyjne i popularyzatorsko-promocyjne. Jego odbiorcami powinni być zarówno pracownicy naukowci, studenci, nauczyciele, uczniowie, jak i przedsiębiorcy, inwestorzy, turyści, władze administracyjne różnych szczebli itp.

Atlas będzie prezentował w sposób wszechstronny sytuację występującą na obszarze leżącym na trasie łączącej Europę Zachodnią ze Wschodnią. Przyjęty do analizy obszar usytuowany jest bowiem przy magistrali: Paryż - Berlin - Warszawa - Brześć - Mińsk - Moskwa, z odgałęzieniem do Kijowa. Przyszła autostrada Wschód - Zachód będzie przebiegała w poprzek ujętego na kartogramach obszaru. Powstaną więc warunki do studiów na temat aktywizacji, rozwoju, a przede wszystkim integracji przyległych do siebie obszarów Polski, Ukrainy i Białorusi.

Atlas powinien być wydany w czterech wersjach językowych, tj. polskiej, białoruskiej, ukraińskiej i angielskiej. Obok zasadniczej części kartograficznej powinny się w nim znaleźć w miarę krótkie teksty wyjaśniające ilustrowane fakty i zjawiska gospodarcze, przyrodnicze i demograficzne. Materiały dokumentacyjne dotyczące obszarów leżących w trzech państwach muszą być odpowiednio ujednolicone, aby granice nie stanowiły przeszkody przy interpretacji przedstawionej ilustracji kartograficznej. Wymaga to opracowania odpowiedniej metodologii.

Całość prac powinna być wykonana w ośrodku lubelskim przy ścisłej współpracy z ośrodkami ukraińskimi (Lwów, Łuck, Kijów) i białoruskimi (Brześć, Grodno, Mińsk). Nawiązane wstępne kontakty świadczą, że uzyskanie odpowiedniej dokumentacji umożliwiające zebranie niezbędnych danych i wykreślenie odpowiednich map jest w pełni możliwe. Należy oczekiwać, że strona białoruska i ukraińska będzie zainteresowana współautorstwem naukowym przy publikacji Atlasu.

Atlas będzie się składał z kilku zasadniczych części problemowych. Treść map w obrębie każdego działu będzie przedstawiona w sposób analityczny, w rozbiciu na poszczególne cechy zjawisk. Poszczególne działy i zagadnienia będą wzbogacone ujeciami syntetycznymi, pokazującymi kwestie generalne. W Atlasie powinno być uwzględnionych 11 następujących działów merytorycznych:

1. Zagadnienia ogólne

1.1. Położenie Pogranicza na tle Polski, Ukrainy i Białorusi

1.2. Problematyka delimitacyjna

1.3. Uwarunkowania historyczne

1.4. Zmiany podziałów politycznych i administracyjnych w XX wieku

1.5. Współczesny podział administracyjny i kompetencje poszczególnych szczebli władz

2. Środowisko przyrodnicze

2.1. Hipsometria

2.2. Klimat

2.3. Gleby

2.4. Hydrografia i gospodarka wodna (ta część bardziej rozbudowana ze względu na przebiegającą oś Bugu)

2.5. Lasy

2.6. Świat roślinny i zwierzęcy

2.7. Typy krajobrazów

2.8. Problemy ochrony i kształtowania środowiska

3. Ludność i osadnictwo

3.1. Problematyka etniczna (narodowościowa, językowa, religijna)

3.2. Dynamika zaludnienia

3.3. Ruch naturalny i migracyjny ludności

3.4. Gęstość zaludnienia

- 3.5. Struktury demograficzne ludności
- 3.6. Struktury społeczno-zawodowe ludności
- 3.7. Poziom i struktura bezrobocia
- 3.8. Procesy urbanizacji
- 3.9. Rozmieszczenie miast oraz zaludnienie wsi
- 3.10. Gospodarka komunalna i mieszkaniowa
- 3.11. Warunki bytowe ludności

4. Struktura przestrzenna gospodarki

- 4.1. Surowce mineralne
- 4.2. Zasoby naturalne
- 4.3. Majątek trwały i stopień jego dekapitalizacji
- 4.4. Wielkość i struktura nakładów inwestycyjnych
- 4.5. Nakłady inwestycyjne
- 4.6. Problemy regionalizacji

5. Przemysł

- 5.1. Struktura gałęziowo-branżowa
- 5.2. Struktura przestrzenna
- 5.3. Struktura wielkościowa i własnościowa przedsiębiorstw
- 5.4. Źródła surowcowo-kooperacyjne
- 5.5. Główne rynki zbytu

6. Rolnictwo

- 6.1. Struktura użytków rolnych
- 6.2. Struktura zasiewów
- 6.3. Struktura wielkościowa i własnościowa gospodarstw
- 6.4. Kierunki produkcji i towarowość rolnictwa
- 6.5. Regiony rolnicze

7. Transport i łączność

- 7.1. Sieć kolejowa
- 7.2. Sieć drogowa
- 7.3. Przejścia graniczne
- 7.4. Gęstość szlaków i natężenie ruchu osobowego i towarowego (wewnętrzznego i zagranicznego)
- 7.5. Sieć placówek łączności i ich funkcjonowanie

8. Usługi

- 8.1. Szkolnictwo (w tym specjalistyczne) i nauka
- 8.2. Banki i towarzystwa ubezpieczeniowe
- 8.3. Instytucje wspierania przedsiębiorczości
- 8.4. Kultura
- 8.5. Ochrona zdrowia

9. Turystyka i rekreacja

- 9.1. Atrakcyjność turystyczna
- 9.2. Zagospodarowanie turystyczne
- 9.3. Ruch turystyczny

10. Zagadnienia regionalne - w tej części będą zawarte mapy przeglądowo-turystyczne o dokładnej skali, pokazujące interesujące obszary w różnych częściach Pogranicza

11. Zagadnienia prognostyczne - w tej części, zamykającej Atlas, będą umieszczone mapy pokazujące różne warianty przyszłego rozwoju rozpatrywanego obszaru, w tym projektowane inwestycje infrastrukturalne zmierzające do integracji pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego.

W zakończeniu Atlas zostanie opatrzony skorowidzem, występujących na mapach nazw geograficznych oraz terminologią związaną z poszczególnymi zagadnieniami.

Przedstawiona koncepcja ma charakter wstępny, roboczy. W następnej fazie prac zostanie on opracowany w sposób bardziej szczegółowy zarówno od strony merytorycznej jak i technicznej. Do rozstrzygnięcia pozostaje problem czy opracować tylko jedną pełną wersję Atlasu, czy też dodatkowo przygotować specjalistyczne wersje dla poszczególnych odbiorców.

8.11. Struktura i organizacja przedsiębiorstwa

8.12. Struktura organizacyjna (w tym organizacja) i jej funkcje

8.13. Funkcje i zadania kierownika

8.14. Metody i techniki zarządzania przedsiębiorstwem

8.15. Kierownictwo i organizacja przedsiębiorstwa

8.16. Organizacja i kierownictwo

8.17. Wzrost i rozwój przedsiębiorstwa

9.1. Struktura i organizacja

9.2. Organizacja i kierownictwo

9.3. Kierownictwo i organizacja

9.4. Organizacja i kierownictwo

9.5. Organizacja i kierownictwo

9.6. Organizacja i kierownictwo

9.7. Organizacja i kierownictwo

9.8. Organizacja i kierownictwo

9.9. Organizacja i kierownictwo

9.10. Organizacja i kierownictwo

9.11. Organizacja i kierownictwo

9.12. Organizacja i kierownictwo

9.13. Organizacja i kierownictwo

9.14. Organizacja i kierownictwo

9.15. Organizacja i kierownictwo

9.16. Organizacja i kierownictwo

9.17. Organizacja i kierownictwo

9.18. Organizacja i kierownictwo

9.19. Organizacja i kierownictwo

9.20. Organizacja i kierownictwo

9.21. Organizacja i kierownictwo

9.22. Organizacja i kierownictwo

9.23. Organizacja i kierownictwo

9.24. Organizacja i kierownictwo

9.25. Organizacja i kierownictwo

9.26. Organizacja i kierownictwo

9.27. Organizacja i kierownictwo

9.28. Organizacja i kierownictwo

9.29. Organizacja i kierownictwo

9.30. Organizacja i kierownictwo

9.31. Organizacja i kierownictwo

9.32. Organizacja i kierownictwo

9.33. Organizacja i kierownictwo

9.34. Organizacja i kierownictwo

9.35. Organizacja i kierownictwo

9.36. Organizacja i kierownictwo

9.37. Organizacja i kierownictwo

9.38. Organizacja i kierownictwo

9.39. Organizacja i kierownictwo

9.40. Organizacja i kierownictwo

9.41. Organizacja i kierownictwo

9.42. Organizacja i kierownictwo

9.43. Organizacja i kierownictwo

9.44. Organizacja i kierownictwo

9.45. Organizacja i kierownictwo

9.46. Organizacja i kierownictwo

9.47. Organizacja i kierownictwo

9.48. Organizacja i kierownictwo

9.49. Organizacja i kierownictwo

9.50. Organizacja i kierownictwo

9.51. Organizacja i kierownictwo

9.52. Organizacja i kierownictwo

9.53. Organizacja i kierownictwo

9.54. Organizacja i kierownictwo

9.55. Organizacja i kierownictwo

9.56. Organizacja i kierownictwo

9.57. Organizacja i kierownictwo

9.58. Organizacja i kierownictwo

9.59. Organizacja i kierownictwo

9.60. Organizacja i kierownictwo

9.61. Organizacja i kierownictwo

9.62. Organizacja i kierownictwo

9.63. Organizacja i kierownictwo

9.64. Organizacja i kierownictwo

9.65. Organizacja i kierownictwo

9.66. Organizacja i kierownictwo

9.67. Organizacja i kierownictwo

9.68. Organizacja i kierownictwo

9.69. Organizacja i kierownictwo

9.70. Organizacja i kierownictwo

9.71. Organizacja i kierownictwo

9.72. Organizacja i kierownictwo

9.73. Organizacja i kierownictwo

9.74. Organizacja i kierownictwo

9.75. Organizacja i kierownictwo

9.76. Organizacja i kierownictwo

9.77. Organizacja i kierownictwo

9.78. Organizacja i kierownictwo

9.79. Organizacja i kierownictwo

9.80. Organizacja i kierownictwo

9.81. Organizacja i kierownictwo

9.82. Organizacja i kierownictwo

9.83. Organizacja i kierownictwo

9.84. Organizacja i kierownictwo

9.85. Organizacja i kierownictwo

9.86. Organizacja i kierownictwo

9.87. Organizacja i kierownictwo

9.88. Organizacja i kierownictwo

9.89. Organizacja i kierownictwo

9.90. Organizacja i kierownictwo

9.91. Organizacja i kierownictwo

9.92. Organizacja i kierownictwo

9.93. Organizacja i kierownictwo

9.94. Organizacja i kierownictwo

9.95. Organizacja i kierownictwo

9.96. Organizacja i kierownictwo

9.97. Organizacja i kierownictwo

9.98. Organizacja i kierownictwo

9.99. Organizacja i kierownictwo

9.100. Organizacja i kierownictwo

Bożena Degórska

ZAGROŻENIA ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO POJEZIERZA ŁĘCZYŃSKO-WŁODAWSKIEGO

1. Wstęp

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie będące częścią Polesia Podlaskiego stanowi zachodni fragment Polesia, jednostki przyrodniczej położonej na pograniczach Polski, Białorusi i Ukrainy. Główną osią hydrograficzną białoruskiej i ukraińskiej części Polesia jest Prypeć, natomiast polska część - Polesie Zachodnie należy do dorzecza Wieprza i Bugu.

Szczególne powiązania przyrodnicze posiada pasmo pojezierne obejmujące po stronie polskiej - Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie oraz po stronie ukraińskiej - Pojezierze Szackie. Obszar ten charakteryzuje się zarówno podobieństwem przyrodniczym jak i zbliżonymi problemami związanymi z antropopresją.

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie oraz Pojezierze Szackie stanowią transgraniczny ekoregion o unikalnych walorach przyrodniczych, krajobrazowych i rekreacyjnych. Pojezierza te należą obecnie do obszarów, w których antropogeniczne przekształcenia środowiska przyrodniczego znacznie naruszyły równowagę ekologiczną. O szczególnej wrażliwości wspomnianego terenu zdecydowały: znaczny udział torfowisk, bagien i wód otwartych, przebieg stref wododziałowych oraz położenie na obszarze krasowym. Przekształcenia środowiska wywołane działalnością człowieka naruszyły przede wszystkim stosunki wodne. Pozostałe zmiany, dotyczące głównie roślinności, fauny i flory obszarów wodno-torfowiskowych są najczęściej następstwem zaburzeń w hydrosferze.

Zagrożenia stosunków wodnych są zatem najistotniejszym problemem ekologicznym na terenie obu Pojezierzy dlatego też zagadnieniu temu poświęcono najwięcej uwagi. Analizą objęto obszar Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, stanowiącego polską część transgranicznej strefy pojeziernej (rys. 1).

2. Charakterystyka wybranych elementów środowiska przyrodniczego Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie położone jest w depresji morfologicznej, otoczonej z trzech stron terenami wyżynnymi i otwartej ku wschodowi. Zasadniczymi cechami rzeźby jest równinność i znaczna jeziorność. Pomimo małych deniwelacji rzeźba wykazuje dwoistość krajobrazową. Generalnie obszar Pojezierza, dzieli się na znacznie większą część zachodnią - Pojezierze Łęczyńskie i część wschodnią - Pojezierze Włodawskie. Krajobraz monotonnych równin, o nachyleniu nie przekraczającym 2° urozmaicają: na Pojezierzu Łęczyńskim garby kredowe oraz werteby krasowe, na Pojezierzu Włodawskim wydmy i pola zwydmionych piasków. Słabe wykształcenie form erozyjnych, poza doliną Bugu, sprawia, że w krajobrazie zaznaczają się one dzięki występującym w nich torfowiskom. Poza dolinami torfowiska występują także w obniżeniach terenu tworząc holoceniską równinę akumulacji organicznej (Z. Michalczyk, T. Wilgat 1991).

Płytkie występowanie wód podziemnych znajduje odzwierciedlenie w użytkowaniu ziemi. Grunty orne zajmują na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim około 32% terenu, łąki i pastwiska użytkowane rolniczo około 24%, lasy około 30%. Około 14% obszaru stanowią pozostałe tereny w tym znaczna część przypada na powierzchnie wodne i obszary nadmiernie uwilgotnione (Z. Michalczyk, T. Wilgat 1991).

Większe obszary bagienne zajmują: Bagno Bubnów, Durne Bagno, Bagno Bieleckie, Czarne Bagno, Długie Bagno, Rude Bagno oraz inne występujące głównie w otoczeniu zarastających jezior. Tworzą one liczne torfowiska najczęściej typu wysokiego i przejściowego (Z. Michalczyk 1991). Do końca lat sześćdziesiątych największym obszarem zabagniony na Pojezierzu było Krowie Bagno (3350 ha), będące zarazem jednym z największych torfowisk niskich w Polsce (obecnie w większości osuszone).

Tabela 1

Liczba i powierzchnia jezior na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawski
(wg. T. Wilgata 1991)

Klasa wielkości w ha	Liczba jezior				Powierzchnia			
	ogółem		t		ogółem ha		t	
	a	b	a	b	a	b	a	b
ponad 200	1	2	1,64	2,98	284,2	554,2	13,36	20,83
100-200	3	4	4,92	5,97	401,3	508,5	18,87	19,11
50-100	10	11	16,39	16,42	695,6	777,3	32,70	29,22
20-50	16	18	26,23	26,86	512,3	566,5	24,08	21,30
10-20	9	10	14,76	14,93	119,5	139,3	5,62	5,24
5-10	11	11	18,03	16,42	79,6	79,7	3,75	3,00
1-5	11	11	18,03	16,42	34,5	34,5	1,62	1,30
RAZEM	61	67	100,00	100,00	2127,0	2660,0	100,00	100,00

a - wg stanu obecnego

b - przed zamianą sześciu jezior na zbiorniki retencyjne

Pod względem hydrologicznym Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie leży na międzyrzeczu Wieprza i Bugu. Część zachodnia, znajdująca się w zlewni Wieprza, odwadniana jest przez Tyśmienicę z dopływami: Brzostówką, Bobrówką, Ochożą i Piwonią oraz Świnkę. Część wschodnia, leżąca w dorzeczu Bugu, odwadniana jest przez Włodawkę wraz z jej dopływami: Krzemianką i Tarasinką.

Jeziorność Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego wynosi 2,4% i jest zbliżona do jeziorności Pojezierza Pomorskiego. Natomiast po podpiętrzeniu 6 jezior udział powierzchni wodnej wzrósł do 3,0%. Ogólna liczba jezior powyżej 1 ha wynosi 61 a wraz ze zbiornikami retencyjnymi 67. Przeważają jeziora średniej wielkości od 20 do 50 ha (tab. 1) - T. Wilgat 1991.

Znaczne powierzchnie wód otwartych stanowią stawy rybne. Największe zespoły stawów znajdują się w okolicach Babianki, Jedlanki, Uścimowa, Krasnego, Sosnowicy, Pieszowoli, Brusa i Dubeczna. Powszecznie występują także tzw. torfianki, których skupiska obserwować można w okolicach jezior: Dratów, Uściwierz i Łukie oraz w okolicach Garbatówki i Kulczyna. Inną formą małych zbiorników wodnych po-

chodzenia naturalnego (głównie krasowego) są bezodpływowe zagłębienia stale lub okresowo wypełnione wodą.

3. Zagrożenia środowiska przyrodniczego ze szczególnym uwzględnieniem zmian stosunków wodnych

Naruszenie stosunków wodnych oraz zmiany jakości wód Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego spowodowały przede wszystkim prace melioracyjne a zwłaszcza Kanał Wieprz-Krzna, nadmierne rekreacyjne wykorzystanie terenu, budowa kopalni i eksploatacja węgla kamiennego w Bogdance. Wśród innych zewnętrznych czynników zmian wymienić należy: spływy obszarowe pochodzenia rolniczego, zrzut ścieków, składowanie odpadów oraz wypalanie traw, szczególnie niebezpieczne w obszarach torfowiskowych.

Antropogeniczne przemiany środowiska przyrodniczego Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego podzielić można na trzy okresy:

- Pierwszy - obejmujący wiek XIX i pierwszą połowę XX wieku.
- Drugi - obejmujący lata 1954-1975, który rozpoczyna budowa Kanału Wieprz-Krzna a kończą pierwsze prace ziemne w LZW.
- Trzeci - zapoczątkowany w roku 1975, budową kopalni pilotująco-wydobywczej w Bogdance.

Intensyfikacja antropopresji w XIX i drugiej połowie XX wieku polegała głównie na zamianie gruntów leśnych na rolne, nasileniu osadnictwa oraz pogłębianiu i prostowaniu cieków jak i kopaniu rowów odwadniających. Wynikiem pierwszych, często prymitywnych prac hydrotechnicznych były jednak znaczne zmiany stosunków wodnych. Do większych zmian wg. K. H. Wojciechowskiego (1991) zaliczyć należy włączenie do sieci odpływu dotychczasowych jezior bezodpływowych, wśród których znalazły się: Jeziora Sosnowickie, Krasne, Krzcień, Dratów, Jeziora Uściwierskie (bez Rotcza), Wytyckie, Białe Włodawskie, Spilno, Koseniec, Brudno. Działania te doprowadziły do obniżenia lustra wody, przyspieszenia procesu zarastania jezior oraz osuszenia terenu, a w skrajnych przypadkach zniknięcia jeziora (jak np. jeziora Lejno).

Istotną datą w degradacji środowiska były lata siedemdziesiąte XX wieku, w których rozpoczęto niekontrolowany, trwający do dnia dzisiejszego, rozwój inwestycji turystyczno-wypoczynkowych. Sieć nowych dróg zwiększyła dostępność do jezior. Mała pojemność turystyczna

większości jezior spowodowała, że najatrakcyjniejsze zbiorniki zostały szczelnie obudowane (jak np. Białe koło Włodawy). Doprowadziło to do obniżenia walorów krajobrazowych oraz zanieczyszczenia wód. W związku z coraz silniejszą presją turystyki na obszary, w których naturalne warunki nie sprzyjają rozwojowi funkcji rekreacyjnych konieczne jest przede wszystkim zahamowanie "dzikiego" budownictwa letniskowego.

Oprócz zmian wynikających z rekreacyjnego użytkowania jezior, największe zaburzenia w hydrosferze Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego spowodowały budowa Kanału Wieprz -Krzna oraz górnictwo. Problematyce tej poświęcono oddzielne podrozdziały.

3.1. Wpływ Kanału Wieprz-Krzna na zmiany stosunków wodnych

Kanał Wieprz-Krzna, o długości 140 km, wybudowany w latach 1954-1961, reguluje stosunki wodne na powierzchni 40 tys. ha gruntów ornych i 80 tys. ha użytków zielonych. W założeniach miał on spełniać przede wszystkim funkcję nawadniającą a tylko ostatnie 16 km - drenującą. Oczekiwano, że inwestycja ta zdynamizuje rozwój gospodarczy regionu i przyniesie znaczne korzyści ekonomiczne (A. Woś 1973).

W efekcie budowa systemu melioracyjnego przyczyniła się głównie do naruszenia stosunków wodnych oraz znacznych zmian w ekosystemach. Problematyka ta była przedmiotem analizy licznych opracowań (między innymi: B. Janiec 1993, 1994, Z. Michalczyk, S. Bartoszewski, S. Głowacki, M. Turczyński 1993, Z. Michalczyk, J. Dawidek, S. Głowacki W. Sobolewski, M. Turczyński 1993, T. Wilgat 1994, T. Wilgat, Z. Michalczyk, M. Turczyński, K. Wojciechowski 1991).

Na podstawie wymienionych prac do najistotniejszych zmian w hydrosferze Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego zaliczyć należy:

1. Obwałowanie jezior: Wytyckiego, Dratów, Mytycze, Krzceń, Skomielno, Domaszne, Bikcze i Zagłębcze oraz wykorzystanie ich (oprócz jezior Bikcze i Zagłębcze) na zbiorniki retencyjne.

2. Wprowadzenie zanieczyszczonych wód Wieprza poprzez Kanał Wieprz-Krzna do niektórych jezior nie będących zbiornikami retencyjnymi (np. do jezior: Łukie, Zagłębcze, Uścimowskiego).

3. Zmianę przebiegu niektórych działów wodnych połączone często z włączeniem obszarów bezodpływowych do systemu odwadniającego.

4. Intensyfikację obiegu wody, co w warunkach deficytów zasila-
nia oznacza głównie wzrost odpływu połączony z obniżeniem poziomu
wód gruntowych na niektórych obszarach.

5. Osuszenie znacznych powierzchni torfowisk i bagien w celu
zamiany na tereny rolne, które w wielu miejscach doprowadziło do
nieodwracalnego procesu murszenia torfu, czego przykładem jest torfo-
wisko Krowie Bagno.

6. Zmiany w ekosystemach jeziornych, w zachodniej części Poje-
zierza charakteryzujące się trzema kierunkami przekształceń:

- przyspieszoną eutrofizacją (np. w jeziorach: Krzcień Krasne,
Domaszne, Białe, Bialskie, Sosnowickie),
- zainicjowaniem procesów dystrofizacji w jeziorach silnie zeutro-
fizowanych (np. Jezioro Bikcze),
- cofnięciem zaawansowanej dystrofii (Jezioro Czarne Sosno-
wickie).

Zmiany w hydrosferze Pojezierza w dalszej konsekwencji
prowadzą do przekształceń roślinności, flory i fauny w kierunku zmniej-
szenia różnorodności biologicznej a także obniżenia walorów krajobrazo-
wych Pojezierza.

3.2. Oddziaływanie górnictwa na środowisko.

Rozpoczęta w 1975 roku budowa kopalni węgla kamiennego w
Bogdance dodatkowo skomplikowała stosunki wodne na terenie Pojezie-
rza Łęczyńsko-Włodawskiego. Wpływy kopalni na środowisko Pojezie-
rza Łęczyńsko-Włodawskiego są znaczne. T. Wilgat (1994) dzieli je na:

a. wpływy bezpośrednie:

- zrzut zasolonych wód do Świnki
- wyrównywanie obniżeń skałą płoną,

b. wpływy pośrednie, które powodują:

- osiadanie terenu w wyniku eksploatacji węgla "na zawał" (obecnie do-
chodzi ono do 2 m i może być znacznie groźniejszym zjawiskiem w
przyszłości),

- powstawanie lejów depresyjnych zarówno w poziomach czwar-
torzędowych jak i głębszych,

- obniżanie lustra wody w jeziorach (największe zmiany wystąpiły
w jeziorach: Brzeziczno, Piaseczno oraz w grupie jezior Uściwierskich
czyli w jeziorach znajdujących się najbliżej pola górniczego).

4. Propozycje transgranicznej ochrony środowiska

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie stanowi cenny a zarazem szczególnie podatny na degradację region. Posiada ono zarówno wysoką rangę w krajowym systemie ekologicznym jak i przesłanki do włączenia go do transgranicznych struktur ochrony środowiska. O wysokiej rangdnie przyrodniczej Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego świadczy opracowany w latach osiemdziesiątych system obszarów chronionych, którego ogniwa stanowiły Poleski i Sobiborski Park Krajobrazowy. Kolejne zmiany w prawnej ochronie Pojezierza nastąpiły w roku 1990 poprzez utworzenie Poleskiego Parku Narodowego (w miejsce dotychczasowego Poleskiego Parku Krajobrazowego) oraz powołanie dwóch parków krajobrazowych: Pojezierze Łęczyńskie oraz Nadwieprzańskiego Parku Krajobrazowego. Poleski Park Narodowy, o powierzchni ponad 9,6 tys ha, do roku 1993 był jedynym w Polsce parkiem narodowym powołanym z uwagi na ochronę ekosystemów torfowiskowych. Podobnie w roku 1983, w północno-zachodniej części Ukrainy, utworzono Szacki Park Narodowy o powierzchni 32,5 tys ha. gdzie oprócz funkcji ochronnej dopuszcza się także rozwój funkcji turystyczno- wypoczynkowej.

Wymienione Pojezierza należałoby włączyć do transgranicznych struktur obszarów chronionych i objąć wspólnym programem ekorozwoju uwzględniającym zarówno potrzeby mieszkańców (głównie funkcję rolniczą), rozwój funkcji turystyczno-wypoczynkowej oraz ochronę zasobów przyrodniczych. Transgraniczne pasmo przyrodnicze obejmujące Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie oraz Pojezierze Szackie powinny stanowić strefę rozwoju zrównoważonego z zachowaniem na wybranych obszarach wiodącej funkcji ochrony przyrody.

W latach 1992, 1993 w Instytucie Geografii Uniwersytetu Lwowskiego i współpracującym z nim Instytucie Ochrony Środowiska w Warszawie powstała koncepcja utworzenia Zachodnio-Poleskiej transgranicznej strefy ochronnej, mającej status międzynarodowego obszaru chronionego gdzie funkcją wiodącą byłaby turystyka kwalifikowana (G. Rąkowski, W. Brusak, J. Zinko, J. Krawczuk 1994) - rys 2. Zaprojektowany w przedstawionych granicach obszar wykazuje znaczne zróżnicowanie przyrodnicze i krajobrazowe co jest konieczne z punktu widzenia rozwoju turystyki kwalifikowanej.

Mając na uwadze ochronę przyrody najpilniejsze działania, obejmujące oprócz zahamowania antropogenicznej degradacji środowiska także restytucję niektórych ekosystemów, powinny dotyczyć w pierwszej kolejności Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i Pojezierza Szackiego jako najcenniejszych pod względem przyrodniczym obszarów.

Literatura:

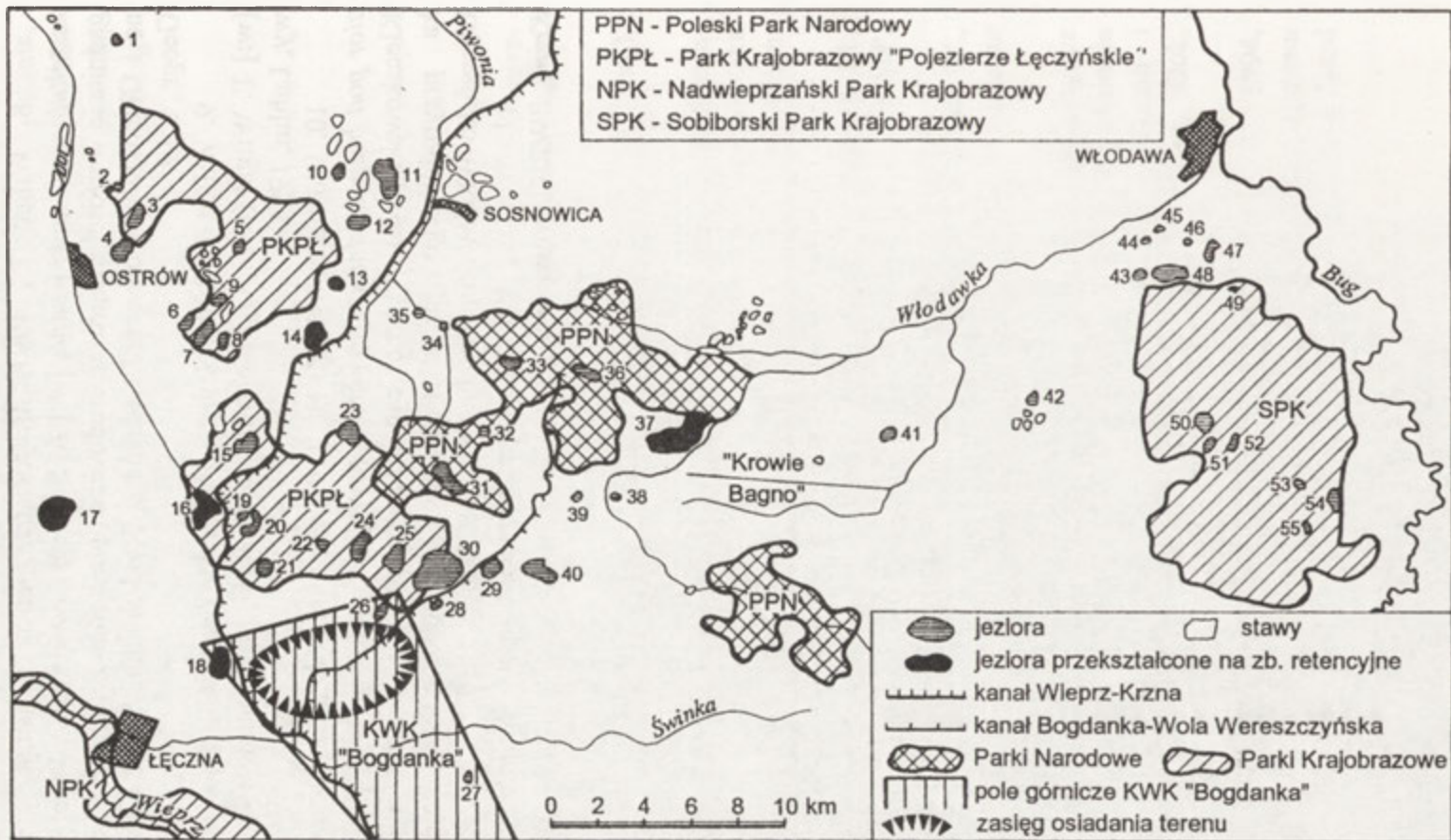
1. Janiec B., 1993, *Przyrodnicza ocena wpływu Kanału Wieprz-Krzna na jakość hydrosfery Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego*, Gosp. Wodna, z. 2, Warszawa
2. Janiec B., 1994, *Kanał Wieprz-Krzna*, [w:] T. Wilgat (red.), *Ogólnopolski Zjazd PTG, przewodnik wycieczkowy*, Lublin, 1994.
3. Michalczyk Z., 1991, *Wody powierzchniowe*, [w:] A. S. Kleczkowski (red.), *Wybrane zagadnienia wartości i zagrożeń środowiska przyrodniczego jezior Piaseczno i Głębokie na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim*, *Studia Ośr. Dok. Geogr.*, t. 19.
4. Michalczyk Z., Bartoszewski S., Głowacki S., Turczyński M., 1993, *Wody Poleskiego Parku Narodowego*, EKOBIOŚ, z. 1, TWWP, Lublin.
5. Michalczyk Z., Dawidek J., Głowacki S., Sobolewski W., Turczyński M. 1993, *Stosunki wodne Parku Krajobrazowego Pojezierze Łęczyńskie*, EKOBIOŚ, z. 2, TWWP, Lublin.
6. Michalczyk Z., Wilgat T., 1991, *Czynniki terenowe kształtujące stosunki wodne*, [w:] A. S. Kleczkowski (red.), *Wybrane zagadnienia wartości i zagrożeń środowiska przyrodniczego jezior Piaseczno i Głębokie na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim*, *Studia Ośr. Dok. Geogr.*, t. 19.
7. Rąkowski G., Brusak W., Zinko J., Krawczuk J., 1994, *Zachodnio-Poleska transgraniczna strefa ochronna jako część systemu obszarów chronionych Polesia*, [w:] T. Wilgat (red.), *Ogólnopolski Zjazd PTG, przewodnik wycieczkowy*, Lublin, 1994

8. Wilgat T., 1991, *Morfometria jezior, Czynniki terenowe kształtujące stosunki wodne*, [w:] A. S. Kleczkowski (red.), Wybrane zagadnienia wartości i zagrożeń środowiska przyrodniczego jezior Piaseczno i Głębokie na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim, *Studia Ośr. Dok. Geogr.*, t. 19.

9. Wilgat T., 1994, *Spory wokół jezior Łęczyńsko-Włodawskich*, [w:] T. Wilgat (red.), *Ogólnopolski Zjazd PTG, przewodnik wycieczkowy*, Lublin, 1994.

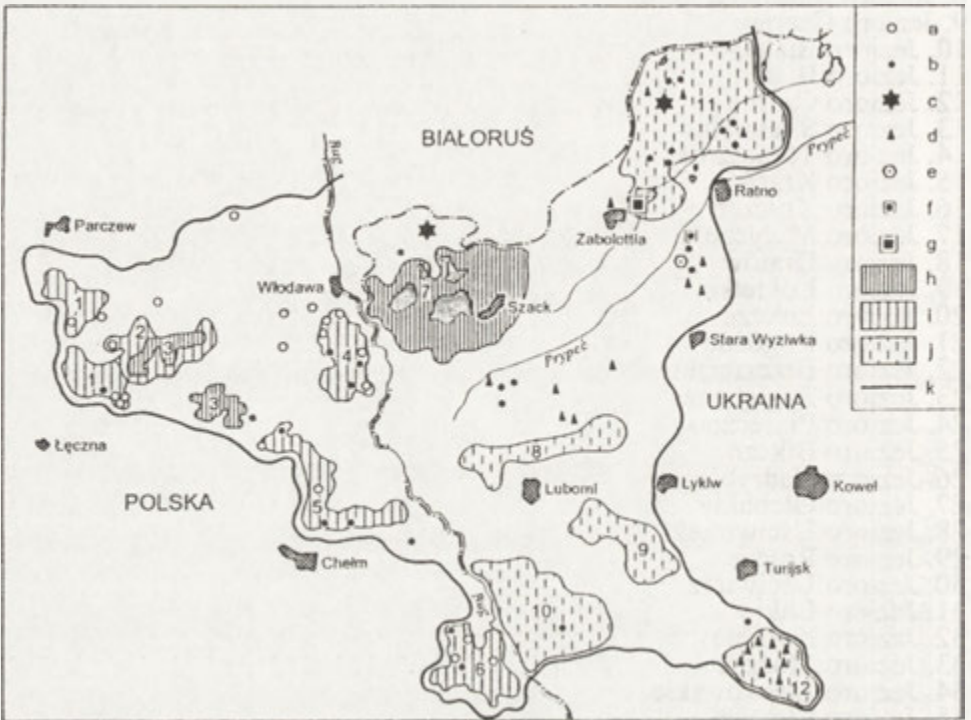
10. Wojciechowski K. H., 1991, *Przemiany bilansu wodnego jezior pod bezpośrednim wpływem ingerencji hydrotechnicznej*, [w:] A. S. Kleczkowski (red.), Wybrane zagadnienia wartości i zagrożeń środowiska przyrodniczego jezior Piaseczno i Głębokie na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim, *Studia Ośr. Dok. Geogr.*, t. 19.

11. Woś A., 1973, *Zagospodarowanie rejonu Kanalu Wieprz-Krzna*, PWRiL, Warszawa.

Ryc. 1 Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie - szkic sytuacyjny (wg Z.Michalczyk, S.Bartoszewski, S.Głowacki, M.Turczyński; uaktualniono granice PPN)

1. Jezioro Obrodowskie,
2. Jezioro Czarne Gościnnieckie
3. Jezioro Kleszczów
4. Jezioro Miejskie
5. Jezioro Sciegenne
6. Jezioro Głębokie
7. Jezioro Uścimowskie
8. Jezioro Maśnichowskie
9. Jezioro Czarne
10. Jezioro Białskie
11. Jezioro Białe
12. Jezioro Czarne
13. Jezioro Skomielno
14. Jezioro Tomasznie
15. Jezioro Krasne
16. Jezioro Krzczeń
17. Jezioro Mytycze
18. Jezioro Dratów
19. Jezioro Łokietko
20. Jezioro Łukcze
21. Jezioro Rogóžno
22. Jezioro Brzeziczno
23. Jezioro Zagłębcze
24. Jezioro Piaseczno
25. Jezioro Bikcze
26. Jezioro Nadrybie
27. Jezioro Głębokie
28. Jezioro Uściwirzek
29. Jezioro Rotcze
30. Jezioro Uściwierz
31. Jezioro Łukie
32. Jezioro Karaśne
33. Jezioro Moszne
34. Jezioro Zienkowskie
35. Jezioro Cycowe
36. Jezioro Długie
37. Jezioro Wytyckie
38. Jezioro Karaśne
39. Jezioro Płotycze
40. Jezioro Sumin
41. Jezioro Łaskie
42. Jezioro Hańskie
43. Jezioro Czarne
44. Jezioro Rogóžno
45. Jezioro Lipiniec
46. Jezioro Święte
47. Jezioro Glinki
48. Jezioro Białe
49. Jezioro Orchowo
50. Jezioro Spólne
51. Jezioro Koseniec
52. Jezioro Pereszpa
53. Jezioro Brudzieniec
54. Jezioro Brudno
55. Jezioro Płotycze

Ryc. 2 Zachodnio - Poleska transgraniczna strefa ochronna (wg G. Rąkowski, W. Brusak, J. Zinko, J. Krawczuk, 1994)

Objaśnienia:

a- rezerwat przyrody projektowany; b- rezerwat przyrody istniejący o powierzchni poniżej 1000 ha; c- rezerwat przyrody istniejący o powierzchni ponad 1000 ha; d- pomnik przyrody; e- park dworski; f- uroczysko chronione (>1000 ha); h- park narodowy; i- parki krajobrazowe istniejące; j- parki krajobrazowe projektowane k- transgraniczne obszary chronione.

Oznaczenia liczbowe na mapie:

1- Park Krajobrazowy (PK) "Pojezierze Łęczyńskie; 2- Poleski PK; 3- Poleski Park Narodowy (PN); 4- Sobiborski PK; 5- Chełmski PK; 6- Strzelecki PK; 7- Szacki PN; 8- Lubomelski PK (projektowany); 9- Łukiewski PK (projektowany); 10- Nadbużański PK (projektowany); 11- Ratniewski PK (projektowany); 12- Turyski PK (projektowany).

POWIĄZANIA TRANSPORTOWE POLSKI I UKRAINY - STAN AKTUALNY, WYKORZYSTANIE, PERSPEKTYWY

Dokonując oceny stanu transgranicznych powiązań komunikacyjnych uwzględnić należy cztery podstawowe elementy:

- transgraniczną infrastrukturę transportową (kolejową i drogową),
- stopień wykorzystania tej infrastruktury wyrażający się w istnieniu kolejowych i drogowych przejść granicznych,
- stopień obciążenia infrastruktury, wyrażający się w wielkości i strukturze ruchu granicznego osób i pojazdów,
- regularne pasażerskie połączenia komunikacyjne pomiędzy obydwojoma krajami.

W niniejszym opracowaniu przedstawione zostaną kolejno wymienione powyżej elementy w odniesieniu do granicy polsko - ukraińskiej. Zostanie też podjęta próba określenia uwarunkowań dalszego wzrostu ruchu granicznego oraz zaprezentowania najważniejszych zadań o charakterze prawnym i inwestycyjnym, stojących dziś przed władzami Polski i Ukrainy, w zakresie poprawy stanu wzajemnych powiązań komunikacyjnych.

1. Transgraniczna infrastruktura transportowa i stopień jej wykorzystania

Wg wojskowej mapy topograficznej 1:200 tys., na początku lat 90-tych Polskę i Ukrainę łączyło 11 dróg o nawierzchni utwardzonej. Ich wykaz przedstawiono w tabeli 1. Jedna taka droga przypadała więc średnio na każde 47.8 km wspólnej granicy, co jest wskaźnikiem najgorszym w porównaniu z wszystkimi innymi granicami Polski. I tak np. na granicy

Tabela 1

Drogi o nawierzchni twardej przecinające granicę polsko-ukraińską

Miejscowości graniczne	droga	stan ¹	status przejścia gr.	
			obecny ²	planowany ²
1. Dorohusk/Jagodina	Lublin - Kowel	2/2	og.os-tow.	*og.os-tow.
2. Zosin/Ustulug	Zamość - Włodzimierz Wołyń.	3/3	upr.	og.os-tow.
3. Dołhobyczów/Dubrowka	Hrubieszów - Sokal	3/3	upr.	og.os-tow.
4. Uśmier/Wariaż	Dołhobyczów - Sokal	3/3	-	-
5. Hrebenne/Rawa Ruska	Warszawa - Lwów	3/3	og.os-tow.	*og.os-tow.
7. Korczowa/Krakowiec	Radywno - Lwów	2/3	upr.	*og.tow.
8. Medyka/Szegini	Kraków - Lwów	2/2	og.os-tow.	*og.os-tow.
9. Malhowice/Niżankowiczi	Przemysł - Chyrów	3/3	upr.	og.os.
10. Jureczkowa/Wigowo	Jureczkowa - Dobromil	3/3	-	-
11. Krościenko/Stariawa	Sanok - Chyrów	3/3	upr.	og.os-tow.
12. Wołosate/Łubnia	Ustrzyki Górne - Stawnoje	3/3	-	-

¹ Rodzaj drogi po stronie polskiej/ukraińskiej: 1 - droga dwujezdniowa lub autostrada, 2 - droga główna, 3 - droga drugorzędna

² Rodzaj ruchu dopuszczonego na przejściu: og.- ogólnodostępne, os.- ruch osobowy, tow. - ruch towarowy, upr.-ruch uproszczony (* - przejścia wymienione w polsko-ukraińskiej Umowie o Przejściach Granicznych)

Źródła: - Mapy topograficzne Polski 1:200.000; WZKart, arkusze: Włodawa, Chełm, Tomaszów Lubelski, Drogobycz, Przemysł, Cisna
 - Mapy topograficzne Ukrainy 1:200.000; WKP, arkusze: Lwowskaja Oblast' i Wołyńska Oblast'
 - Monitor Polski Nr 69/1994 poz. 617
 - Kazimierz Fiedorowicz, 1992
 - Teofil Lijewski, 1993

polsko-rosyjskiej jedna droga utwardzona przypadała średnio na każde 12.3 km granicy, polsko-niemieckiej na 24.3 km i na polsko-słowackiej (wiodącej grzbietem Karpat) na 39.8 km. Niewielka liczba polsko-ukraińskich dróg transgranicznych wynika po części z czynników naturalnych (na północy rzeka Bug, na południu Bieszczady), po części zaś jest uwarunkowana historycznie. W okresie przed II wojną światową rejon ówczesnej Południowo-Wschodniej Polski nie należał do obszarów o najlepiej rozbudowanej sieci drogowej. Z kolei w okresie Polski Ludowej, w sytuacji znikomego drogowego ruchu granicznego, nie istniała potrzeba rozbudowy prostopadłych do granicy szlaków kołowych. W dodatku realizacja jakichkolwiek ewntualnych inwestycji podporządkowana

Tabela 2

Linie kolejowe przecinające granicę polsko-ukraińską

Stacje graniczne	Linia kolejowa	stan ¹	status przejścia gr.	
			obecny ²	planowany ²
1. Dorohusk/Jagodzin	Lublin - Kowel	2B/2	os.r.-tow.	*os.r.-tow.
2. Hrubieszów/Ambukow	Dąbrowa Grn. - Włodzimierz	1/1	os.r.-tow.	*os.r.-tow.
3. Hrebennie/Rawa Ruska	Warszawa - Lwów	1/1	-	-
4. Werchrata/Rawa Ruska	Munina Wlk. - Rawa Ruska	1/1	-	*tow.
5. Medyka/Mostiska	Kraków - Lwów	2B/2B	os.r.-tow.	*os.r.-tow.
6. Hermanowice/Niżankowiczi	Przemyśl - Ustrzyki Dln.	1/1	tranzyt	os.r.
7. Krościenko/Stariawa	Ustrzyki Dln. - Przemyśl	1/1	os.r.PL/UA	os.r.

¹ Rodzaj linii kolejowej po stronie polskiej/ukraińskiej: 1 - jednotorowa, 2 - dwutorowa, B - zelektryfikowana

² Rodzaj ruchu dopuszczonego na przejściu: os. - ruch osobowy, tow. - ruch towarowy, r - regularna komunikacja pasażerska, tranzyt - ruch tranzytowy wewnętrznych pociągów polskich, PL/UA - tylko dla obywateli Polski i Ukrainy, * przejścia wymienione w polsko-ukraińskiej umowie o przejściach granicznych

Źródła: - Mapy topograficzne 1:200.000; WZKart, arkusze: Włodawa, Chełm, Tomaszów Lubelski, Drogobycz, Przemyśl, Cisna
 - Mapy topograficzne Ukrainy 1:200.000; WKP, arkusze: Lwowskaja Oblast' i Wołyńska Oblast'
 - Monitor Polski Nr 69/1994 poz. 617
 - Kazimierz Fiedorowicz, 1992
 - Teofil Lijewski, 1993

była w 100% celom polityki militarnej ówczesnego Układu Warszawskiego.

Nieco lepiej przedstawia się sytuacja jeżeli chodzi o wzajemne powiązania siecią kolejową (patrz tabela 2). W okresie międzywojennym obecną granicę polsko-ukraińską przecinało 8 linii kolejowych, w tym jedna wąskotorowa (T.Lijewski, 1993). Obecnie jest ich 7. Jedna linia kolejowa przypada zatem na 75.2 km granicy co jest wskaźnikiem nieco tylko gorszym od średniej dla wszystkich granic Polski (68.4 km). Na spójność sieci kolejowych obu państw w sposób negatywny oddziałuje jednak różnica w szerokości toru. Przejazd pociągów pasażerskich przez granicę wymaga długotrwałej i pracochłonnej operacji zmiany podwozi. Przy transporcie towarów konieczne jest dokonywanie przeładunków. Wyjątkiem jest, zbudowana w latach 70-tych, szerokotorowa tzw. linia hutniczo-siarkowa łącząca Dąbrowę Górniczą przez Tarnobrzeg z Hru-

bieszowem i Ukrainą. Jej wykorzystanie jest jednak obecnie relatywnie nieznaczne. Na terenie Ukrainy pozostały też niewielkie fragmenty linii o europejskiej szerokości torów (np. Rawa Ruska-Żółkiew), nie są one jednak eksploatowane (za wyjątkiem linii Przemyśl-Chyrów-Ustrzyki Dolne, po której do niedawna, tranzytem kursowały polskie pociągi wewnętrzne, a od jesieni 1994 kursują pociągi lokalne na trasie Krościenko - Chyrów).

Na granicy polsko-ukraińskiej brak jest natomiast jakiegokolwiek infrastruktury w zakresie żeglugi śródlądowej. Żegluga taka nie odbywa się na Bugu. Nie istnieją też transgraniczne promy rzeczne.

Miarą wykorzystania transgranicznych dróg kołowych jest ilość ogólnodostępnych drogowych przejść granicznych. Na granicy polsko-ukraińskiej funkcjonują obecnie 3 takie przejścia (Dorohusk, Hrebennie, Medyka). Wykorzystywanych jest zatem 27.3% istniejących dróg utwardzonych (dla porównania na granicy niemieckiej 68.4%). Na dalszych czterech drogach znajdują się przejścia graniczne dla tzw. ruchu uproszczonego (Zosin, Dołhobyczów, Malhowice i Krościenko). Obsługują one mieszkańców przygranicznych gmin (na podstawie przepustek), lokalne delegacje oraz grupy religijne. W 1994 przez wszystkie polsko-ukraińskie przejścia graniczne odprawiono jednak zaledwie 26,3 tys. osób w ramach ruchu uproszczonego.

Spośród wspomnianych wyżej linii kolejowych obecnie wykorzystywane w ruchu towarowym są jedynie trzy przejścia graniczne: Dorohusk, Hrubieszow i Medyka (od połowy 1995 r. reaktywowane zostało także przejście towarowe w Werchraciej, głównie na potrzeby eksportu polskiego węgla na Ukrainę). Pociągi pasażerskie korzystają ponadto (od 1994 r.) z punktu w Krościenku.

2. Obciążenie istniejącej infrastruktury transportowej

Przełom lat 80-tych i 90-tych był okresem niezwykle dynamicznego wzrostu polsko-ukraińskiego ruchu granicznego zarówno osób jak i pojazdów (patrz tabele 3-5). Ruch osobowy swoje apogeum osiągnął w roku 1991, kiedy to granicę między obydwooma krajami przekroczyło w obu kierunkach blisko 7.4 mln osób. Lata następne przyniosły jednak powolny spadek natężenia ruchu (patrz tabela 3). W roku 1993 granicę przekroczyło już tylko 5.6 mln podróżnych. Główną przyczyną tego

Tabela 3

Osobowy ruch graniczny przez granicę polsko-ukraińską w latach 1980, 1990-1994

przejścia graniczne	osobowy ruch graniczny w obu kierunkach*					
	1980	1990	1991	1992	1993	1994
kolejowe:						
Dorohusk	0	401.197	957.903	619.919	369.878	283.980
Hrubieszów	18	14.864	29.064	39.738	53.566	15.563
Lubczyca Kr.	0	56	0	0	0	0
Medyka	552.732	1110.467	2147.065	1850.607	1471.478	1135.287
Hermanowice	0	938	0	0	0	0
Ustrzyki Dln	0	360	0	0	0	63.882
kolejowe razem	552.750	1527.882	3134.032	2510.264	1894.922	1498.712
drogowe:						
Dorohusk	724	75.299	638.766	573.439	888.070	1378.257
Zosin	0	456	1.176	4.100	1.597	752
Hrebenne	0	589	15.883	683.815	841.974	1294.613
Medyka	445.082	2668.084	3568.231	2585.697	1936.499	2449.797
Krościenko	0	0	0	497	106	230
drogowe razem	445.806	2744.428	4224.056	3847.548	3668.246	5123.649
R A Z E M	998.556	4272.310	7358.088	6357.812	5563.168	6622.361

* w zestawieniu uwzględniono wyłącznie ruch paszportowy, bez ruchu uproszczonego i tzw. obsługi środków transportu (m.in. załogi pociągów)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów Straży Granicznej

spadku było pogorszenie się sytuacji ekonomicznej Ukrainy, znaczne podwyżki cen artykułów konsumpcyjnych i idące w ślad za tym zmniejszenie opłacalności drobnego handlu "turystycznego". Rok 1994 był jednak rokiem ponownego wzrostu natężenia ruchu (do poziomu 6,6 mln) co może świadczyć o ponownym ożywieniu drobnego handlu (tym razem nastawionego na zakupy w Polsce), bądź też jest oznaką rozwoju autentycznej współpracy gospodarczej i turystyki.

Jest charakterystyczne, że wspomniany spadek natężenia ruchu nie dotyczył ilości przekraczających granicę pojazdów tak osobowych jak i ciężarowych. Pomimo to w roku 1993 nastąpiło zdecydowane rozładowanie polsko - ukraińskich przejść granicznych. Znacznemu

Tabela 4

Ruch pojazdów osobowych przez granicę polsko-ukraińską w latach 1992-1994

Przejścia graniczne	1992			1993			1994		
	do Polski	z Polski	% poj. z rej. polską	do Polski	z Polski	% poj. z rej. polską	do Polski	z Polski	% poj. z rej. polską
Dorohusk	61.672	80.146	65,41	106.930	140.830	57,49	179.764	222.242	38,0
Zosin	212	142	59,32	34	23	68,42	7	6	82,8
Hrebenne	36.518	26.344	46,72	101.924	84.936	48,59	194.367	171.544	18,9
Medyka	210.716	251.242	56,13	138.750	202.871	49,36	145.539	241.744	23,1
Krościenko	38	38	57,89	8	8	87,50	8	8	50,0
R A Z E M	309.156	357.912	57,22	347.646	428.668	51,77	519.685	635.544	26,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów Straży Granicznej

Tabela 5

Ruch pojazdów ciężarowych przez granicę polsko-ukraińską w latach 1993-1994

przejścia graniczne	ruch graniczny		% pojazdów z rejestr. polską 1994	udział w ruchu przez granicę ukraińską w % 1994	udział w całości ruchu na granicach Polski w % 1994
	1993	1994			
Dorohusk	15.156	39.182	34,3	37,8	1,4
Hrebenne	14.100	20.440	48,8	19,7	0,8
Medyka	46.091	44.150	16,0	42,5	1,6
R A Z E M	75.347	103.772	29,4	100,0	3,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów Straży Granicznej

zmniejszeniu uległy nagminne dawniej kolejki graniczne. Jest to efektem pełnego udostępnienia (od 1 kwietnia 1993 r.) przejść drogowych w Dorohusku i Hrebennym, pracujących uprzednio w niepełnym wymiarze godzin oraz obsługujących tylko obywateli Polski i Ukrainy. I tak np. jeszcze w roku 1992 przejście w Medyce skupiało aż 85.0% polsko-ukraińskiego ruchu ciężarówek. W roku 1994 było to 42,5% (patrz tabela 5). Najnowsze meldunki Straży Granicznej (jesień 1994) wskazują jednak

na ponowne pojawienie się kolejek granicznych i to zarówno w ruchu towarowym jak i osobowym (szczególnie w Hrebenym przy wjeździe do Polski).

Nowym zjawiskiem, utrudniającym sprawną pracę służb granicznych jest natomiast masowy import samochodów osobowych z krajów Europy Zachodniej (Niemcy, Belgia, Holandia), tranzytem przez Polskę na Ukrainę. Miarą wielkości tego zjawiska może być nadwyżka pojazdów osobowych przekraczających granicę w kierunku z Polski na Ukrainę nad przekraczającymi ją w kierunku odwrotnym. W 1992 r. nadwyżka ta wynosiła 49 tysięcy, w 1993 - 71 tys., a w 1994 już 116 tys. samochodów (patrz tabela 4). Częste próby przemytu pojazdów kradzionych, zmusiły polskie służby graniczne do dokładniejszej kontroli samochodów opuszczających Polskę. Spowodowało to pojawienie się kolejek granicznych w kierunku na Ukrainę (odwrotnie niż to było w latach poprzednich).

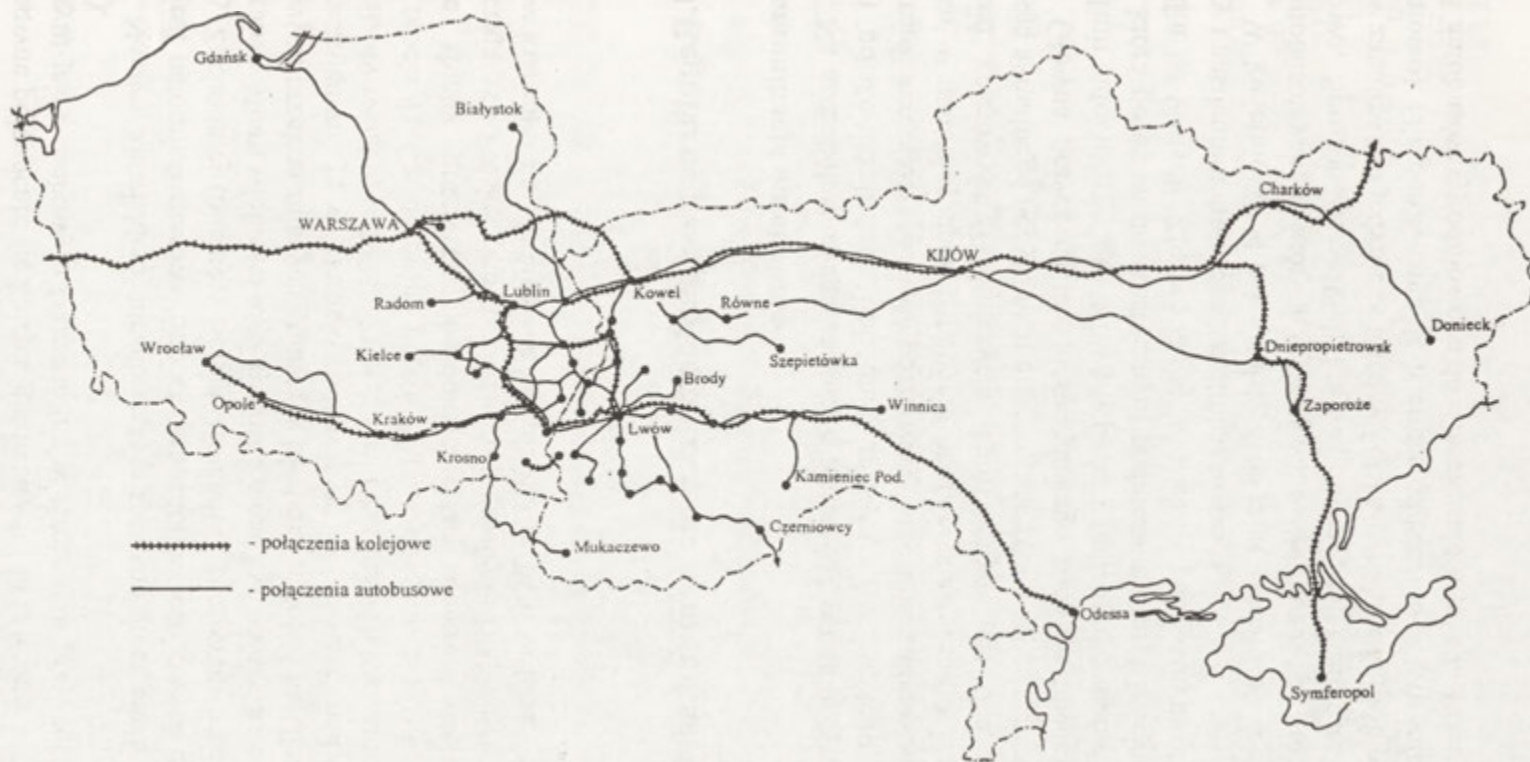
3. Regularne pasażerskie połączenia komunikacyjne

3.1. Komunikacja autobusowa

Na szczególną uwagę zasługuje niezwykle ostatnio dynamiczny rozwój polsko-ukraińskich linii autobusowych. Analiza tego rozwoju może mieć szczególną wartość poznawczą. Sieć linii autobusowych jest bowiem w naturalny sposób o wiele bardziej elastyczna aniżeli układ połączeń kolejowych i lotniczych. Tym samym jest ona najlepszą ilustracją aktualnego popytu na transgraniczne przewozy pasażerskie.

Główną przyczyną tak niespotykanego rozwoju międzynarodowych linii autobusowych była luka w podaży tanich przewozów pasażerskich, która powstała po drastycznym podniesieniu taryf kolejowych na początku lat 90-tych. Zbiegło się to w czasie z politycznym otwarciem granicy i nasileniem drobnego handlu bazarowego.

W kwietniu 1994 roku Polskę i Ukrainę łączyło 57 regularnych linii autobusowych, na których wykonywano 394 kursów powrotnych tygodniowo. Spośród wszystkich krajów Europy, większą częstotliwość kursów zanotowano jedynie pomiędzy Polską i Białorusią (538 odjazdów tygodniowo). Dla porównania do Niemiec odjeżdżało w tym samym czasie 291 autobusów tygodniowo, a do Czech zaledwie 67. Przez teryto-

Ryc.1 Polsko-ukraińskie regularne pasażerskie powiązania transportowe

Tabela 6

Wykorzystanie przejść granicznych przez polsko-ukraińskie regularne linie autobusowe

przejście graniczne	ilość linii	ilość kursów powrotnych tygodniowo
Dorohusk	19	107
Hrebenne	23	152
Medyka	14	133
Barwinek/Użgorod	1	2
R A Z E M	57	394

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Transportu i Gospodarki Morskiej

rium Polski przebiega ponadto tranzytem trasa linii autobusowej z Kijowa do Wiednia.

Na terenie Ukrainy najwięcej linii autobusowych dociera w rejon Lwowa (do samego Lwowa - 106 kursów w tygodniu), na Wołyń (Kowel, Łuck, Równe) oraz do miejscowości podkarpackich (Dolina, Truskawiec, Sambor, Iwanofrankowsk i inne). Linia Rzeszów - Mukaczewo wiedzie tranzytem przez terytorium Słowacji i obwód zakarpacki. Na uwagę zasługują połączenia wybitnie dalekobieżne zapewniające regularną komunikację z odległymi od granicy miastami, w rodzaju: Gdańsk-Kijów, Kraków-Zaporoże, Lublin-Donieck, Ostrowiec Świętokrzyski - Kamieniec, Zamość-Dniepropietrowsk. Łącznie autobusy z Polski kończą swój bieg w 27 miastach Ukrainy; najwięcej we Lwowie (11 linii), Kijowie (9), Kowlu, Łucku i Czerwonogrodzie (po 4 linie) oraz Złoczowie (3). Po stronie Polskiej największym węzłem, zorientowanej na Ukrainę, komunikacji autobusowej jest Przemyśl (rozpoczyna się tu 8 linii). Duże znaczenie mają także: Lublin, Ostrowiec Świętokrzyski i Rzeszów (po 6 linii), Chełm i Tomaszów Lubelski (po 5) oraz Zamość (3).

Obciążenie poszczególnych przejść granicznych regularną komunikacją autobusową przedstawiono w tabeli 6. Największy ruch autobusów rejsowych odbywa się na przejściu w Hrebennym na trasie Warszawa-Lwów. Autobusy rozkładowe są obecnie odprawiane bez konieczności oczekiwania w kolejkach granicznych. Tym niemniej tryb pracy ukraińskich służb celnych obliguje je do przeszło dwugodzinnego postoju na granicy, zaś kontrola pasażerów odbywa się poza pojazdem.

3.2. Komunikacja kolejowa

Wraz z opisanym powyżej rozwojem dwustronnej komunikacji autobusowej mówić możemy o poważnym regresie pasażerskich powiązań kolejowych. Aż do końca lat 80 przejście kolejowe Medyka / Mostiska było jednym z najruchliwszych kolejowych przejść granicznych w ruchu pasażerskim. W sezonie każdego dnia odprawiano tutaj kilka pociągów udających się tranzytem przez Lwów do Rumunii i Bułgarii. Lata 90-te przyniosły jednak załamanie się wyjazdów turystycznych z Polski na Bałkany. Większość linii zlikwidowano a te które pozostały wycofano z trasy ukraińskiej (kursują aktualnie przez Węgry). W miejsce pociągów tranzytowych pojawiły się jednak połączenia polsko-ukraińskie. Przyjęły one na siebie przeważającą część lawinowo wzrastającego ruchu osobowego. Jeszcze w 1992 roku 42.6% przekraczających granicę polsko - ukraińską podróżowało koleją. W 1993 było to już jednak jedynie 34.1%, a w 1994 - 22,6%. Na zmniejszenie roli transportu kolejowego złożyło się kilka przyczyn, m.in. takich jak:

- znaczny wzrost cen biletów kolejowych,
- konkurencja ze strony tanich i bardziej rozgałęzionych linii autobusowych,
- rozwój motoryzacji na Ukrainie,
- powolna zmiana statusu materialnego osób zajmujących się handlem bazarowym (coraz większy udział osób zamożniejszych, a więc częściej posiadających własne samochody).

Latem 1994 roku pomiędzy Polską i Ukrainą czynne było 13 regularnych połączeń kolejowych. Każdego tygodnia granice przekraczało 64 obsługujących je par pociągów pasażerskich. Dla porównania warto zaznaczyć, iż w okresie międzywojennym przez obecną granicę polsko-ukraińską przejeżdżało w tygodniu 245 par pociągów pasażerskich (T.Lijewski 1993). Pociągi korzystają z trzech polsko-ukraińskich kolejowych przejść granicznych w Medyce, Dorohusku, Hrubieszowie i Krościenku), a także kursują tranzytem przez terytorium Białorusi i przejście w Terespolu (patrz tabela 7). Jedynie dwa z wymienionych połączeń mają charakter transkontynentalny (Berlin - Kijów i Warszawa-Kijów z wagonami do Taszkientu), dlaszych 6 typowo dalekobieżny (Warszawa-Odessa, Chełm-Kijów, Wrocław-Kijów oraz kursujące raz w tygodniu Warszaw-Charków, Warszawa-Dniepropietrowsk i Warszawa-Symferopol) i 5 lokalny (Chełm-Kowel, Zamość - Lwów, oraz trzy razy

Tabela 7

Wykorzystanie przejść granicznych przez polsko-ukraińskie regularne, pasażerskie połączenia kolejowe

kolejowe przejście graniczne	ilość połączeń	ilość par pociągów w tygodniu
Dorohusk	2	14
Hrubieszów	1	3
Medyka	5	35
Terespol	5	12
R A Z E M	13	64

Źródło: Sieciowy rozkład jazdy pociągów lato 1994, PKP, Warszawa 1994

dziennie Przemyśl-Mościska). Korzystanie z pociągów jadących tranzytym przez Białoruś jest utrudnione z uwagi na dwukrotną kontrolę celno-paszportową.

Rozkład jazdy PKP przewiduje dodatkowo możliwość uruchomienia "po ogłoszeniu" dalszych 4 połączeń kolejowych, przede wszystkim dalekobieżnych wykorzystujących szerokotorową tzw. linię hutniczo-siarkową (przejście graniczne w Hrubieszowie). Przewidywane jest jednak także uruchomienie dwóch połączeń dziennie na trasie Zagórz-Chyrów z wykorzystaniem przejścia granicznego w Krościenku (kursują od 1994 r.). Linie z Przemyśla do Mościsk mają być ponownie przedłużone do Lwowa.

3.3. Komunikacja lotnicza

Latem 1994 roku pomiędzy portami lotniczymi Polski i Ukrainy odbywało się 10 regularnych, powrotnych rejsów samolotowych w tygodniu. Ich strukturę wg kierunków oraz przewoźników przedstawiono w tabeli 8. Pomimo dość wysokiej ceny (wg minimalnych taryf równoważność 119 dolarów USA z Warszawy do Lwowa i 180 do Kijowa), miejsca w samolotach wykorzystywane są w znacznym stopniu. Powodem jest użytkowanie przez oba towarzystwa lotnicze stosunkowo niewielkich maszyn. Air Ukraine obsługuje linie do Polski za pomocą przestarzałych samolotów TU-134. Również PLL LOT na kierunku do Lwowa wykorzystuje nowe, lecz niewielkie maszyny ATR-72. Oba te typy samolotów mogą zabrać na pokład jedynie po 64 pasażerów każdy. Tylko latające w barwach PLL LOT na trasie Warszawa - Kijów samoloty Boeing 737,

Tabela 8

Struktura polsko-ukraińskich regularnych połączeń lotniczych

połączenia	ilość lotów powrotnych tygodniowo		
	PLL LOT	Air Ukraine	Razem
Warszawa-Kijów-Warszawa	3	3	6
Warszawa-Lwów-Warszawa	4	0	4
R A Z E M	7	3	10

Źródło: Rozkład lotów, PLL LOT lato 1994

zależnie od wersji, przewożą jednorazowo od 111 do 147 pasażerów. Jednocześnie biznesmeni i urzędnicy państwowi różnych szczebli, podróżujący z Polski na Ukrainę, często obawiają się ryzyka związanego z wyjazdem samochodem (kolejki na granicy, kradzieże). Dlatego też mimo niewielkich odległości wybierają samolot. Komunikacja lotnicza pomiędzy obydwojma krajami uległa pogorszeniu wiosną 1994 r. w związku z zawieszeniem przez towarzystwo Air Ukraine lotów ze Lwowa do Warszawy.

Aspiracją Polskich Linii Lotniczych LOT jest przejmowanie przez port lotniczy Warszawa-Okęcie jak największej liczby pasażerów tranzytowych udających się z Ukrainy do Europy Zachodniej oraz do Ameryki Północnej. Dąży się m.in. do tego aby ranne samoloty z Kijowa i Lwowa przylatywały do Warszawy przed startem maszyn transatlantyckich. Ocenia się, że aktualnie ok. 25% pasażerów LOT-u na liniach wschodnich (do wszystkich krajów byłego ZSRR) to pasażerowie tranzytowi. Pomimo, że towarzystwo Air - Ukraine odkupiło od LOT-u przystosowane do tras transatlantyckich samoloty Ił-62 M, udający się do Ameryki Północnej pasażerowie ukraińscy wolą korzystać z połączeń polskich (obsługiwanych przez Boeingi 767).

Można przyjąć, że przy obecnych cenach biletów lotniczych ogromną większość korzystających z polsko - ukraińskich połączeń lotniczych stanowią osoby podróżujące służbowo oraz właśnie pasażerowie tranzytowi. Tym niemniej zastanawiający jest brak połączeń lotniczych z Warszawy np. do Odessy (liczne kontakty gospodarcze; uruchomienie takiej linii znajduje się w aktualnych planach rozwojowych LOT-u) i na Krym (turystyka), a także z Kijowa i Lwowa do innych miast Polski (np.

Wrocławia i Gdańska). Wiąże się to z prowadzoną przez LOT polityką blokowania rozwoju omijających Warszawę linii międzynarodowych obsługiwanych przez konkurencyjne towarzystwa lotnicze. Tym niemniej w roku 1994 powstała spółka Regionalne Linie Lotnicze SA z siedzibą w Rzeszowie, z kapitałem mieszanym polsko-ukraińskim, stawiająca sobie za cel nadanie międzynarodowej rangi portowi lotniczemu Rzeszów Jasionka. Przewiduje ona uruchomienie w roku 1995 połączeń lotniczych Rzeszów-Lwów, przy użyciu niewielkiego, 17-sto miejscowego samolotu wniesionego do spółki przez stronę ukraińską.

3.4. Lokalne regularne powiązanie komunikacyjne

Komunikacyjnym wyznacznikiem istnienia współpracy autentycznie przygranicznej jest funkcjonowanie lokalnych regularnych transgranicznych powiązań transportowych. Na granicy polsko-ukraińskiej powiązania takie mają szczególne znaczenie z uwagi na utrzymujący się zakaz przekraczania granicy pieszo w ruchu paszportowym.

Pomimo to faktyczna ilość tego typu połączeń nie jest duża. Zaliczyć do nich można jedynie wspomniane wyżej linie kolejowe oraz kilka połączeń autobusowych (do Rawy Ruskiej, Jaworowa, Czerwonogrodu itp.). Linie łączące np. Lwów z Przemyślem obsługują już bowiem w ogromnej mierze pasażerów "dalekobieżnych", przybywających do Lwowa lub Przemyśla i tam przesiadających się w celu uniknięcia długotrwałych postójów na granicy oraz pomniejszenia kosztów podróży (ostateczna cena biletu na pociąg międzynarodowy jest, zarówno w Polsce jak i na Ukrainie, z reguły wyższa niż na wewnętrznym).

Aktualnie nie istnieją natomiast praktycznie żadne połączenia komunikacyjne mające charakter komunikacji miejskiej, podmiejskiej lub lokalnej turystycznej. Brak tych ostatnich jest szczególnie zauważalny w Bieszczadach gdzie pomimo utworzenia tzw. Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery (na terenie Polski, Ukrainy i Słowacji), nadal nie ma żadnej możliwości przekroczenia granicy w jego rejonie. Najbliższym czynnym ogólnodostępnym, drogowym przejściem granicznym jest, położona sto kilometrów na północ Medyka.

4. Perspektywy rozwoju powiązań transportowych

Wiele wskazuje na to, że obecne zatrzymanie tempa wzrostu osobowego ruchu granicznego ma jedynie charakter przejściowy i że w najbliższych latach będziemy mieli do czynienia z ponownym wzrostem przewozów pasażerskich oraz dalszym wzrostem przewozów towarowych przez granicę polsko - ukraińską (świadczą o tym m.in. dane odnośnie wielkości ruchu za rok 1994 oraz wspomniane powyżej ponowne pojawienie się kolejek granicznych). Sam przyszły wzrost oraz jego skala zależą jednak od szeregu czynników politycznych, ekonomicznych i społecznych m.in. takich jak:

- ogólna sytuacja ekonomiczna na Ukrainie, warunkująca rozwój dwustronnej wymiany towarowej,
- stan wzajemnych kontaktów gospodarczych pomiędzy Ukrainą i Europą Zachodnią (szczególnie Niemcami), warunkujący wzrost przewozów tranzytowych,
- sytuacja ekonomiczna po obu stronach granicy wyrażająca się w zróżnicowaniu cen towarów konsumpcyjnych oraz średniej płacy (przeliczonych na dolary USA), warunkująca opłacalność drobnego handlu "turystycznego" oraz podróży do Polski w poszukiwaniu pracy,
- polityka celna Ukrainy, wpływająca zarówno na rozwój wymiany handlowej w makroskali jak i na natężenie handlu "turystycznego",
- rozbudowa bazy turystycznej po obu stronach granicy, warunkująca rozwój autentycznej turystyki transgranicznej,
- stan i przepustowość transgranicznej infrastruktury transportowej, warunkujący techniczną możliwość wzrostu ruchu osób i pojazdów.

Najważniejsze zadania stojące, w tym kontekście, przed władzami tak centralnymi jak i lokalnymi zarówno Polski jak i Ukrainy to obecnie przede wszystkim:

1. Poprawa wykorzystania istniejących transgranicznych powiązań kolejowych, wyrażająca się m.in. w:
 - uruchomieniu komunikacji pasażerskiej na wszystkich liniach transgranicznych; w pierwszej kolejności po trasie Warszawa-Lublin-Rawa Ruska-Lwów;
 - przedłużeniu odcinków toru o szerokości zachodnioeuropejskiej na terenie Ukrainy (przede wszystkim do Lwowa) i wschodnioeuropejskiej w Polsce (np. do Lublina);

- zwiększeniu wykorzystania tzw. linii hutniczo-siarkowej (szerokotorowej) i przejścia granicznego w Hrubieszowie;
- wprowadzeniu tzw. przewozów kombinowanych (przewóz ciężarówek koleją np. na trasie Kraków-Lwów lub nawet Berlin-Lwów),
- modernizacji dworców na stacjach granicznych (przede wszystkim w Przemyślu - obiekt od kilku lat w remoncie),
- obniżeniu taryf kolejowych oraz likwidacji "bariery finansowej" powodującej, że przejechanie tej samej liczby kilometrów jest droższe jeżeli na trasie przekracza się granicę państwową.

2. Budowa nowoczesnych magistrali drogowych o znaczeniu kontynentalnym oraz usytuowanych na nich nowoczesnych przejść granicznych z wydzielonymi terminalami dla obsługi ruchu towarowego (na wzór obiektu budowanego obecnie w Świecku na granicy polsko-niemieckiej):

- autostrada A-4 (Frankfurt-Kijów), z przejściem granicznym w Karczowej (najkrótsza droga do Lwowa; przejście wymienione w międzyrządowej umowie w sprawie przejść granicznych z dnia 18 maja 1992 roku),
- trasa ekspresowa Warszawa-Lublin-Lwów, z przejściem w Hrebennem,
- trasa Lublin-Kowel-Kijów, z przejściem w Dorohusku.

3. Budowa i uruchomienie maksymalnej liczby przejść lokalnych w pierwszej kolejności w Zosinie, Dołhobyczowie, Budomierzu (po stronie ukraińskiej konieczność budowy nawierzchni na ok. 1,5 km drogi), Malhowicach i Krościenku.

4. Organizacja turystycznych przejść granicznych w Bieszczadach (przejścia piesze np. wzdłuż Sanu w Smolniku i Wołosatem), i na Roztoczu (rejon Dziewięcierza) oraz ewentualne umożliwienie żeglugi turystycznej (kajaki) na granicznym odcinku rzeki Bug (uwarunkowane poprawą stanu czystości wód rzeki).

5. Zniesienie **absurdalnego** zakazu przekraczania granicy pieszo. Istnienie ruchu pieszego zagwarantowano w Międzyrządowej umowie w sprawie przejść granicznych (artykuł 2) z dnia 18 maja 1992 roku.

6. Zmiana założeń ukraińskiego systemu odpraw celno-paszportowych, obligującego funkcjonariuszy granicznych do kontroli każdej przewożonej walizki, otwarcia każdego bagażnika oraz opuszczania pojazdu przez pasażerów autobusów.

7. Poprawa organizacji pracy służb granicznych obu krajów, wyrażająca się w:

- wprowadzeniu na wszystkich przejściach tzw. wspólnych kontroli,
- przestrzennym i organizacyjnym oddzieleniu ruchu towarowego od osobowego,
- zwiększeniu liczby funkcjonariuszy,
- rezygnacji z obowiązku ostemplowywania każdego paszportu.

8. Intensyfikacja wzajemnej komunikacji lotniczej wyrażająca się w zwiększeniu częstotliwości lotów z Warszawy do Lwowa i Kijowa oraz w organizacji nowych połączeń np. do Gdańska, Wrocławia i Rzeszowa po stronie polskiej oraz do Odessy i Symferopola po stronie ukraińskiej.

Sprawą niezwykle ważną jest też odpowiednia koordynacja wszelkich podejmowanych po obu stronach granicy działań. Istotne jest nie tylko wzajemne uzgodnienie miejsc budowy przejść granicznych, dróg i autostrad, ale także ustalenie listy zadań priorytetowych oraz kolejności ich realizacji.

Literatura:

1. Fiedorowicz Kazimierz, *Międzynarodowe powiązania transportowe Polski, stan i perspektywy*, Instytut Turystyki, Warszawa, 1992
2. Komornicki Tomasz, *Ruch osobowy na polskich przejściach granicznych - analiza zmian 1980 - 1991*, Geografia w Szkole nr. 5/1992
3. Komornicki Tomasz, *Przepustowość polsko-ukraińskich drogowych przejść granicznych w 1992 roku*; biuletyn nr 3 w serii programu "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski", Warszawa 1993, str. 124-134,
4. Komornicki Tomasz, *Międzynarodowe regularne połączenia autobusowe pomiędzy Polską i pozostałymi krajami Europy*, Biuletyn nr 5 programu "Podstawy Rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski", IGiPZ PAN, Warszawa, 1994
5. Komornicki Tomasz, *Transgraniczna infrastruktura transportowa Polski*, Przegląd Geograficzny, T. LXVII, z. 1-2, Warszawa 1995, s. 45-53
6. Lijewski Teofil, *Infrastruktura transportu wschodniego pogranicza Polski*, Biuletyn nr 2 programu "Podstawy Rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski", IGiPZ PAN, Warszawa, 1993
7. Lijewski Teofil, *Infrastruktura komunikacyjna Polski wobec zmian politycznych i gospodarczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, Zeszyty IGiPZ PAN nr 23, Warszawa 1994
8. *Sieciowy Rozkład Jazdy Pociągów PKP lato 1994*, Kolejowa Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1994
9. *Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 15.12.1994 r. w sprawie ogłoszenia przejść granicznych, rodzaju ruchu dozwolonego przez te przejścia oraz czasu ich otwarcia*; Monitor Polski Nr 69/1994 poz. 617

Maciej Bałtowski

UWARUNKOWANIA WSPÓŁPRACY GOSPODARCZEJ POLSKI I UKRAINY

1. Uwagi wstępne

Kwestie współpracy gospodarczej w Europie Środkowo-wschodniej można rozpatrywać z trzech punktów widzenia:

- jako problem o wymiarze ponadpaństwowym, europejskim;
- jako problem o wymiarze międzypaństwowym, czy międzynarodowym;
- wreszcie jako problem współpracy regionalnej, w tym zwłaszcza transgranicznej.

Istnieje jeszcze czwarta płaszczyzna - współpracy lokalnej, pomiędzy gminami, ale ma ona mniejsze znaczenie, gdy chodzi o kontakty polski z jej wschodnimi sąsiadami, co wynika głównie z faktu, że struktura i kompetencje gmin polskich i odpowiadających im jednostek administracyjnych po wschodniej stronie Bugu są w dużym stopniu nieporównywalne. Szczebel lokalny jest tam bardzo słaby, nie w pełni samorządowy, tak jak nasze gminy (można tu dodać, że również tamtejsze "obwody" nie przystają do polskich województw - odpowiadają pod względem wielkości naszym "starym", dużym województwom).

2. Wymiar europejski współpracy

Kontekst europejski, czy nawet globalny w odniesieniu do kwestii tu poruszanych jest bardzo ważny¹⁾, gdyż warunkiem skutecznego działa-

¹⁾ Aspekt geopolityczny problemu przedstawia w sposób wielostronny M. Rościszewski (1994).

nia w płaszczyźnie współpracy bilateralnej czy regionalnej jest zrozumienie globalnego procesu przemian, jego trendów i cech. W Europie tworzy się nowy porządek przestrzenny. Zarówno na Zachodzie jak i na Wschodzie nastąpiły w ostatnich kilku latach zmiany jakościowe o wymiarze nie notowanym od blisko 50-ciu lat; przy czym w ostatnich 35 latach, od czasu zmiany statusu Austrii, nie było w zasadzie w Europie żadnych przesunięć granic i sfer wpływów. A czterdzieści kilka lat przy dzisiejszym przyśpieszeniu czasu, powodowanym rewolucją informacyjną, to odpowiednik 100 czy nawet 200 lat sprzed kilku wieków.

Na Zachodzie rozpoczął się i trwa proces integracji europejskiej, na Wschodzie rozpadł się Związek Radziecki i jego imperium zewnętrzne (M.Rościszewski, 1993). Można zadać pytanie na ile trwałe są oba te procesy, czy one się już dokonały, czy też ich ostateczny kształt nie jest jeszcze przesądzony.

Jesli chodzi o proces integracji Europy Zachodniej, o realizację idei "Europy bez granic", to wydaje się, że nie ma odwrotu, mimo iż opory, a nawet pewien sprzeciw społeczny jest znaczny. Nie ma odwrotu, bo jest to proces wymuszany nie tylko przez racjonalne dążenia rządów Europy Zachodniej, ale w jeszcze większym stopniu przez imperatyw zewnętrzny, przez pewne tendencje globalne w gospodarce światowej, a w konsekwencji i w polityce światowej. Stany Zjednoczone wyraźnie koncentrują swoją uwagę na obszarze Pacyfiku i z wielką dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że za 5-10 lat centrum gospodarcze Świata przesunie się gdzieś pomiędzy Chiny, Japonię i Kalifornię. W tej perspektywie integracja europejska, przede wszystkim gospodarcza, to nie tylko szczytna idea, lecz kwestia "być lub nie być" całego kontynentu, kwestia o wadze istnienia cywilizacji europejskiej, jako cywilizacji nadającej ton rozwojowi Świata, co ma nieustanne miejsce od wielu set lat. Przywódcy państw Europy Zachodniej zdają sobie z tego sprawę i od kilku lat dość konsekwentnie, choć nie bez problemów, zajmują się tworzeniem nowej, ponadnarodowej struktury społeczno - gospodarczej i politycznej, zdolnej sprostać wyzwaniom narzucanym przez Amerykę i państwa basenu Pacyfiku.

Gdy chodzi natomiast o procesy zachodzące w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej, związane z rozpadem ZSRR, to sytuacja nie jest tak jednoznaczna. Nie można mieć pewności, czy państwa, które wykształciły się w ciągu ostatnich 4 lat zachowają w dłuższej perspektywie suwerenność ekonomiczną, a jest to kwestia o zasadniczym

znaczeniu dla kierunków i zakresu współpracy gospodarczej między- państwowej i regionalnej. Na dzień dzisiejszy, zgodnie z dostępną wiedzą, na podstawie po części wyczucia, ale w dużym stopniu na podstawie antycypacji "słabych sygnałów" dochodzących z za wschodniej strony Bugu uzasadnione jest założenie, że Ukraina przetrwa jako samodzielne i suwerenne gospodarczo państwo, i że w perspektywie lat będzie się stawała niezależnym elementem tego, co prof. Antoni Kukliński nazywa "nową przestrzenią europejską"²⁾. Natomiast co do Białorusi kwestia nie jest przesądzona. Nie można wykluczyć, że jej gospodarka wtopi się na tyle w system ekonomiczny swojego wschodniego sąsiada, że utraci niepewną i dziś suwerenność gospodarczą. Jest to zresztą proces, z którym mamy już w zasadzie do czynienia³⁾.

Powyższe rozważania prowadzą do konkluzji, która z punktu widzenia polskich interesów gospodarczych ma wielkie znaczenie. Wydaje się, że należy nieco inaczej patrzeć na Ukrainę i na Białoruś w kontekście rozwoju współpracy gospodarczej, szczególnie tej, która zamierzona jest na wiele dziesięcioleci wprzód. Przy czym należy wyraźnie podkreślić, że istnienie zarówno niepodległej Ukrainy, jak i Białorusi leży w głębokim interesie Polski; polska racja stanu wymaga czynienia wszelkich możliwych kroków (w tym także gospodarczych), aby suwerenność obu tych krajów wspomagać i ugruntować.

Kraje Europy Środkowo-Wschodniej tworzą obecnie peryferie właściwej Europy i to w znacznie mniejszym stopniu z powodów kulturowo-cywilizacyjnych - w tym zakresie zawsze były one i są w Europie - a bardziej z powodu niepełnego uczestnictwa w europejskiej wspólnocie gospodarczej. Chodzi tu nie tyle o formalne członkostwo, co jest warunkowane spełnieniem określonych kryteriów ilościowych i jakościowych, ale o pewien poziom czy standard życia gospodarczego, o pewien zespół instytucji i norm zachowań immanentnie związanych z funkcjonowaniem współczesnej gospodarki.

Proces integrowania się krajów Europy Środkowej z gospodarką Europy Zachodniej oczywiście się już rozpoczął, ale jest to przedsięwzięcie niezwykle skomplikowane. Moim zdaniem będzie to proces

²⁾ A. Kukliński (1994), s.13-17.

³⁾ np. opozycja z Białoruskiego Frontu Narodowego określa wprost działania obecnego rządu Białorusi jako zmierzające do usunięcia Białorusi z mapy politycznej za pomocą instrumentów ekonomicznych - Unia celna zamiast monetarnej, "Rzeczypospolita", 9 grudnia 1994 r.

długotrwały i nie ma w tej chwili żadnej pewności, że zakończy się on powodzeniem. Dwa zagadnienia wydają się tu mieć zasadnicze znaczenie:

1. Po pierwsze, szybkość i sposób przebiegu tego procesu zależy nie tylko od czynników ekonomiczno-społecznych, od niwelowania różnic w poziomie rozwoju gospodarczego i poziomie infrastruktury, przede wszystkim komunikacyjnej i finansowej, ale także, a może przede wszystkim, w dużym stopniu zależy od czynników politycznych, w tym również od polityki globalnej.

2. Po drugie, proces ten może przebiegać albo na bazie rozwoju konkurencyjnego, poprzez współzawodnictwo produktów, wydajności pracy, sprawności systemu gospodarczego itp., albo na bazie rozwoju komplementarnego⁴⁾, w ramach którego nasz "wkład", nasza przepustka do zjednoczonej Europy będzie się składać nie tylko z pewnego standardu gospodarczo - społecznego, który oczywiście zawsze jest niezbędny, ale także z pewnych nowych specyficznych jakości, komplementarnych w stosunku do tego co już osiągnęła Europa Zachodnia.

Przy przyjęciu jako zasady rozwoju konkurencyjnego my musimy sprostać standardom i zwyczajom już istniejącym w Europie Zachodniej, szczególnie chodzi tu o infrastrukturę i instytucje służące swobodnemu przepływowi ludzi, kapitału, technologii, informacji itd. Przy przyjęciu rozwoju komplementarnego takim "wianem" wnoszonym przez kraje Europy Środkowej - przede wszystkim Polskę, Czechy i Węgry, bo jedynie te kraje na dzień dzisiejszy mogą realnie myśleć o sformalizowaniu związków gospodarczych z Europą Zachodnią - mogą być ucywilizowane i intensywne kontakty gospodarcze z Europą Wschodnią i w ogóle ze Wschodem, znajomość zasad funkcjonowania olbrzymiego rynku Ro-sji, Ukrainy i innych byłych republik radzieckich.

3. Współpraca dwustronna Polski z Ukrainą

Z racji położenia geograficznego jesteśmy "skazani" na współpracę i w pewnym podstawowym wymiarze współpraca ta przebie-

⁴⁾ pojęcia rozwoju konkurencyjnego i komplementarnego od Z. Ziolo (1994).

ga niezależnie od jakichkolwiek uwarunkowań politycznych i innych. W ubiegłym roku wzajemne obroty handlowe Polski z Ukrainą wyniosły 389 mln USD (tj. o 11% więcej niż w roku 1992), przy niewielkim saldzie ujemnym dla Polski. Udział transakcji barterowych wyniósł ok. 8%. Dla Ukrainy, poza krajami WNP, Polska jest najważniejszym partnerem handlowym. Obroty z Polską stanowią jedynie ok. 6% ukraińskiej wymiany towarowej. Dla porównania można podać, że obroty Polski z Białorusią wyniosły w ub. roku 217 mln USD tj. 30% mniej niż w 1992 roku, również przy niewielkim saldzie ujemnym dla Polski rzędu 10 mln USD, a dla Białorusi Polska jest drugim krajem co do wielkości obrotów po Niemczech, poza krajami WNP.

Stosunki gospodarcze Polski z Ukrainą są regulowane trzema zasadniczymi aktami prawnymi:

- Umową o handlu i współpracy gospodarczej z 4 października 1991 r.,
- Umową o unikaniu podwójnego opodatkowania i o zapobieganiu uchylania się od opodatkowania w zakresie podatków od dochodu i majątku z 12 stycznia 1993 r.,
- Umową o wzajemnym popieraniu i ochronie inwestycji z 12 stycznia 1993 r.

Umowy te zlikwidowały istniejące przez poprzednie dziesięciolecia listy towarowe wymiany. Handel odbywa się na bazie kontraktów zawieranych przez poszczególne przedsiębiorstwa zgodnie z zasadami gospodarki rynkowej. Transakcje rozliczane są w walutach wymienialnych lub jako operacje barterowe.

Zarówno w układach z Ukrainą jak i Białorusią dużą zaletą Polski jest baza starych kontaktów. Powszechnie dość występuje zjawisko, że byli pracownicy central handlu zagranicznego sprzed 1990 roku obecnie podejmują współpracę z krajami b. ZSSR jako prywatni przedsiębiorcy, najczęściej z wielkim powodzeniem (casus firmy Bartimpex i jej właściciela Aleksandra Gudzowatego).

Niezwykle ważnym zagadnieniem, co znalazło wyraz także w zapisach Rządowego Programu współpracy z Krajami Wschodnimi, przyjętego niedawno przez Radę Ministrów, jest rozwój infrastruktury bankowo-finansowej oraz ubezpieczeniowej. Kilka polskich banków zaczyna obecnie specjalizować się w finansowej obsłudze kontaktów ze Wschodem. Należy tu wymienić przede wszystkim Bank Handlowy SA oraz Bank Gospodarki Żywnościowej SA, który ma zamiar pełnić doniosłą rolę instytucji finansującej handel ze Wschodem produktami rol-

nictwa i przemysłu rolno-spożywczego. Szczególną rolę - z racji usytuowania swojej centrali - pełni lubelski Bank Depozytowo-Kredytowy. Posiada on przedstawicielstwa w Mińsku (od maja 1993 r.) oraz w Łucku (otwarcie przewidziane w maju 1995 r.). Bank Depozytowo - Kredytowy prowadzi rachunki typu LORO i NOSTRO dla 14 różnych banków, osiągając w ciągu 10 miesięcy 1994 r. 25 mln USD obrotów. Gdy chodzi o kwestie ubezpieczeń obrotów, to ważną rolę w tym obszarze może odegrać Korporacja Ubezpieczeń Kredytów Eksportowych (KUKE), spółka akcyjna z przeważającym udziałem Skarbu Państwa, której kapitał zakładowy wynosi obecnie 400 mld zł. W najbliższym okresie KUKE zamierza rozwinąć swoją działalność również na rynkach wschodnich (dotychczas obejmowała ona jedynie rynki zachodnie).

Struktura polskiego eksportu nie jest jednak dobra. Chodzi tu przede wszystkim o znaczny udział produktów rolnych, szczególnie mało przetworzonych, w polskim eksporcie. Ukraina ma wielkie możliwości rozwoju rolnictwa. Ze względu na jakość gleb oraz korzystną strukturę wielkościową gospodarstw rolnych, perspektywy szybkiego postępu w tym zakresie są bardzo dobre. Już obecnie Ukraina wytwarza pewne nadwyżki produktów rolnych, których głównym odbiorcą są kraje WNP. Można sądzić, że za kilka lat Ukraina - o ile zdoła pozyskać odpowiednie wsparcie kapitałowe dla tego celu - stanie się znaczącym w skali europejskiej eksporterem nisko przetworzonych produktów rolnych (zboża, cukier, mięso). Przy czym to wsparcie kapitałowe ma zasadnicze znaczenie, gdyż o ile w warunkach rozdrobnionej, chłopskiej gospodarki rolnej nakłady kapitałowe mogą być substytuowane zwiększonymi nakładami pracy żywej, pracy ludzkiej, a także ciągle jeszcze pracy zwierząt, o tyle w warunkach dużych gospodarstw farmerskich, które mogą powstać na bazie byłych kołchozów i w znacznej części także sowchozów, niezbędne są maszyny, traktory, środki ochrony roślin itp., a to oznacza wysoką kapitałochłonność takiego rodzaju rolnictwa. Otwiera to oczywiście pewne perspektywy przed producentami maszyn rolniczych i urzędzeń przemysłu przetwórstwa żywności z Polski. Również doradztwo rolne, szczególnie dla tego rodzaju dużych gospodarstw farmerskich, jest dziedziną wysoce rozwojową.

Obecnie na Ukrainie działa ponad 500 polskich firm (podobnie ponad 500 polskich firm działa na Białorusi). W trakcie niedawnej, krótkiej wizyty na Ukrainie minister Olechowski określił stosunki polsko-ukraińskie jako znakomitwe i modelowe.

Struktura obrotów handlowych z Ukrainą (a także z Białorusią) w ostatnich latach jest dość przypadkowa. Ale nie ma w tym nic dziwnego, skoro systemy cen w tych krajach są jeszcze nieukształtowane. Opłacalność wymiany wynika w dużym stopniu z chwilowych wahań cen, w dużym zakresie jeszcze regulowanych. Do tego dochodzi olbrzymia inflacja - na Ukrainie 2500% w ub. roku. Dopóki nie będzie stabilnego systemu i stabilnej struktury cen nie są możliwe normalne, długookresowe kontakty handlowe.

4. Współpraca na płaszczyźnie regionalnej.

W Europie, w której zacierają się granice państwowe znaczenia nabierają regiony. Coraz powszechniej używa się nawet określenia "Europa regionów" myśląc o przyszłej strukturze przestrzennej tego kontynentu. Regiony stają się również podmiotami przestrzennymi życia gospodarczego, a dywersyfikacja poszczególnych państw przebiega właśnie według kryterium regionalnego. W Polsce ten proces odbywa się z resztą stosunkowo wyraźnie i szybko. Pięć lat po rozpoczęciu reform rynkowych w Polsce mamy obszary bardzo silnego, intensywnego rozwoju (poznańskie, gorzowskie, bielskie), ale mamy także obszary depresji społeczno-gospodarczej, do których niestety zalicza się Lubelszczyznę⁵⁾. W tym świetle za zjawisko ze wszech miar pozytywne należy uznać znaczne nasilenie się w ostatnich dwóch latach kontaktów gospodarczych pomiędzy obszarami przygranicznymi Polski i Ukrainy.

Dane statystyczne pokazują, że 30 % obrotów z Ukrainą prowadzonych jest przez firmy z województw przygranicznych. Do tego należy doliczyć obroty "handlu bazarowego", którego wymiary - w stosunku do obrotów oficjalnych - są bardzo znaczne. Według szacunków Urzędu Wojewódzkiego w Zamościu wartość obrotów towarowych w wymianie transgranicznej z Ukrainą wynosi tylko dla województwa zamojskiego ok. 400 mln USD, a 15% sprzedaży towarów realizowanej w województwie opuszcza granice Polski. Uprawnione wydają się szacunki całkowitych obrotów "handlu bazarowego" z Ukrainą w województwach przygranicznych (wraz z woj. lubelskim) na poziomie 2 - 3 krotnie prze-

⁵⁾ por. A. Holcel (1994).

kraczącym poziom obrotów oficjalnych. Wyniki te osiągnane są, co trzeba podkreślić, przy znacznym niedostatku przejść granicznych w stosunku do potrzeb - ostatnio strona ukraińska jako jedno z zadań priorytetowych w kontaktach z Polską podnosi rozbudowę i unowocześnienie przejścia Jagodin-Dorohusk.

Wydaje się, że władze rejonów przygranicznych tak w Polsce, jak i na Ukrainie doceniają znaczenie wzajemnych kontaktów gospodarczych. Od ponad dwóch lat odbywają się regularne konsultacje i spotkania wojewodów i przedstawicieli władz wojewódzkich z Lublina, Chełma, Zamościa i Przemyśla ze swoimi odpowiednikami we Lwowie, Łucku i Równem. Szczególnie bliskie, wielostronne kontakty łączą Łuck z Lublinem i Chełmem, a także z Zamościem. Związane jest to z przygotowaniem do powołania Euroregionu Bug.

Ważną rolę w rozwijaniu tej współpracy odgrywa także powołana ostatnio Polsko - Ukraińska Rada Koordynacyjna d/s współpracy Międzyregionalnej. Reprezentantami stron w Radzie są polscy wojewodowie oraz przedstawiciele Prezydenta Ukrainy.

5. Euroregion Bug i projekt badawczy wspomaganie rozwoju regionalnego.

Przed dwoma laty w kręgu Porozumienia Regionalnego Wojewodów, na pół formalnego ciała skupiającego wojewodów: białskopodlaskiego, chełmskiego, lubelskiego i tarnobrzesckiego narodziła się idea Euroregionu Bug⁶⁾. Była to i jest do dziś idea ważna, o znaczeniu wykraczającym poza inicjatywę lokalną. W obszarze styku trzech państw i narodów, przez ostatnie dwa pokolenia przeciętym granicą cywilizacyjną i mentalnościową, a jednocześnie obszarze przez wieki i zapewne do dziś bliskim sobie etnicznie i kulturowo, powstała wola budowania porozumienia skierowanego zdecydowanie w przyszłość. Szanse postępu cywilizacyjnego dla całego obszaru upatrywane są we wzajem-

⁶⁾ mimo że Euroregion Bug nie został jeszcze dotychczas formalnie ustanowiony, ma on swoje piśmiennictwo. Oprócz cytowanego wcześniej tomu Euroregion Bug. Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy, można wymienić artykuły A.Miszczuka (1993) i P.Eberhardta (1994).

nych kontaktach, wymianie gospodarczej i wspólnych przedsięwzięciach rozwojowych, a nie w rozdzieraniu urazów i resentymentów mających swoje źródło w przeszłych, często nawet nie do końca wyjaśnionych problemach.

Koncepcja ta bazuje na założeniu, że osnową współpracy o charakterze i znaczeniu cywilizacyjno-historycznym musi być rozwijanie wzajemnych kontaktów gospodarczych, że cienie przeszłości można przełamać jedynie przez wspólne, pozytywne działanie, nakierowane na osiągnięcie wzajemnych korzyści i realnie te wzajemne korzyści przynoszące.

Autorzy tej koncepcji przyjęli za punkt wyjścia, że dla rozwoju stosunków gospodarczych Polski z krajami wschodnimi w pierwszym rzędzie potrzebne są instytucje, struktura instytucjonalna tworząca ramy dla tej współpracy, "cywilizująca" ją, zapewniająca bezpieczeństwo wymiany i możliwości osiągnięcia wzajemnych korzyści według reguł stabilnej gospodarki rynkowej a nie według reguł jednorazowych transakcji czy chwilowych okazji, co niestety bardzo często ma jeszcze miejsce. O ile sam handel, wspólne przedsięwzięcia muszą się odbywać na szczeblu przedsiębiorstw i przedsiębiorców, o tyle rolę państwa i administracji, szczególnie wojewódzkiej, a także rolę samorządów terytorialnych i gospodarczych jest stworzenie i utrzymywanie instytucjonalnych ram tej współpracy.

O jakich instytucjach myśleli twórcy idei "Euroregionu Bug", przy czym pojęcie instytucji należy rozumieć szeroko, w sensie *veblenowskim* ?

1. Po pierwsze, o instytucjach infrastrukturalnych, ułatwiających kontakty w sensie technicznym;

2. Po drugie, o instytucjach sensu stricto - ułatwiających i wspomagających współpracę w zakresie handlowym i finansowym;

3. Po trzecie wreszcie, o instytucjach ze sfery nadbudowy. Mam tu na myśli nieskodyfikowane zasady zachowań w biznesie - zwyczaje handlowe, etykę kupiecką, formy zarządzania przedsiębiorstwami i formy prowadzenia współpracy.

Te pierwsze - to przede wszystkim drogi, ciągi komunikacyjne i przejścia graniczne oraz systemy komunikacji i wymiany informacji.

Te drugie - to bank polsko-białorusko-ukraiński, izba barterowa, a także banki danych gospodarczych.

Te trzecie - powinny wykształcać się poprzez system wspólnych szkoleń w zakresie zarządzania i bankowości, poprzez promocję przedsiębiorczości, a więc przenoszenie na Wschód kapitalistycznych zachowań w biznesie, rozciągania ich na wzajemne kontakty.

Można postawić tezę, że obecny stan tych instytucji, tak szeroko rozumianych, ich niedorozwój - mówiąc wprost - stanowi zasadnicze uwarunkowanie i zasadniczą barierę we wzajemnych kontaktach gospodarczych Polski i Ukrainy (a także Polski i Białorusi).

Na podstawie wniosku zainteresowanych wojewodów Komitet Badań Naukowych uruchomił Projekt Badawczy Zamawiany, który w znacznej mierze poświęcony jest właśnie przygotowaniu i opracowaniu projektów instytucji wspomagających rozwój Regionu Środkowo - Wschodniego (przede wszystkim w kontekście współpracy z sąsiadami wschodnimi) i ma charakter studium projektowego dla potrzeb przyszłego Euroregionu Bug. Po zakończeniu i przyjęciu pierwszego rozpoznawczego etapu Projektu przygotowwany jest obecnie (grudzień 1994 r.) program badawczy drugiego etapu. Obejmie on najprawdopodobniej pięć tematów badawczych.

W temacie dotyczącym problematyki **planowania i zagospodarowania przestrzennego oraz infrastruktury techniczno-ekonomicznej (transportowej, celnej i ekologicznej)** przedstawion zostanie diagnoza stanu zagospodarowania i infrastruktury makroregionu oraz określone zostaną pożądane kierunki zagospodarowania i rozwoju infrastruktury, przede wszystkim celnej i transportowej, a także propozycje działań transgranicznych w zakresie infrastruktury ekologicznej, szczególnie w dolinie Bugu.

W Projekcie znajdują się też dwa tematy poświęcone instytucjom wspomagania rozwoju regionu transgranicznego. Pierwsza z nich to **fundusz restrukturyzacji regionalnej**. Chodzi tu o przygotowanie - na podstawie szczegółowego rozpoznania - zasad funkcjonowania, strategii i struktury organizacyjno-decyzyjnej funduszu ryzyka (typu *venture capital*) działającego na terenie Regionu i nastawionego na wspomaganie przedsięwzięć rozwojowych w przedsiębiorstwach, głównie takich przedsięwzięć, które wiążą się z kontaktami gospodarczymi ze wschodnimi sąsiadami. Druga instytucja to **rozrachunkowa izba barterowa**. Badania I etapu wskazują, że jeszcze przez długi okres czasu (rzędu kilku, kilkunastu lat) barter będzie ważną formą między Polską a jej wschodnimi sąsiadami. W projekcie będą opracowane założenia techniczno - ekono-

miczne oraz obszerna dokumentacja formalno-prawna (statut, regulamin, pakiet dokumentów handlowych i finansowych, zasady rozliczeń itd.) dotycząca funkcjonowania izby.

Jednym z najważniejszych tematów Projektu będzie **baza informacyjna Euroregionu Bug**. Celem tego tematu jest przygotowanie ujednoliconego zestawu danych statystycznych, adresowanego zarówno do przedsiębiorców, jak i do władz lokalnych, regionalnych, szkół i uczelni. Służyć on będzie za podstawę do promowania przedsiębiorczości na tym obszarze, tworzenia koncepcji jego zagospodarowania przestrzennego, budowy strategii rozwoju, przełamywania barier i stereotypów społecznych. Bariera braku informacji jest jedną z najważniejszych przeszkód w rozwijaniu gospodarczej współpracy transgranicznej w Regionie. Temat ten obejmowałby również zagadnienia związane z przygotowaniem danych do zamierzonego wydawnictwa - **Atlasu ekonomiczno-geograficznego Euroregionu Bug**.

Kolejny temat zatytułowany jest **funkcjonowanie i strategia rozwoju Euroregionu**. Jego celem byłoby opracowanie modelu funkcjonowania Euroregionu Bug jako dużej struktury gospodarczo-społecznej oraz określenie długookresowej strategii rozwojowej dla całego Euroregionu. Model zawierający rozwiązania systemowe i instytucjonalne będzie stanowić programowo-funkcjonalne ramy dla szczegółowych obszarów działalności Euroregionu Bug.

Wydaje się, że te pięć zadań badawczych - wielkich obszarów tematycznych - wyczerpuje najważniejsze uwarunkowania współpracy Polski i jej wschodnich sąsiadów na płaszczyźnie regionalnej. Można mieć nadzieję, że zrealizowanie tych tematów usunie najważniejsze bariery intensyfikacji kontaktów gospodarczych w ramach Euroregionu Bug.

6. Perspektywy polsko-ukraińskiej współpracy gospodarczej

Ukraina ma szereg cech, które powodują, że jest ona krajem, który w przyszłości będzie zapewne osiągał coraz wyższą pozycję w rodzinie krajów europejskich. Te cechy to nie tylko 53-milionowy rynek i znaczna potęga militarna, ale także:

- struktura gospodarki Ukrainy (zasoby surowcowe, przemysł ciężki - Krzywy Róg, Donieck);
- dostęp do Morza Czarnego i posiadanie portów morskich;
- tradycyjnie dobre stosunki z Niemcami (np. w Monachium istnieje uniwersytet ukraiński);
- znaczna ilościowo i znacząca w Europie zachodniej oraz Kanadzie i USA emigracja ukraińska.

Przy czym mówiąc o Ukrainie należy zawsze pamiętać o znacznych i różnorodnych różnicach wewnątrz tego kraju - pomiędzy Ukrainą Zachodnią i Ukrainą Wschodnią.

Po wyborach prezydenckich z 1994 roku wydaje się, że system polityczny Ukrainy osiągnął względną stabilizację, która umożliwi przyspieszony rozwój kraju w kierunku gospodarki rynkowej i systemu kapitalistycznego. Zapowiada to również radykalny program reform ekonomicznych przedstawiony na jesieni 1994 r. przez prezydenta Leonida Kuczmę. Program ten - opracowany wraz z ekspertami Międzynarodowego Funduszu Walutowego - zawiera zasadnicze zmiany, gdy chodzi o stosunek państwa do gospodarki. Mają być zniesione ograniczenia importowe i licencje eksportowe, przewidywana jest szeroka i szybka prywatyzacja ziemi, handlu i przemysłu. Światowe organizacje finansowe złożyły obietnice wsparcia tego programu pomocą finansową w wysokości ponad 5 mld USD do końca 1995 roku. Z punktu widzenia gospodarki polskiej realizacja tego programu - nawet częściowa - może spowodować diametralną zmianę *in plus* w zakresie i strukturze wymiany handlowej.

7. Uwagi końcowe

Wraz z różnicowaniem się poziomu i - co ważniejsze - tempa rozwoju gospodarczego, nawet cywilizacyjnego poszczególnych makroregionów w Polsce, kształtuje się bardzo wyraźnie zjawisko "patriotyzmu regionalnego". Ten patriotyzm właśnie w najszybciej rozwijających się regionach - w poznańskim czy na Śląsku - przybiera zinstytucjonalizowaną formę towarzystw regionalnych, lobbies często związanych z działalnością izb gospodarczych i z samorządem gospodarczym.

Każdy region szuka indywidualnie swoich szans rozwojowych, swoich silnych stron, przewag w stosunku do otoczenia. Gdybyśmy taką analizę typu SWOT zrobili dla Lubelszczyzny (szeroko rozumianej), to najważniejszym atutem ekonomicznym tego obszaru jest położenie na bocznicę głównej europejskiej osi geostrategicznej (A.Stasiak, 1992), a w konsekwencji potencjalne kontakty ze Wschodem i korzyści stąd mogące wynikać. Można stwierdzić, że gospodarcze otwarcie na Wschód, przede wszystkim na Ukrainę, musi być paradygmatem rozwojowym terenów między Wisłą a Bugiem na przełomie XX i XXI wieku.

Należy wspomnieć jeszcze o pewnym zagrożeniu dla Lubelszczyzny, rysującym się na horyzoncie. Otóż, jak wiadomo, w najbliższych latach na terenie Polski powstanie sieć autostrad. W pierwszej kolejności Berlin - Warszawa - Brześć - Moskwa, zaraz potem autostrada południowa: Drezno - Wrocław - Kraków - Lwów - Kijów. We współczesnym Świecie autostrady są niezwykle ważnym elementem aktywizacji gospodarczej. Sfera o szerokości 50-70 km po każdej stronie autostrady kieruje swoją aktywność właśnie ku autostradzie⁷⁾.

Z tego punktu widzenia autostrada północna obejmie całe województwo białkopodlaskie, a sfera autostrady południowej sięgnie do Tarnobrzega i Stalowej Woli. Lubelszczyzna zostanie natomiast pośrodku, pomiędzy dwoma ciągami aktywności i rozwoju.

W tym świetle szansą dla Lubelszczyzny jest jak najintensywniejsze i szybkie rozwijanie i zacieśnianie kontaktów gospodarczych z Ukrainą, szczególnie z obwodem wołyńskim, co w płaszczyźnie infrastrukturalnej powinno znaleźć wyraz w postaci drogi szybkiego ruchu Warszawa - Lublin - Lwów (Kijów) oraz w rozbudowie szlaku kolejowego Warszawa - Lublin - Chełm - Kowel - Kijów (istnieją również godne uznania zamiary odtworzenia starej linii kolejowej: Lublin - Rawa Ruska - Lwów, która stanowiłaby element najkrótszego połączenia kolejowego Warszawy ze Lwowem). Natomiast samo miasto Lublin - jako największe polskie miasto położone po wschodniej stronie Wisły oraz silny ośrodek akademicki - w naturalny sposób pretenduje do centralnego ośrodka handlu i współpracy - nie tylko gospodarczej - z krajami Europy Wschodniej.

⁷⁾ Zob. na ten temat W.Suchorzewski (1994).

Literatura:

1. M. Bałtowski (red.), 1994, *Euroregion Bug. Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy*, Lublin 1994.
2. P. Eberhardt, 1994, *Problematyka tzw. Euroregionów na wschodnim pograniczu Polski*, w: "Węzłowe problemy współpracy przygranicznej" (red. P. Eberhardt, K. Miros), IGiPZ PAN, Warszawa 1994, s.55-74.
3. A. Holcel, 1994, *Makroregion Środkowo-Wschodni jako obszar depresji społeczno-gospodarczej*, w: "Euroregion Bug..."
4. A. Kukliński, 1994, *Euroregion Bug jako laboratorium nowej przestrzeni europejskiej (szkic dyskusyjny)*, w "Euroregion Bug..."
5. A. Miszczuk, 1993, *Zarys koncepcji nadbużańskiego regionu transgranicznego*, w: "Problematyka wschodniego regionu pogranicza" (red. P. Eberhardt, T. Komornicki), IGiPZ PAN, Warszawa 1993, s.215-226.
6. M. Rościszewski, 1993, *Polska i jej uwarunkowania geograficzno-polityczne*, w: "Współczesna geografia polityczna" (red. M. Rościszewski), "Conference Papers IGSO PAS", 17, s.37-81.
7. M. Rościszewski, 1994, *Geopolityczne uwarunkowania polskiej granicy wschodniej*, w: "Węzłowe problemy współpracy przygranicznej" (red. P. Eberhardt, K. Miros), IGiPZ PAN, Warszawa 1994, s.35-54.
8. A. Stasiak, 1992, *Wybrane problemy zagospodarowania przestrzennego obszarów pogranicza zachodniego i wschodniego Polski*, "Nauka Polska", 1992, nr 1/2, s.51-60.
9. W. Suchorzewski, 1994, *Krajowy system transportu i jego wpływ na system osadniczy*, w: "Podstawowe węzły układu osadniczego Polski" (red. A. Stasiak), "Biuletyn KPZK PAN", z.167, s.47-73.
10. Z. Ziolo, 1993, *Uwarunkowania rozwoju obszarów przygranicznych Polski Południowo-Wschodniej*, w: "Czynniki i bariery rozwoju rejonów przygranicznych" (red. J. Kitowski, Z. Ziolo), Kraków-Rzeszów - Warszawa 1993.
11. Z. Ziolo, 1994, *Podstawowe problemy występujące przy współpracy Polski z krajami wschodnimi*, maszynopis 1994.

Włodzimierz Zgliński

**PRZEKSZTAŁCENIA PAŃSTWOWEGO
ROLNICTWA W POLSCE
/ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM
WOJEWÓDZTW SĄSIADUJĄCYCH Z UKRAINĄ/**

Wprowadzenie

W czterech województwach sąsiadujących z Ukrainą - chełmskim, zamojskim, przemyskim i krośnieńskim - sektor państwowego rolnictwa nie zajmował tak znaczącej pozycji jak w północnych i zachodnich regionach kraju. Dlatego też skutki przekształceń własnościowych i restrukturyzacyjnych nie mają tu tak znacznego wymiaru geopolitycznego ani w decydujący sposób nie wpływają na zmiany w przestrzennym zagospodarowaniu i gospodarce tego regionu. Wyjątek stanowią tu północne części woj. chełmskiego oraz Bieszczady, gdzie państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej /ppgr/ zajmowały znaczne powierzchnie użytków rolnych.

Głównym jednak celem referatu jest ukazanie procesów przekształceń sektora państwowego rolnictwa, problemów związanych z jego prywatyzacją i dostosowaniem do warunków gospodarki rynkowej. Polskie doświadczenia w tym zakresie mogą być bowiem przydatne w konstruowaniu programów i przebiegu przekształceń rolnictwa Ukrainy dostosowujących je do gospodarki rynkowej.

Do 31.12.1993 r. zgodnie z sejmową Ustawą z 1991 r. zlikwidowane zostały Państwowe Gospodarstwa Rolne /PGR/, których mienie przejęła, częściowo rozdysponowała oraz próbuje zagospodarować Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa /AWRSP/. W ten sposób formalnie i praktycznie przestały istnieć socjalistyczne, wielkoprzestrzenne, gospodarstwa, które przez ostatnie 45 lat stanowiły trwały element krajobrazu Polski.

Restrukturyzacja państwowego rolnictwa okazała się procesem trudnym i złożonym nie tylko dla PGR ale ma też szerokie reperkusje społeczne, ekonomiczne i przestrzenne w funkcjonowaniu wielu gmin, szczególnie o przeważającym udziale rolnictwa państwowego /przeszło 300 gmin/ w 11 zachodnich i północnych województwach Polski.

Odłogi powierzchnią dorównujące terytorium woj.leszczyńskiego, 300 tysięczna armia bezrobotnych, niewykorzystane i ulegające dewastacji budynki gospodarcze, olbrzymie zadłużenie przekraczające wartość majątku obrotowego i niekiedy poprzednie dotacje państwa do PGR, prawie połowa przejętych gruntów w tymczasowym zarządzaniu /równa połowie terytorium Holandii/ znaczne zmniejszenie produkcji - to wymierne skutki dotychczasowych przekształceń restrukturyzacyjno - własnościowych w Polsce /W.Zgliński 1994,1995/.

1. Doktrynalno-polityczna strategia przekształceń państwowych gospodarstw rolnych

W ocenie przyjętej strategii prywatyzacji państwowego rolnictwa przejawiają się dwa odmienne poglądy. Pierwszy, kierował się doktrynalno-politycznymi przesłankami, zakładając likwidację socjalistycznego sektora rolnictwa i uznając, że jego prywatyzacja sama w sobie, automatycznie uzdrowi PGR."Twórcza destrukcja przedsiębiorstw państwowych w celu łatwiejszego ich sprywatyzowania w warunkach niedoboru kapitału" to teza liberalnej polityki prywatyzacyjnej. Tego rodzaju destrukcja oznaczała bankructwo części przedsiębiorstw i samoczynne przemieszczanie się zwolnionych zasobów do przedsiębiorstw o wyższej efektywności /w przypadku rolnictwa do gospodarstw prywatnych/.Swe walory mogła ujawnić jedynie w przypadku harmonijnego rozwoju wszystkich rynków tj. towarów, pracy, pieniądza i kapitału /E.Łukawer 1994/. Warunki polskie były dla zaistnienia owej destrukcji daleko niewystarczające.

Drugi pogląd zakładał, że gospodarstwa państwowe / mimo pozytywnych wyników w latach 1981-1989/ w dotychczasowej formie organizacyjno-ekonomicznej, bez dotacji państwa nie będą zdolne przystosować się do reguł gospodarki rynkowej, a strategia, tempo i formy przekształceń będą tylko tego następstwem.

W obu przypadkach nie zawsze kierując się racjonalnymi przesłankami uwzględniającymi skutki ekonomiczne, społeczne i przestrzenne, doprowadzono do żywiołowych procesów upadłościowych PGR, olbrzymiego zadłużenia, dewastacji majątku, wzrostu gruntów odłogowanych, ograniczenia produkcji, znacznego bezrobocia /do 40%/trudności w zagospodarowaniu mienia.

Wiele ograniczeń procesu przekształceń - prawnych, finansowych, organizacyjnych i społecznych - nie zostało uwzględnionych lub nie doceniano ich znaczenia w założeniach restrukturyzacyjnych gospodarstw państwowych.

Nie uwzględniono przede wszystkim bariery kapitałowej ograniczającej różne formy prywatyzacji mienia państwowego, jak też braku popytu na ziemię spowodowanego niską opłacalnością produkcji rolnej i zubożeniem rolników, regionalnym zróżnicowaniem podaży i popytu.

Nie uwzględniono też specyfiki państwowych gospodarstw rolnych i faktu, że PGR jako wielkoobszarowe i wysokotowarowe gospodarstwa mocno powiązane z całą gospodarką narodową silnie reagowały na trudności gospodarcze i niesprawności mechanizmów ekonomicznych regulujących funkcjonowanie gospodarki /W.Dzun 1994/. PGR zostały potraktowane w systemie finansowym, a szczególnie kredytowym tak jak inne jednostki gospodarcze, np. przemysłowe, handlowe itp.

Nie mogły sprawdzić się poglądy dotyczące poprawy struktury agrarnej polskiego rolnictwa poprzez parcelację majątków państwowych. Zakładając nawet, że cały areal pegeerowskiej ziemi przypadłby gospodarstwom rodzinnym to i tak ich struktura wielkościowa nie uległaby zasadniczej poprawie. Powierzchnia użytków rolnych przypadająca na jednego zatrudnionego w rolnictwie indywidualnym teoretycznie w skali kraju zwiększyłaby się tylko o 0,2 ha z 3,8 ha do 4 ha. Dotyczy to zarówno południowowschodniej i centralnej Polski, gdzie udział sektora państwowego był nieznaczny a w gospodarce indywidualnej dominowały gospodarstwa małe i karłowate jak i północnych i zachodnich regionów, gdzie gospodarstwa są już dość znaczne i nie ma popytu na ziemię.

Wiadomo było również, że nie można było zagospodarować państwowego mienia na Ziemiach Północnych i Zachodnich poprzez nową politykę osadniczą. Utworzenie 30-50 hektarowego gospodarstwa rodzinnego wymagałoby nakładów rzędu 2,5-3,0 mld złotych /A.Woś 1993/.

Programy alternatywne proponowane przez wielu ekonomistów kwestionujących "Program Balcerowicza" -w tym droga ewolucyjnych przemian- nie znalazły praktycznego zastosowania. Np. L.Zienkowski /1990/ stwierdził, że powinno się generalnie zakwestionować praktyczną możliwość gwałtownego "jednorazowego" przejścia z jednego systemu gospodarczego do drugiego, a za społecznie akceptowaną uznać wyłącznie drogę przekształceń stopniowych.

Liberalny model transformacji gospodarki, w tym również państwowego rolnictwa nie znalazł szerokiego poparcia społecznego. J.Hausner /1994/ pisze o tym tak " Pomiedzy społeczną treścią /programów liberalnych/ a oczekiwaniami społecznymi od samego początku istniała zasadnicza rozbieżność, której nie udało się przezwyciężyć, a nawet nie próbowano tego czynić w przekonaniu, że i tak innej drogi nie ma.

2. Ekonomiczne, społeczne i przestrzenne skutki likwidacji państwowych gospodarstw rolnych

Sektor państwowy w rolnictwie odgrywał znaczącą rolę w zaspokajaniu potrzeb wyżywieniowych ludności w zakresie zwłaszcza roślin oleistych, zbóż, ziemniaków, mięsa i mleka oraz w produkcji kwalifikowanych nasion i zarodowych zwierząt hodowlanych. W latach 1986-1990 posiadając około 19 % krajowych użytków rolnych sektor państwowy wytwarzał 18 % produkcji globalnej rolnictwa, ponad 18 % produkcji końcowej brutto oraz około 21 % produkcji towarowej. Pomimo iż cechowała go nieco niższa produktywność ziemi /wartość produkcji globalnej na 1 ha UR/ niż w gospodarce indywidualnej to jednak znacznie wyższe wskaźniki towarowości, zarówno jej poziomu jak i stopnia. Miarą jego rangi jeszcze w 1991 r był udział w skupie scentralizowanym produktów rolnych, który wynosił: 64,8 % rzepaku, 38 % zbóż, 30,9 % ziemniaków, 24,5 % trzody chlewnej, 20 % bydła, 14,3 % mleka, 13,5 % buraków cukrowych. W latach 1981-1989 jak wynikało z badań Instytutu Ekonomiki Rolnej i Gospodarki Żywnościowej przeciętne tempo poprawy efektywności gospodarowania w gospodarstwach państwowych wynosiło 4 % i było wyższe niż w gospodarstwach chłopskich. Wskaźnikiem poprawy efektywności gospodarownia był także wzrost wydajności

pracy, szczególnie liczony produkcją czystą. W pięcioleciu 1986-1990 była ona ponad 2-krotnie wyższa niż w pięcioleciu 1976-1989. Nastąpiła także znaczna poprawa relacji w stosunku do gospodarstw chłopskich. Jeśli w pięcioleciu 1976-1980 tak liczona wydajność pracy w PGR była o ponad 1/4 niższa niż w gospodarstwach chłopskich, to w latach 1986-1990 o około 1/2 wyższa. PGR wyprzedziły więc gospodarke chłopską pod względem produkcji czystej na 1 zatrudnionego, natomiast ustępowały pod względem produkcji czystej w przeliczeniu na 1 ha UR /W.Dzun 1994/.

Liczba deficytowych ppgr spadła z 725 w roku 1980 do 3 w roku 1989. W 1988 r. zysk bilansowy bez dotacji wynosił 86,1 mld zł /w cenach bieżących/.

Nie można więc w zupełności podważać wzrastających efektów finansowych i malejącej deficytywości znacznej ilości gospodarstw państwowych w dekadzie lat osiemdziesiątych, zwłaszcza w ostatnich jej latach.

Ostre reguły terapii szokowej L.Balcerowicza nie stworzyły szansy adaptacji gospodarki scentralizowanej do rynkowej i gwałtownie ograniczyły rozmiary produkcji rolnictwa państwowego.

Ogólna powierzchnia zasiewów zmniejszyła się w latach 1989-1993 o 39,5 %, w tym powierzchnia uprawy zbóż o 19,1 % ziemniaków o 76,7 %, buraków cukrowych o ponad 36 %, a rzepaku o 70 %. W ciągu tych czterech lat zmniejszyła się także produkcja zwierzęca. Pogłowie bydła spadło o 60 %, wtym krów o 56 %, trzody chlewnej o 52 %, a owiec o 80 %. O ponad połowę spadła produkcja mleka, a sprzedaż żywca o 70 %.

Szczególnie dotkliwe, rzutujące na przyszłość poziomu produkcji rolniczej i jakości płodów rolnych, było wyniszczenie hodowli roślin i nasiennictwa oraz hodowli zarodowej. Spadek zaopatrzenia w kwalifikowany materiał siewny zbóż wyniósł 65%, a sadzeniaków ziemniaków o 80%.

Mimo, iż przedstawione wyżej fakty mają charakter obiektywny, były one również skutkiem niekorzystnej sytuacji ogólnogospodarczej, na okres której przypadły przemiany własnościowo-restrukturyzacyjne rolnictwa państwowego. Rolnictwo to, wcześniej dotowane przez państwo, nie było przygotowane do rewolucyjnych przemian w zasadach funkcjonowania. Wprowadzenie w 1989 r. wolnych cen na produkty rolne, a od 1990 r. zasad gospodarki rynkowej - ujawniło wszystkie słabości organi-

zacyjne i społeczne gospodarstw państwowych. Do najważniejszych należy tu zaliczyć: mało sprawne systemy organizacji i centralnego zarządzania, nadmierne zatrudnienie, przeinwestowanie, głównie w zakresie budynków i budowli, przeciążenie funkcjami socjalnymi. Okazały się one mało odporne na zmiany warunków gospodarowania. W wyniku wprowadzenie wysokiego oprocentowania zaciągniętych wcześniej kredytów, zadłużenie PGR-ów dodatkowo gwałtownie wzrosło, co w dużym stopniu pogorszyło ich i tak trudną sytuację.

Nie sprawdziły się poglądy zakładające szybką prywatyzację PGR. Do 31.06.1994 r. AWRSP przejęła grunty 1618 zlikwidowanych ppgr o powierzchni 3 653,9 tys. ha oraz 358,8 tys. ha Państwowego Funduszu Ziemi /PFZ/ /45 % przewidzianych do przejęcia/. Wartość przejętych gospodarstw wynosiła łącznie około 142 bln zł /około 6 mld dolarów/, z czego 70,8 bln zł /3 mld dolarów/ stanowił majątek trwały, 12,7 bln zł /0,5 mld dolarów/ majątek obrotowy i 58,5 bln zł /2,5 mld dolarów/ wartość ziemi /wg. średniej ceny sprzedaży 14,5 mln zł za 1 ha - 604 dolary/. Mała opłacalność produkcji rolnej i brak kapitału wpłynął na niewielki popyt na oferowany majątek państwowy. Ogółem do 31.06.1994 r. Agencja sprzedała tylko 93,4 tys. ha gruntów /2,3 % przejętych gruntów/ a nabywcami byli przeważnie rolnicy indywidualni. Najwięcej umów /93,5 %/ dotyczyło sprzedaży gruntów o powierzchni do 10 ha, 4,5 % od 11 do 20 ha, a tylko 1 % powyżej 1000 ha. Znacznie większą i wciąż rosnącą popularnością cieszyła się dzierżawa. Ogółem wydzierżawiono 1 499,4 tys. ha gruntów, a 98,1 % umów dotyczyło gruntów do 100 ha i 0,3 % powyżej 1000 ha /159 gospodarstw/.

Pozostałe grunty były tymczasowo zagospodarowane przez AWRSP, w tym 1 922,9 tys. ha /49% przejętych gruntów/ znajdowało się w 1172 gospodarstwach zarządzanych przez tymczasowych zarządców a 200,2 tys. ha /5 %/ w 113 gospodarstwach zarządzanych przez administratorów^{*1)}. Regionalny układ zagospodarowania przejętych gruntów oraz tempo przekształceń własnościowych przedatawiają ryciny 1 i 2.

*1 Według danych AWRSP z 31.12.1994 r Agencja przejęła łącznie 4232,7 tys. ha gruntów /3727,9 tys ha z ppgr i 435,9 tys ha z PFZ/. Areal gruntów sprzedanych wyniósł 123,9 tys ha gruntów pozostających w Zasobie WRSP 4081,0 tys ha, w tym 1981,0 gruntów wydzierżawionych, 1404,8 tys. ha znajdujących się w 943 gospodarstwach Skarbu Państwa zarządzanych przez tymczasowych zarządców i 377,5 tys ha w 191 gospodarstwach w administrowaniu.

Tabela 1

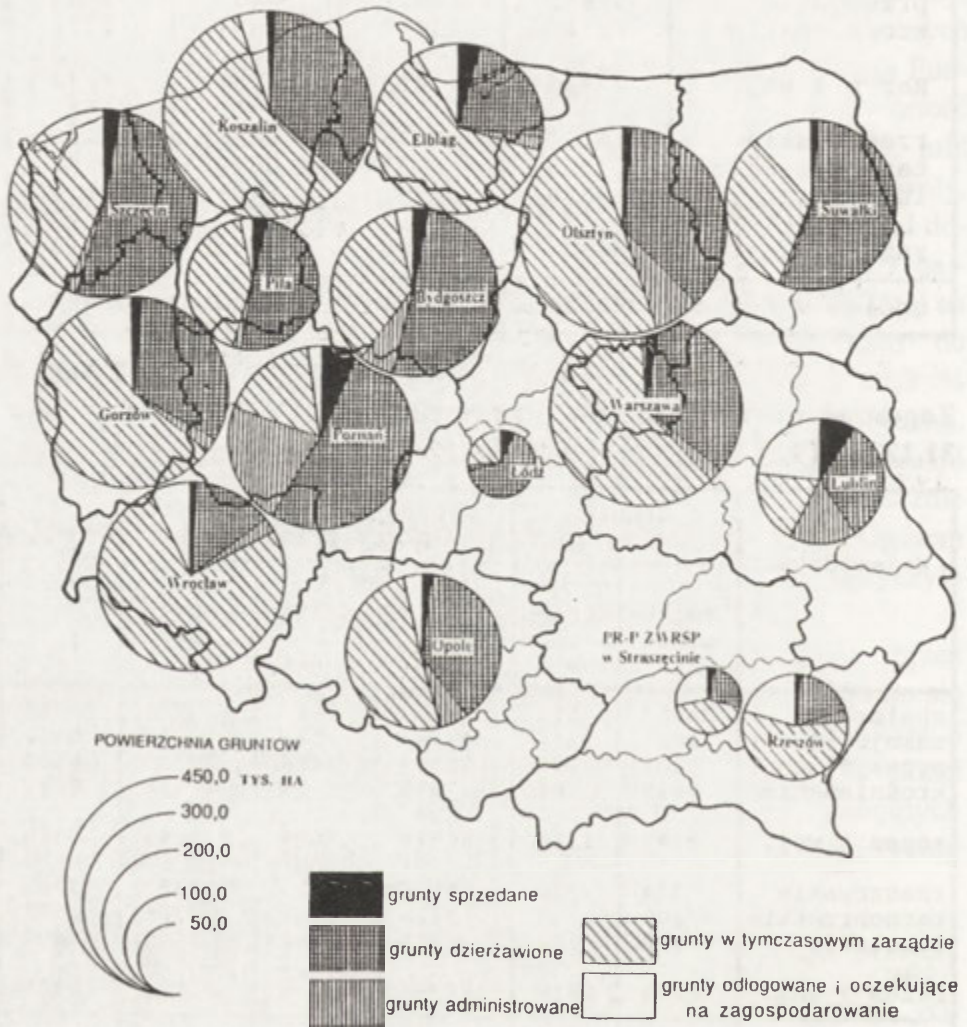
Grunty w Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa, stan w dniu 31.12.1994 r.

województwo:	Grunty przyjęte do Zasobu WRSP			
	ogółem	z ppgr	z PFZ	z innych tytułów
chełmskie	57842	27962	29852	28
zamojskie	45576	35851	9651	74
przemyskie	55651	44811	9435	1405
krośnieńskie	43367	35779	4827	2761
Razem 4 woj.	202436	144403	53765	4268
rzeszowskie	14191	8493	5472	226
tarnobrzeskie	13516	8833	3880	803
lubelskie	18388	11891	6384	113
razem 7 woj.	248531	173620	69501	5410
ogółem w Polsce	4232754	3727961	435990	68803

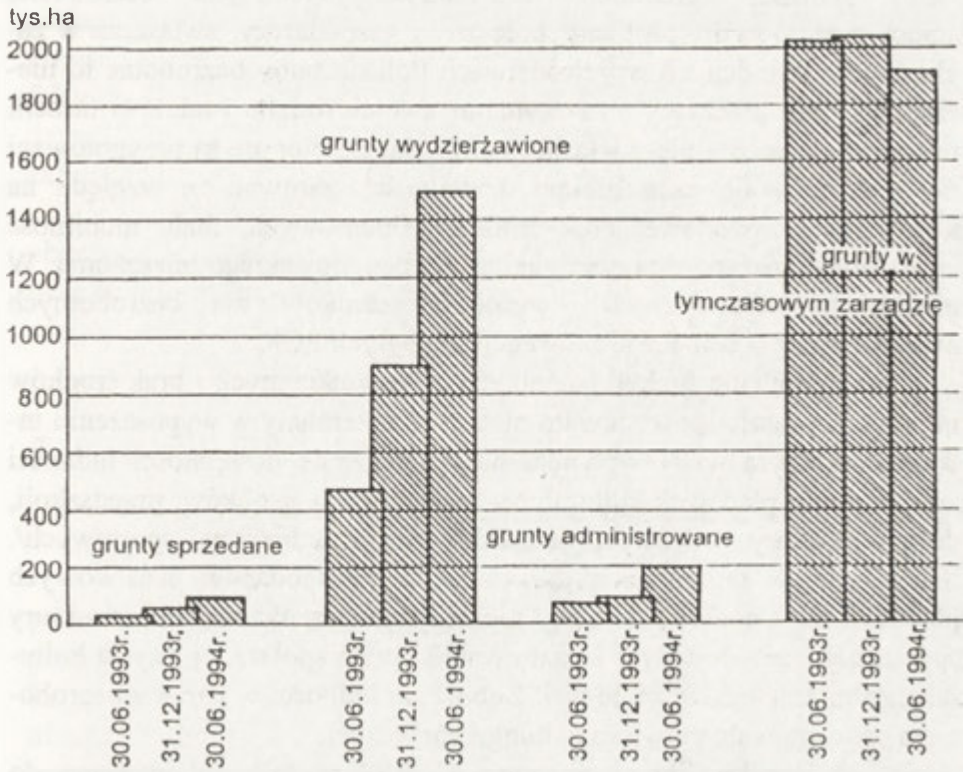
Tabela 2

Zagospodarowanie gruntów przejętych przez AWRSP, stan w dniu 31.12.1994 r.

Wojewodztwa:	Grunty		Grunty zagospodarowane przez przekazanie			Grunty odłogowane
	sprzedane	przekazane darmo-wo	w dzierżawę	w admini- stro- wanie	w tymcza- sowy zarząd	
chełmskie	5777	505	29177	1946	3749	16688
zamojskie	1053	247	14643	12549	12043	5041
przemyskie	263	192	12969	3404	30335	8488
krośnieńskie	1099	769	7885	0	27518	6096
razem 4 woj.	8192	1713	64674	17899	73645	36313
rzeszowskie	374	70	6574	823	2383	3967
tarnobrzeskie	200	28	4428	2	5306	3552
lubelskie	1230	107	718	7062	1650	2607
razem 7 woj.	9996	1918	76394	25786	82984	46439
ogółem Polska	123924	28021	2105419	377866	1405319	192305

Ryc. 1 Zagospodarowanie gruntów Zasobu WRSP do czerwca 1994 r.

Ryc. 2 Zagospodarowanie gruntów Zasobu WRSP

Poważną pozycję w działalności statutowej Agencji stanowiły wpływy ze sprzedaży i dzierżawy majątku trwałego, a szczególnie majątku obrotowego prywatyzowanych ppgr. Np. w 1993 r. stanowiły aż 72,7 % ogółu uzyskanych środków finansowych i znacznie przewyższały wpływy ze sprzedaży i dzierżawy gruntów. Trudno jest ocenić czy taka polityka - wynikająca z faktu, że Agencja jest instytucją samofinansującą i spłacającą zadłużenie - przyczynia się do racjonalnej restrukturyzacji mienia byłych ppgr. Wydaje się bowiem, że оголоcone z tego mienia gospodarstwa trudniej jest racjonalnie zagospodarować.

Poważny problem stanowi olbrzymie zadłużenie gospodarstw państwowych. Wraz z majątkiem AWRSP przejęła zadłużenie wynoszące w dniu 31.06.1994 r. 19,2 bln zł /około 0,8 mld dolarów/, które przekraczało wartość majątku obrotowego. Oznacza to iż każdy hektar przejętych gruntów był obciążony długami w wysokości 5,3 mln zł.

Skutkiem przemian restrukturyzacyjnych jest bezrobocie, stanowiące poważny problem społeczny i gospodarczy, zwłaszcza w zachodnich i północnych województwach Polski. Osoby bezrobotne to nierzadko jedyni pracujący na utrzymanie swoich rodzin. Ludzie ci utracili pracę w większości nie z własnej winy i najczęściej nie są przygotowani do podejmowania samodzielnej działalności, zarówno ze względu na kwalifikację zawodową, brak środków finansowych, małą mobilność zawodową związaną z przywiązaniem do pegierowskiego mieszkania. W niektórych województwach wysokość zasiłków dla bezrobotnych przekroczyła już wysokość subwencji dla byłych PGR.

Oddzielenie funkcji socjalnych od produkcyjnych i brak środków na ich utrzymanie spowodowało niekorzystne zmiany w wyposażeniu infrastrukturalnym wsi i wpłynęło na ograniczenie dostępności ludności zwłaszcza do placówek kulturalno - oświatowych /żłobków, przedszkoli, domów kultury, bibliotek, ośrodków zdrowia, obiektów sportowych/. Szczególnie w regionach o dużym udziale gospodarstw państwowych placówki te stanowiły istotną, niekiedy jedyną tkankę infrastruktury społecznej i decydowały o kształtowaniu opieki społecznej i życia kulturalnego mieszkańców wielu wsi. Zubożenie ludności w parze z bezrobociem spowodowało zjawiska patologii społecznej.

W wyniku likwidacji ppgr AWRSP została zobowiązana do przejęcia, zagospodarowania /sprzedaży/ i administrowania 318.6 tys. mieszkań zamieszkałych przez byłych pracowników. Gospodarowanie tak dużym zasobem mieszkań oraz ich ogrzewanie w poważnym stopniu obciąża fundusze Agencji. Mimo, że zasady sprzedaży mieszkań od początku były wyjątkowo dogodne, a kolejne ustawy wprowadzały preferencyjne zachęty, zwiększające ulgi i rozszerzające krąg osób uprawnionych do ich zakupu, to do końca czerwca 1994 r. Agencja sprzedała tylko 71,7 tys. mieszkań.

Skutki nieprzemyślanych decyzji dotyczących likwidacji PGR najdotkliwiej uwidoczniły się na terenach północnych i zachodnich kraju, zwłaszcza w strefie przygranicznej zachodniej i północnej części regionu przygranicznego wschodniego. Państwowe gospodarstwa stanowiły tu decydujący element rolnictwa i gospodarki żywnościowej. W wielu gminach udział gruntów państwowych przekraczał 70 % ogółu użytków rolnych, a gospodarstwa stanowiły prawie jedyne miejsce pracy dla ludności. Większość dotychczasowych gospodarstw to przedsiębiorstwa wielozakładowe o przeciętnej powierzchni powyżej 2500 ha /od

200-15000 ha/ i średnim zatrudnieniu ok.300 osób. Parcelacja tych gospodarstw i przekazanie gruntów we władanie sektora prywatnego są tu niewielkie z powodu nikłego popytu na ziemię. Należy też liczyć się z faktem, że gospodarstwa te posiadają ukształtowaną i utrwaloną przez dziesięciolecia /a nawet stulecia/ strukturę dopasowaną do zabudowy, rozłogu i warunków naturalnych /W.Zgliński 1993,1994/

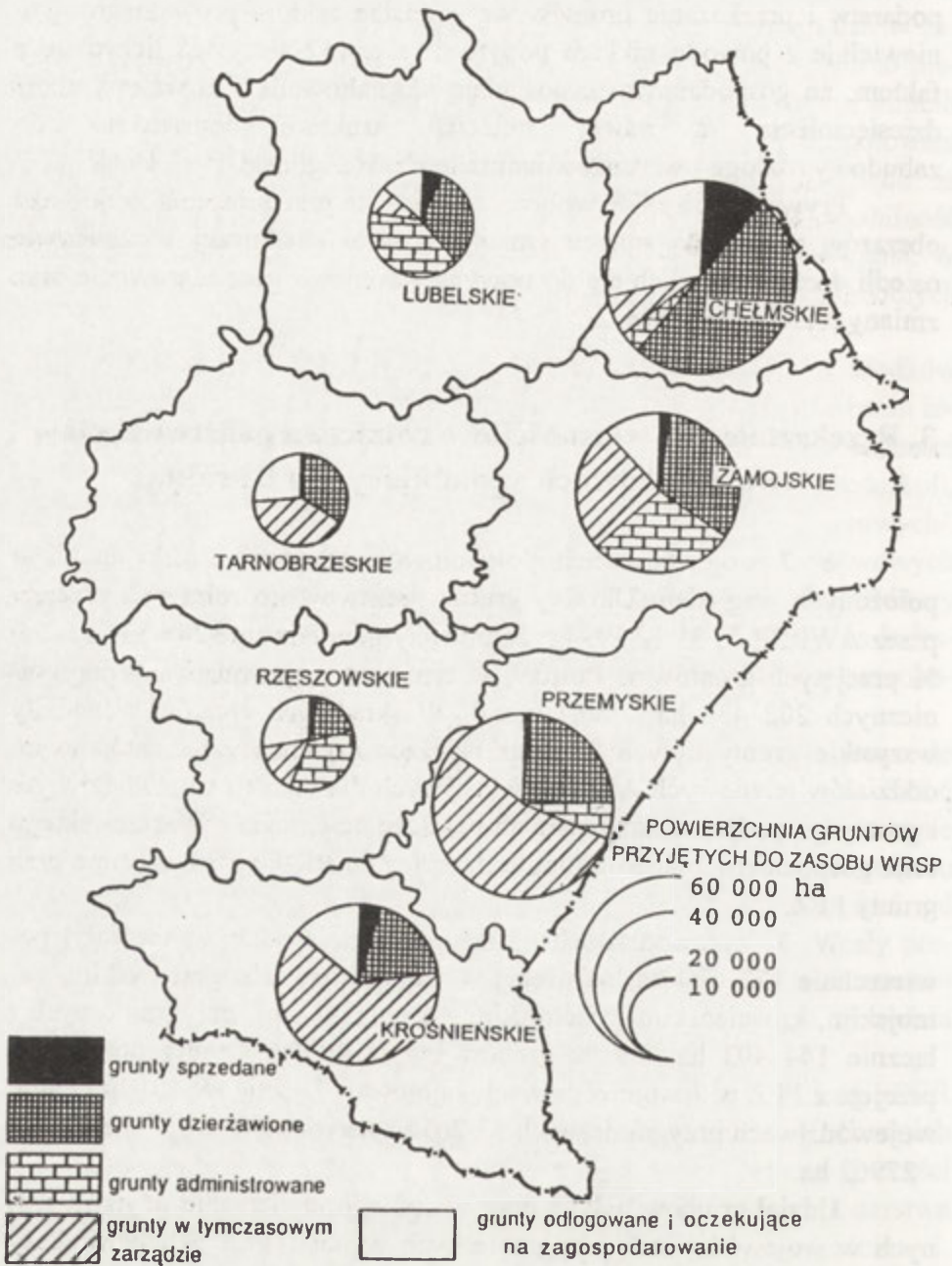
Prywatyzacja PGR wpływa również na przeobrażenia krajobrazu obszarów wiejskich poprzez zmiany w sieci osadniczej i zabudowie osiedli dostosowujących się do nowych warunków gospodarowania oraz zmiany rozłogu gruntów.

3. Przekształcenia własnościowe rolnictwa państwowego w województwach sąsiadujących z Ukrainą

W 7 województwach południowo-wschodniej Polski najbliższej położonych względem Ukrainy grunty państwowego rolnictwa przejęte przez AWRSP do 31.12.1994 r. zajmowały powierzchnie 248 531 ha /5,9 % przejętych gruntów w Polsce/, w tym w 4 województwach przygranicznych 202 436 ha / tab.1. ryc.3. W skład tych areałów wchodziły wszystkie grunty byłych 83 ppgr należące organizacyjnie zarówno do oddziałów terenowych AWRSP właściwych dla danych województw jak i grunty gospodarstw hodowlanych należące do Oddziału Warszawskiego oraz gospodarstw byłego Iglopolu należące do PR-P w Straszęcinie oraz grunty PFZ.

W 7 województwach grunty popegierowskie zajmowały powierzchnie 173 620 ha, najwięcej w województwach: przemyskim, zamojskim, krośnieńskim i chełmskim - a więc w woj. przygranicznych / łącznie 144 403 ha, 3,9 % gruntów byłych PGR/. Grunty dotychczas przejęte z PFZ w 7 województwach zajmowały łącznie 69 501 ha, a w 4 województwach przygranicznych 53 765 ha, najwięcej w woj. chełmskim - 27962 ha.

Udział gruntów byłych ppgr w ogólnej powierzchni użytków rolnych w województwach przygranicznych wynosił 11,4 % i największy był w przemyskim -17,1 %, krośnieńskim -13,9 %, chełmskim - 11 , a najmniejszy w zamojskim - 7,3 %.

Ryc. 3 Zagospodarowanie gruntów Zasobu WRSP wg stanu na 31 grudnia 1994 r.

Rozmieszczenie ppgr w regionie jest zróżnicowane. 52 ppgr występuje w 4 województwach przygranicznych, a największa ich koncentracja występowała w 3 rejonach:

- wzdłuż granicy z Ukrainą w woj.przemyskim i woj.zamojskim, zwłaszcza w gminach: Stubno /przeszło 70 % UR/, Medyka, Wielkie Oczy w woj. przemyskim oraz Lubcza Królewska, Ułhówek, Dołhobyczów na bardzo dobrych glebach w woj.zamojskim

- w południowej i południowo-wschodniej części woj. krośnieńskiego w Bieszczadach, szczególnie w gminach: Komańcza, Lutowska, Krempana;

- w woj.chełmskim, zwłaszcza w gminach: Sosnowica, Urszulin, Huńsk, Sawin, Wola Urhuska ryc.4.

Z przyjętych ogółem w 4 województwach przygranicznych 202 436 ha gruntów w sposób trwały zagospodarowano tylko 9 905 ha, w tym sprzedano 8 192 ha /4 % przyjętych gruntów/ - najwięcej w woj.chełmskim /10%/, natomiast w pozostałych województwach mniej niż wynosiła średnia krajowa -2,9 % tab.2. Nieodpłatnie, głównie Lasom Państwowym, przekazano 1704 ha gruntów, zaś 9 ha wniesiono do spółek ryc.4. Większą popularnością - ale mniejszą niż w pozostałych częściach kraju - cieszyła się dzierżawa.Ogółem w 4 województwach przygranicznych w ten sposób zagospodarowano 64 674 ha gruntów /31,9 %/, najwięcej w woj. chełmskim - 29.177 ha /50,4 %/. W administrowaniu, a więc na kontraktach menadżerskich znajdowało się 17 899 ha gruntów, najwięcej w woj. zamojskim - 12 549 ha / 27,6 %/. Ta forma zagospodarowania nie występowała natomiast w woj. krośnieńskim. Łącznie więc w 4 województwach przygranicznych w sposób w miarę trwały zagospodarowano 92 469 ha, a więc 45,7 % przyjętych gruntów, najwięcej w woj.chełmskim - 64,6 % oraz zamojskim - 62,5 %, natomiast najmniej w krośnieńskim - 22,4 % i przemyskim -30,2 %.

W tymczasowym zarządzie znajdowało się w woj.przygranicznych 73 645 ha /36,4 %/, najwięcej w przemyskim 30 335 ha /54,5 %/ i krośnieńskim 27 518 ha /63,5 %/, najmniej w chełmskim 3749 ha /6,5%/.

Grunty odłogowane i oczekujące na zagospodarowanie zajmowały 36 316 ha /17,9 %/. Największy ich areal występował w woj.chełmskim - 16 688 ha , a więc w województwie w którym jednocześnie najwięcej gruntów było sprzedanych i wydzierżawionych i najmniej w tymczasowym zarządzie. We wszystkich województwach

Tabela 3

Wartość majątku i zadłużenie ppgr przyjętych do Zasobu WRSP na dzień 31.12.1994 r.

Oddziały terenowe AWRSP	Wartość w mld zł		
	majątku trwałego	majątku obrotowego	zadłużenie
Lublin	2 438,8	318,3	488,3
Rzeszów	2 541,7	368,6	914,4
PR-P Straszęcin	1 947,4	331,8	2 290,2

Tabela 4

Zmiany zatrudnienia związane z restrukturyzacją ppgr do 30.06.1994 r.

Oddział AWRSP	Ogółem	Zatrudnieni		Zwolnie- ni	Przeszli na eme- rytury i renty
		w gosp. Skarbu Państwa	u nowych właści- cieli		
Lublin	6089	3512	737	1876	303
Rzeszów	5066	3600	96	1117	131
Straszęcin	3483	1634	266	1714	229
Polska	191496	85945	50427	49146	8817

przygranicznych odsetek gruntów odłogowanych był od 2,5 do 6 razy większy niż średnia dla Polski /4,5%./

Nie dysponujemy danymi dotyczącymi zadłużenia gospodarstw przejętych przez AWRSP w przekrojach wojewódzkich a jedynie dla oddziałów terenowych Agencji w Lublinie /woj. lubelskie, zamojskie, chełmskie, białkopodlaskie, siedleckie, radomskie/, Rzeszowie /rzeszowskie, przemyskie, krośnieńskie, tarnobrzeskie, kieleckie, nowosądeckie/ z PR-P w Straszęcinie. Łączne zadłużenie gospodarstw w tych oddziałach wynosiło 2 692,9 mld zł, największe w PR-P w Straszęcinie - 1 290,2 mld zł /3,9 razy większe od wartości majątku obrotowego/ oraz w oddziale w Rzeszowie - 914,4 mld zł /2,5 krotnie większe od wartości majątku obrotowego/ tab.3/. Jest to olbrzymie zadłużenie decydujące o płynności finansowej przedsiębiorstw i rzutujące na proces restrukturyzacji i prywatyzacji i bieżącą działalność produkcyjną.

Analiza kosztów i przychodów gospodarstw Skarbu Państwa w I

półroczu 1994 r wykonana przez AWRSP wykazała ujemny wynik finansowy netto w gospodarstwach w tymczasowym zarządzie, we wszystkich trzech oddziałach terenowych: Lublinie - 92,9 mld zł, Rzeszowie - 136,6 mld zł oraz w Straszęcinie - 229,9 mld zł. Także gospodarstwa Skarbu Państwa w administrowaniu charakteryzowały się ujemnym wynikiem finansowym netto, w: Lublinie - 56,7 mld zł, w Rzeszowie - 16,2 mld zł.

Wymiernym i bolesnym skutkiem przemian własnościowych PGR jest bezrobocie. W trzech południowo-wschodnich oddziałach terenowych AWRSP w dniu 30.06.1994 r. na 14638 przejętych pracowników ppgr aż 4707 /32,1 % a w oddziale w Straszęcinie prawie połowa/ zostało zwolnionych a 663 /4,5 %/ przeszło na renty i emerytury. W gospodarstwach Skarbu Państwa znalazło zatrudnienie niecałe 60 % przejętych pracowników a 7,5 % znalazło zatrudnienie u nowych właścicieli i dzierżawców /tab. 4/. Według E.Zdrojewskiego /1994/ w 4 województwach przygranicznych pozostawało na koniec 1993 r. 10,7 tys./ 11,9 %/ bezrobotnych uprzednio zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie, najwięcej w woj. przemyskim i krośnieńskim.

Literatura:

- Dzun W. 1994 - *PGR w rolnictwie polskim w latach 1944-1990*, IRWiR PAN
- Hausner J. 1994 - *Transformation Processes in Eastern Europe: Western Perspectives and the Polish Experience*, ISP PAN
- Łukawer E. 1994 - *Poglądy polskich ekonomistów na ogólne założenia transformacji systemowej*, Ekonomista, nr 6
- Woś A. 1993 - *Dostosowania systemowe w gospodarce żywnościowej*, Wieś i Państwo z 4/13
- Zdrojewski E.Z. 1994 - *Zróżnicowanie stopy bezrobocia w układzie wojewódzkim* [w:] *Restrukturyzacja państwowych gospodarstw rolnych w świetle doświadczeń ogólnopolskich*, WSI Koszalin, PTG
- Zgliński W. 1993 - *Przekształcenia własnościowe państwowych gospodarstw rolnych w zachodnich i wschodnich regionach przygranicznych Polski* [w:] *Biuletynie nr 4 Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, IGiPZ PAN
- Zgliński W. 1994 - *Przekształcenia sektora państwowego rolnictwa - twórcza destrukcja czy szansa na poprawę efektywności gospodarowania*, Wieś i Państwo, z 3/4
- Zgliński W. 1995 - *Przekształcenia państwowych gospodarstw rolnych i ich wpływ na wieś i rolnictwo*, Wieś i Rolnictwo, nr 1
- Zienkowski L. 1990 - *Co dalej z planem Balcerowicza ? Czas ko-
rekt !*, Polityka nr 51 /1755/

Waldemar A. Gorzým-Wilkowski

SIEĆ DROGOWA JAKO POTENCJALNA PRZESŁANKA ROZWOJU POLSKI ŚRODKOWO- WSCHODNIEJ I JEJ INTEGRACJI Z PRZYGRANICZNYMI OBSZARAMI BIAŁORUSI I UKRAINY

Wśród dotychczasowych dyskusji nad utworzeniem Euroregionu BUG oraz kierunkami prac badawczych nad uwarunkowaniami i możliwościami rozwoju współpracy pomiędzy przygranicznymi obszarami Polski, Białorusi i Ukrainy, istotne miejsce zajmują twierdzenia o konieczności zwrócenia szczególnej uwagi na sieć komunikacyjną [Lijewski, 1993]. Wskazuje się zwłaszcza [Bałtowski, Miszczuk, 1994] na oczywisty fakt, że prawidłowe funkcjonowanie gospodarki przyszłego Euroregionu i umacnianie więzi pomiędzy poszczególnymi jego częściami, wchodzącymi w skład różnych państw, nie będzie możliwe bez odpowiednich prac badawczych i wdrożeniowych dotyczących odtworzenia i wzmocnienia, istniejącego niegdyś i rozerwanego półwiekowym funkcjonowaniem szczernej granicy, układu komunikacyjnego - w szczególności zaś sieci dróg kołowych.

Należy oczekiwać, że w ramach generalnych przekształceń społeczno-politycznych i gospodarczych Europy, a także postępu technologicznego, rola obsługi transportowej, a zatem i odpowiedniego układu dróg, będzie wzrastała. Przewidywany wzrastający podział pracy przejawia się m.in. zmniejszeniem udziału produkcji skończonych wyrobów, na rzecz realizacji kolejnych faz wytwarzania w różnych miejscach - powiązanych systemem dystrybucji "just in time". Spowoduje to ograniczenie składowania półproduktów, a położenie nacisku na sprawną obsługę transportową, traktowaną jako "składowanie na kołach" [Sumień, 1993]. Szacuje się, że te i inne względy spowodują w Polsce do roku 2010 wzrost popytu na usługi transportowe na poziomie ok. 5,5-6,0%

rocznie; ok 90% tego wzrostu będzie skierowane do transportu kołowego [Studium, 1992]. Prognozy wskazują także, że w skali europejskiej szczególnie intensywnie wzrastać będą równoleżnikowe potoki ruchu, zwłaszcza stanowiące obsługę narastających powiązań (produkcyjnych, usługowych, turystycznych) pomiędzy dwiema częściami kontynentu dotychczas wzajemnie odizolowanymi [Suchorzewski, 1994].

W skali regionalnej i międzyregionalnej odpowiedzią na zwiększoną intensywność transportu powinno być rozbudowywanie sieci drogowej - najważniejszej dla obsługi dominujących na tym poziomie przejazdów krótko- i średniodystansowych. Jest to szczególnie ważne na terenach o stosunkowo niskiej liczbie i gęstości zaludnienia [Studium, 1992] - a więc takich właśnie, jak pogranicze Polski z Białorusią i Ukrainą. Fakt położenia regionu na obszarze rozdzielonym granicami państwowymi jeszcze bardziej wzmacnia sformułowaną powyżej tezę, gdyż w strefie takiej brak odpowiedniej jakości powiązań komunikacyjnych grozi izolacją, a przynajmniej utrudnieniem integracji obszarów położonych w różnych państwach (i przez ostatnie 50 lat posiadających odwrócone od siebie - a skierowane w głąb tych państw - kierunki powiązań).

Szczególnie korzystne znaczenie dla rozwoju i integracji pogranicza miałyby powstanie na tym obszarze odpowiednio rozwiniętej sieci komunikacyjnej autostrad i dróg szybkiego ruchu. Autostrady uznawane są powszechnie za nieodłączny element cywilizacyjny krajów rozwiniętych, umożliwiającą przemieszczanie się osób i towarów w ilościach nieosiągalnych dla żadnego innego systemu komunikacji. Zarówno istnienie jak i sama budowa autostrady, niosą szereg pozytywnych skutków dla regionu, głównie wskutek zwiększenia możliwości inwestowania w nich. Bezpośrednie korzyści z powstania autostrady związane są przede wszystkim z racjonalizacją transportu - poprawą jego płynności, bezpieczeństwa, tempa, niekolizyjności środowiskowej itd. Jednakże co najmniej równie istotne są korzyści pośrednie - silne efekty makroekonomiczne w postaci ożywienia gospodarczego, przyciągnięcia inwestycji uwarunkowanych szybkim i sprawnym transportem, wzrostu aktywności gospodarczej w szeregu powiązanych funkcjonalnie gałęzi, a zatem - uruchomienie potencjalnych, dotychczas niewykorzystanych, możliwości gospodarki regionu.

Realizacja odpowiednio rozwiniętej sieci autostrad (autostrada A-2), dróg szybkiego ruchu - a także innych dróg wysokiej kategorii - oznaczałoby więc dla regionu:

- możliwość zatrudnienia przy budowie znacznej liczby osób, zmniejszając obciążenia państwa i samorządów z tytułu zasiłków dla bezrobotnych,

- wzrost produkcji i zatrudnienia w zakładach mogących znaleźć w budownictwie drogowym (i towarzyszącym) rynek zbytu (ceglarnie, kopalnie kruszywa, zakłady metalowe itd.),

- zwiększony popyt na dobra konsumpcyjne,

- korzystny dla samorządów wzrost cen gruntów i związane z nim - wzrost podatków gminnych, możliwość sprzedaży nieruchomości komunalnych po wyższej cenie, udział gmin we wzroście wartości gruntów prywatnych itd.,

- ułatwienie kontaktów kooperacyjnych i handlowych pomiędzy ośrodkami o komplementarnych funkcjach, zarówno położonymi w jednym, jak i w różnych państwach,

- ułatwienie wymiany kulturowej.

Według doświadczeń zachodnich, całkowicie możliwy do osiągnięcia mnożnik inwestycyjny realizacji autostrady wynosi 5; efekty mnożnikowe działają co najmniej 5 lat od momentu oddania danego odcinka autostrady do użytku - do czasu ponownego ustabilizowania się gospodarki regionu na nowym poziomie.

Istniejący na interesującym nas obszarze układ głównych dróg, przy swoim niewątpliwie niskim poziomie technicznym i funkcjonalnym, jest doskonale predysponowany do rozbudowy. Ziemie te - tzn. województwa: białkopodlaskie, chełmskie, lubelskie, tarnobrzesckie i zamjskie w Polsce, obwód brzeski na Białorusi oraz obwody wołyński, rówieński i (w mniejszym stopniu) lwowski na Ukrainie - przez wiele stuleci znajdowały się w granicach wspólnych organizmów państwowych, nie były zatem rozdzielone sformalizowanymi barierami. Powstała po II wojnie światowej "twarda granica" [Kryczka, 1994] spowodowała wprawdzie zerwanie więzi pomiędzy polską a białoruską i ukraińską częścią regionu, ale podstawowy układ dróg łączących je został zachowany. Drogi te stanowią zresztą nie tylko zasadnicze korytarze komunikacyjne łączące główne centra osadnicze przyszłego Euroregionu i mogące z tego tytułu mieć istotne znaczenie dla jego rozwoju i wewnętrznej integracji. Są to również - a może nawet przede wszystkim - odcinki kilku

ważnych szlaków transeuropejskich, biegnących ze wschodu na zachód i z południa na północ kontynentu. Do niewątpliwie najważniejszych dróg należy zaliczyć:

- potencjalną autostradę A-2 - przebiegającą przez Białą Podlaską i Brześć, stanowiącą odcinek drogi biegnącej z zachodniej Europy, przez Berlin, Poznań i Warszawę, w kierunku Mińska i Moskwy;
- drogę nr 19 - przez Międzyrzec Podlaski, Lublin, Kraśnik, Janów Lubelski, leżącą w ciągu drogi z Petersburga oraz Tallina, Rygi i Kowna, przez Białystok, Lublin, Rzeszów, Barwinek, w kierunku Budapesztu i Półwyspu Bałkańskiego (obecnie główne połączenie południkowe wzdłuż granicy wschodniej na osi Białystok - Lublin);
- drogę nr 17 - Lublin - Krasnystaw - Zamość - Hrebenne - Lwów - będącą odcinkiem najkrótszej drogi łączącej wybrzeża Bałtyku i Morza Czarnego - z Gdańska i Warszawy do Odessy, Mołdawii i Rumunii;
- drogę nr 82 - Piaski - Chełm - Dorohusk - przez Kowel w kierunku Łucka, Równego i centralnych rejonów Ukrainy, z Kijowem i Żytomierzem;
- drogę nr 44 - z Lublina przez Kurów, Puławy w kierunku Radomia, Łodzi i Poznania, stanowiącą zachodnie przedłużenie szlaku kijowskiego.

Te właśnie drogi, z uwagi głównie na swój charakter międzynarodowy, powinny uzyskać, i to w możliwie krótkim czasie, parametry techniczne przynajmniej dróg ekspresowych. Niestety, w przyjętym w roku 1993 rządowym programie budowy autostrad w Polsce, cały wschód kraju, w tym i "trójkąt" pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego, potraktowany został w sposób nie odzwierciedlający jego realnego znaczenia - w świetle zarówno aktualnych, jak i potencjalnych (przedstawionych powyżej) potrzeb i możliwości transportowych regionu i kraju. W wyniku kilkuletnich dyskusji powstał mianowicie projekt sieci autostrad wyraźnie zagęszczonych w zachodniej, a zwłaszcza południowo-zachodniej części kraju, z których jedynie dwie sięgają do wschodniej granicy (jedną z nich jest autostrada A-2, biegnąca do przejścia granicznego w Terespolu, drugą A-4 do przejścia w Medyce). Na obszarze będącym przedmiotem naszego zainteresowania, oprócz tej autostrady, jedynie drogi nr 17 i 19 otrzymały rangę dróg ekspresowych. Dysproporcje pomiędzy wschodem i zachodem Polski tłumaczone są m.in. różnicą w natężeniu ruchu i dynamice jego narastania na przeciwległych granicach. Rzeczywiście - w okresie 1988-1991 ruch pojazdów na granicy zachodniej narastał w tempie

srednio 97,4% rocznie, podczas gdy na wschodzie tylko 51,3% [Studium, 1992]. Jednakże należy uznać, że znaczna część tej różnicy wynikała z wcześniejszego "otwarcia" granicy z Niemcami, niż z krajami byłego ZSRR. Bowiern liberalizacja ruchu z Białorusią i Ukrainą spowodowała natychmiastowy, skokowy wzrost potoku ruchu w kierunku wschodnim - także w obszarze Euroregionu. W roku 1992 przez przejście graniczne w Hrebennym przejechało 70 tysięcy pojazdów, natomiast w roku 1993 - już ponad 200 tys.; w odniesieniu do przejścia w Dorohusku liczby te wynosiły odpowiednio 148 tys. i 260 tys.

Na tle powyższych liczb można obawiać się, że w przypadku realizacji układu głównych dróg w Polsce zgodnie z obecnym projektem rządowym, mogą zostać silnie ograniczone możliwości wymiany gospodarczej z centralną Ukrainą. Upośledzenie kontaktów z Ukrainą (szczególnie niekorzystne dla obszarów przygranicznych) byłoby skutkiem nie tylko nieuwzględnienia drogi nr 17 w sieci autostrad, ale także - w równym stopniu - całkowitego pominięcia (jak dotychczas) drogi nr 82 - stanowiącej najkrótsze bezpośrednie powiązanie Warszawy i północno-zachodniej Polski z Kijowem, biegnące ponadto wspólnym korytarzem infrastrukturalnym z linią kolejową (status drogi nr 82 jest aktualnie przedmiotem negocjacji pomiędzy centralną i regionalną administracją drogową). Można oczekiwać, że potok ruchu przepływający autostradą A-2 w kierunku Mińska i Moskwy w sposób dostateczny wypełni jej możliwości obsługi transportu, nie zostawiając rezerw przepustowości. Z kolei pojawiające się w niektórych publikacjach [Suchorzewski, 1994] sugestie wskazujące na możliwość przeniesienia obsługi ruchu o wspomnianej powyżej relacji na drogę ekspresową Warszawa - Lublin - Lwów, należy uznać za niezbyt realne. Dlatego też tak ważne jest nadanie odpowiedniej rangi drodze nr 82.

Równie znamienne, jak niedocenyenie w propozycjach rządowych drogi nr 82, jest całkowite pomijanie, i to nie tylko w dokumentach wynikowych, ale nawet w studiach, jej (funkcjonalnie) zachodniego przedłużenia, jakim jest droga nr 44. Droga ta wprowadza do obszaru pogranicza polsko- białorusko-ukraińskiego, i dalej w kierunku centralnej i południowej Ukrainy, ruch ze środkowej i północno-zachodniej Polski, omijając trudny warszawski węzeł komunikacyjny, a sięgając bezpośrednio Łodzi (bezkolizyjnie z jej miejskim układem drogowym) i Poznania, wychodząc zatem na kierunek berliński. Ignorowanie tego połączenia jest tym bardziej niezrozumiałe, że charakteryzuje się ono wysokim natęże-

niem ruchu - już w roku 1990, kiedy na interesującym nas odcinku granicy wschodniej zdecydowanie dominowało przejście w Te-respolu, na drodze nr 44 pomiędzy Radomiem i Puławami ruch był intensywniejszy, niż na drodze nr 2 pomiędzy Siedlcami i Białą Podlaską [Ruch, 1992]. Działo się tak pomimo istnienia w ciągu drogi 44 szeregu istotnych barier funkcjonalnych, zwłaszcza zaś silnie kolizyjnego przejścia przez Puławy oraz wyjątkowo wąskiego (zaledwie 5,6 m szerokości jezdni) mostu przez Wisłę w tym mieście. Należy założyć, że udrożnienie przejść granicznych w województwach: chełmskim i zamojskim (do pewnego stopnia również w białkopodlaskim) spowoduje dalszy wzrost zainteresowania tą trasą.

W transgranicznym transporcie międzyregionalnym nie można także pomijać znaczenia dróg o niższych rangach (porównywalnych z obecnymi drogami regionalnymi i niektórymi wojewódzkimi). Na obszarze Euroregionu jest to szczególnie istotne z uwagi na rzadką sieć dróg tej rangi w strefie przygranicznej, przy jednoczesnej możliwości stosunkowo łatwego odtworzenia szeregu historycznych powiązań. Drogi o charakterze "wewnętrznym" w stosunku do Euroregionu, biegnące wzdłuż granic lub obsługujące lokalne przejścia graniczne, mogą mieć szczególne znaczenie dla mniejszych ośrodków przemysłowych i usługowych, a także np. dla wzajemnego wykorzystania terenów rekreacyjnych - zwłaszcza penetracji turystycznej doliny Bugu, Pojezierza Łęczyńsko - Włodawskiego, Roztocza i Pojezierza Szackiego. Jako przykładowe trasy o takiej funkcji można wskazać przynajmniej:

- drogę nr 83 - Biała Podlaska - Włodawa - Chełm
- drogę nr 817 - Radzyń Podlaski - Wisznice - Sławatycze
- drogę nr 831 - Lublin - Łęczna - Włodawa
- drogę nr 844 - Zamość - Hrubieszów - Zosin
- drogę nr 816 - Terespol - Włodawa - Dorohusk - Zosin
- drogę nr 851 - Hrubieszów - Dołhobyczów

Na marginesie warto także wspomnieć o istniejących potencjalnych szansach wykorzystania zarówno obecnie istniejącej, jak i możliwej do odtworzenia sieci kolejowej. W tej kwestii szczególnie korzystną sytuację tworzy istnienie znacznych odcinków toru o tych samych parametrach po obydwu stronach granicy [Dębski, Prończuk, 1992]:

- normalnotorowej linii z Chełma przez Dorohusk do Kowla
- szerokotorowej Linii Hutniczo-Siarkowej, biegnącej z Górnego Śląska przez Biłgoraj, Zamość i Hrubieszów

- szerokotorowej linii sięgającej od granicy w Dorohusku do Zawadówki k/Chełma.

Można także przyjąć, że dla obsługi ruchu o charakterze transgranicznym i o znaczeniu nie tylko regionalnym, przydatne mogłoby być odtworzenie połączenia kolejowego Warszawa - Lublin - Zamość - Lwów, stanowiącego przez kilka dziesięcioleci główny szlak obsługujący tę relację, znacznie bardziej ekonomiczny od funkcjonującego aktualnie powiązania przez Medykę (które może utrzymać swą funkcję głównie jako obsługa transportu z rejonu przemysłowego Stalowej Woli i Tarnobrzega, Zagłębia Staropolskiego oraz Krakowa, Górnego Śląska i właściwie całej Polski Południowej). Natomiast odtworzenie szlaku kolejowego Chełm - Włodawa - Brześć miałoby znaczenie przede wszystkim regionalne - dla połączenia dwóch komplementarnych ośrodków przemysłowych a przy tym racjonalizacji wykorzystania istniejących, obecnie oddzielonych brakiem mostu kolejowego we Włodawie, odcinków linii.

Obszar projektowanego Euroregionu BUG został w trakcie wstępnych analiz [Holcel, 1994] zdefiniowany jako strefa depresji społeczno-gospodarczej, charakteryzujący się m.in. niższym od średniej krajowej poziomem produktu krajowego brutto (per capita), gorszymi wzrunkami życia, słabszą i mniej zróżnicowaną bazą ekonomiczną, wysokim udziałem rolnictwa w gospodarce, niekorzystną strukturą demograficzną, niższym niż w innych częściach kraju tempem rozwoju i restrukturyzacji gospodarki, niższymi standardami zagospodarowania itp. Obszar ten powinien zatem stać się szczególnym polem zainteresowania polityki regionalnej - nie tylko centralnej, ale także kreowanej na poziomie regionalnym. Polityka regionalna tworzona i realizowana przez władze wojewódzkie jest coraz częściej rozumiana [np. Wysocka, Kozłowski, 1994] nie tylko jako konkretyzacją polityki rządu, ale także miejscem artykułowania i prowadzenia własnej strategii, zgodnej z lokalnymi aspiracjami i uwzględniającej specyfikę przestrzeni. Elementem tej strategii powinna być m.in. właściwa hierarchizacja celów i kierunków działań, poszukująca zwłaszcza tych dziedzin, których rozwój, poprzez mechanizmy mnożnikowe, pociągnie za sobą rozwój pozostałych działów zagospodarowania. Euroregion BUG, będąc zarówno przedmiotem, jak i narzędziem polityki regionalnej, powinien opierać swój perspektywiczny rozwój na elementach zagospodarowania jednocześnie integrujących i rozwijających gospodarkę obszaru, jaki znajduje się w jego granicach.

Przedstawione powyżej uwagi miały wykazać że do tych elementów - które powinny w pierwszym rzędzie znaleźć się w polu zainteresowania władz publicznych wszystkich poziomów i we wszystkich zainteresowanych krajach - należy także sieć komunikacyjna, zwłaszcza zaś drogi kołowe.

Literatura:

- 1) Bałowski M., Miszczuk A., *Koncepcja programu badawczego w ramach Euroregionu Bug* [w:] Euroregion Bug. Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy. Tom 1. Lublin 1994
- 2) Dębski J., Prończczyk A., *Charakterystyka polsko-ukraińskiego regionu transgranicznego*. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa, 1992
- 3) Holcel A., *Makroregion Środkowo-Wschodni jako obszar depresji społeczno-gospodarczej* [w:] Euroregion Bug. Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy. Tom 1. Lublin 1994
- 4) Kryczka P., *Szanse i bariery współpracy przygranicznej. Wymiar Społeczny* [w:] Euroregion Bug. Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy. Tom 1. Lublin 1994
- 5) Lijewski T., *Infrastruktura transportu wschodniego pogranicza Polski* [w:] Problematyka wschodniego obszaru pogranicza [red. Eberhardt P., Komornicki T.], IGiPZ PAN, Warszawa 1993
- 6) *Ruch drogowy 1990*. Transprojekt, Warszawa 1992
- 7) *Studium na temat generalnego planu transportu w Rzeczypospolitej Polskiej*. Japan International Cooperation Agency, b.m. 1992
- 8) Suchorzewski W., *Krajowy system transportu i jego wpływ na system osadniczy* [w:] Podstawowe węzły układu osadniczego Polski, Warszawa 1994
- 9) Sumien T., *Integracja przestrzeni europejskiej*, Warszawa 1993
- 10) Wysocka E., Koziński J., *Administracja państwowa w przestrzennym kształtowaniu kraju i regionów*, Warszawa 1993

Włodzimierz Zgliński

LINIA HUTNICZO - SIARKOWA SZANSĄ AKTYWIZACJI WSPÓŁPRACY ZE WSCHODEM

Jednym z postulatów IV seminarium polsko-ukraińskiego dotyczącym aktywizacji współpracy była sprawa wykorzystania Linii Hutniczo Siarkowej (LHS) do przewozów towarów masowych między Polską a Ukrainą.

Szreokotorowa LHS (o prześwicie 1520 mm a nie normalnym 1435 mm) o długości 399 km została wybudowana w latach 1976- 1979 i biegnie od Sławkowa w pobliżu Huty Katowice przez Olkusz, Wolbrom, Jędrzejów, Baranów Sandomierski, Nisko, Biłgoraj, Zamość do Hrubieszowa. Linia przeznaczona była głównie do przewozu (bez przeładunku na granicy) rud żelaza z Krzywego Rogu na Ukrainie do Huty Katowice oraz polskiego węgla i stali jak również siarki z Zagłębia Tarnobrzeskiego do ZSRR. W okresie największego natężenia ruchu przewożono linią w ciągu doby 50 tys.t rudy żelaza oraz 20 tys.t węgla, stali i siarki.

LHS miała również pozagospodarcze, wojskowe znaczenie dla Układu Warszawskiego. Jej tor i urządzenia miały służyć do transportu i wyładunku czołgów i rakiet. W tym celu na jej zachodnim końcu wybudowano największą w Polsce rampę kolejową (o długości 640 m i szerokości 14 m) i ogromny magazyn o powierzchni 3 816 m² (106 m długości i 36 m szerokości) oraz wzdłuż trasy wiele tajnych obiektów wyłączonych z ogólnej eksploatacji.

W obecnej sytuacji geopolitycznej ta potężna inwestycja kolejowa straciła swe militarne znaczenie. Mimo tego, skrajne ugrupowania prawicowe w Polsce uważają jednak że godzi ona w naszą suwerenność i "w swym zaciętrzewieniu politycznym i głupocie gospodarczej nawołują do jej rozebrania, bo w razie agresji ze Wschodu tym torem w środek Polski wjadą rosyjskie wojska"¹⁾.

¹⁾ Jan Dziadul- "Linia strategiczna", Polityka, nr 4 z 28.01.1995 r.

Również obecne wykorzystanie gospodarcze LHS jest znacznie ograniczone. Ustał zupełnie eksport siarki i ograniczony został eksport węgla (w 1994 r tylko 2 mln ton) a import rud żelaza wynosi tylko 5 mln ton. W ciągu doby LHS przejeżdża obecnie około 6 składów towarowych a możliwości techniczne przekraczają 20 składów. Przez 15 lat linia nie była w należyłym stopniu konserwowana a wiele obiektów (spośród 500) wymaga remontu przekraczającego możliwości PKP.

Współcześnie LHS mogłaby być wykorzystana zarówno w ramach współpracy gospodarczej między Polską i Ukrainą (w przewozie towarów masowych - rud żelaza z Ukrainy i węgla z Polski) ale również winna stanowić ważny szlak transportowy między Europą Zachodnią, Ukrainą, Rosją i Dalekim Wschodem. Nadany ze Sławkowa ładunek bez przeładunku dotrze zarówno do każdego zakątka byłego ZSRR jak również do portów w Nachodce i Władywostoku a dalej do Chin i Japonii (ryc 1). Przewóz towarów z Europy Zachodniej do Japonii będzie przy tym krótszy o tydzień niż tradycyjnymi szlakami morskimi a koszty będą o 20% mniejsze.

Tę właśnie szansę postanowiło wykorzystać powołane w 1992 r. Międzynarodowe Towarzystwo Handlowe Wschód-Zachód "Ewita", utworzone przez firmy z Rosji, Ukrainy, Niemiec, Holandii, Hongkongu i Polski (wśród 20 polskich przedsiębiorstw są m.in. PKP, CPN, "Ciech"). Towarzystwo próbuje zająć się eksploatacją, odbudową i zagospodarowaniem szlaku LHS, w tym również wykorzystaniem obiektów wojskowych. Powstał już terminal "Ewity" o możliwościach przeładunkowych kilku milionów ton wykorzystany już do przewozu niemieckich samochodów do Rosji oraz innych towarów m.in. kompletnych fabryk z Niemiec do Uzbekistanu i Turkmenii.

Szansą aktywizacji LHS jest aktualna międzyrządowa umowa polsko-ukraińska o dodatkowym eksporcie 4,5 mln t węgla na Ukrainę. Dotychczasowa przepustowość przejść granicznych pozwala bowiem na wyekspediowanie najwyżej 3 mln t węgla. Towarzystwo zamierza przystosować istniejące obiekty do rozładunku rud żelaza w Hucie Katowice, do załadunku węgla (po dobudowaniu 1600 m szerokiego toru) i w ten sposób zapewnić dowóz deklarowanych przez rząd ilości węgla na Ukrainę. Wobec wyczerpywania się złóż węgla w Zagłębiu Donieckim i nieopłacalności dowozu tego surowca z Zagłębia Kuźnieckiego w przyszłości polski węgiel może być w znacznych ilościach eksportowany na Ukrainę. Stwarza to wielkie możliwości wykorzystania LHS.

Dalsze plany Towarzystwa zmierzają do stworzenia w Sławkowie największego "suchego portu" w Europie. W tym celu należy stworzyć nowe terminale wyładunkowo-załadunkowe, składy celne a nawet strefę wolnego handlu oraz zagospodarować całą trasę LHS aż do granicy - tworząc z niej istniejącą już przecież "kolejową autostradę", która może ożywić wymianę handlową Polski z Ukrainą oraz Europy ze Wschodem.

Ryc.1 Powiązania LHS z głównymi kierunkami układu transportowego Ukrainy

Halina Powęska

"SZARA STREFA" HANDLU I USŁUG I JEJ ROLA W AKTYWIZACJI OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH

Wstęp

Żywiłowy rozwój handlu i usług na obszarze pogranicza wschodniego sprawił, że ta sfera gospodarki zupełnie wymknęła się spod kontroli Państwa: zarówno w sferze formalnej jak i finansowej. Powstała w ten sposób "szara i czarna strefa" gospodarki. "Szara strefa" to działalność zmierzająca do pomnożenia zysków poprzez drobne zafałszowania dokumentów finansowych i uchylanie się od płacenia podatków. "Czarna strefa" zaś, to połączenie przestępczości gospodarczej z kryminalną. Jest to na przykład przemyt alkoholu i jego rozlewanie pod inną etykietą, przemyt skradzionych samochodów, narkotyków, działania na szkodę systemu gospodarczego państwa i tym podobne przestępstwa gospodarcze na dużą skalę.

Przyczyny zaistnienia w Polsce "szarej strefy"

Dlaczego doszło w Polsce w ciągu okresu 1989-1994 do tak poważnego udziału "szarej strefy" w zakresie handlu i usług?

1. Jedną z przyczyn było zachwianie równowagi w procesie przemian społecznych, politycznych i ekonomicznych. Wprowadzenie zasad rynkowych w gospodarce w miejsce systemu centralnego rozdzielnictwa powinno być poprzedzone odpowiednim przygotowaniem legislacyjno-politycznym. Równie ważna jest edukacja społeczna ludności. Edukacja ta stanowi przygotowanie obywateli do życia w społeczeństwie o diametralnie innych zasadach niż dotychczas.

2. Zarówno polska granica wschodnia jak i zachodnia oddzielają obszary o znacznych różnicach w dochodach ludności. Na zachodzie jest to granica pomiędzy dochodem sięgającym blisko 2 000 dolarów USA i 200 dolarów USA, natomiast polska granica wschodnia jest granicą pomiędzy 200 dolarami USA na głowę a 20 dolarami. Te same dobra i usługi mają więc na sąsiadujących ze sobą, a jednocześnie nie izolowanych od siebie, obszarach zróżnicowaną cenę. Są to doskonałe warunki do rozwoju nieformalnej wymiany towarowej oraz świadczenia i korzystania z usług przez ludność zamieszkującą po obu stronach granicy.

3. W analizowanym czasie mieliśmy do czynienia ze zbyt powolnym wprowadzaniem odpowiednich regulacji prawnych i rozporządzeń urzędów państwowych. Mówi się, że często z tych luk prawnych i zaistniałych wskutek nich różnic cen, korzystały osoby wpływowe politycznie, pracownicy urzędów centralnych i ich powinowaci w związku z czym na rękę był im bałagan prawny i polityczny w kraju. Wydaje się, że wprowadzanie rozporządzeń i ustaw regulujących niekorzystne zjawiska dla gospodarki mogło być o wiele szybsze. Opóźnianie na przykład wprowadzania akcyzy na papierosy i alkohol spowodowało wielkie straty dla skarbu państwa a jednocześnie powstawały fortuny finansowe w o-parciu o nieopodatkowany przywóz papierosów i alkoholu. Zachodzące tempo zmian na rynku było o wiele szybsze niż proces legislacyjny dotyczącego tych zmian prawa.

4. Wprowadzenie wolnego rynku spowodowało sytuację, w której występowało więcej form działalności gospodarczej niż przewidywało dotychczasowe prawo.

5. Przyzwyczajenia obywateli naszego kraju do tkwienia w "szarej strefie". W okresie gospodarki centralnie sterowanej brak było pojęcia "szarej strefy" w naszym kraju a jednocześnie spory odsetek dochodów ludności był nie opodatkowany. Dotyczyło to zarówno sfery handlu, usług jak również innej pracy zarobkowej. Koniec lat 70-tych i lata 80- te to rozwój działalności handlowej polskich obywateli na bazarach Europy i Azji. Także świadczenia usług niematerialnych, na przykład lekarskich, nauczycielskich (korepetycje) nie było przez nikogo kontrolowane. To samo dotyczyło usług materialnych. Wszystkim wiadomo było, że jakkolwiek warsztat rzemieślniczy, usługi transportowe "TAXI" czy handel "pietruszką" dawał zyski wielokrotnie przewyższające nakłady. Ten rozwój nieformalnej sfery gospodarki w końcowym okresie PRL-u czasami, przez niektórych, którzy zresztą także z jego usług korzystali, nazy-

wany był spekulacją a przedstawiciele tej dyscypliny życia - spekulantami. "Spekulanci" mając w kieszeni zyski z działalności sprzed roku 1989 mogli rozpocząć swoją pracę po zmianie systemu jako biznesmeni. Jednakże ich zdolności do obchodzenia prawa finansowego nie zmniejszyły się i każda nadszająca się okazja odejścia od zapłacenia podatku była przez nich wykorzystywana.

6. Ponadto wprowadzeniu podatku VAT nie towarzyszył wzrost kontroli finansowej i dyscypliny społecznej w związku z czym nadal mamy duży margines dochodów nie podlegających opodatkowaniu.

Uwagi metodologiczne

Próby naukowego zewidencjonowania zjawisk dotyczących rozwoju handlu i usług w strefie pogranicza wschodniego nie są pełne, co przede wszystkim wiąże się z ogromnymi kosztami takiej operacji jak i przeszkodami formalnymi. Większość tych zjawisk to pogranicze prawa, w związku z czym pojawienie się osób interesujących się skalą i charakterem zjawiska poczytywane było jednoznacznie jako działalność urzędników państwowych, a w związku z tym występował brak szczerych i wiarygodnych odpowiedzi na zadawane pytania. W tej sytuacji badanie postanowiono prowadzić w oparciu o obserwację. Podejście humanistyczne, opisowe jest tu o tyle uzasadnione, że brak jest oficjalnych statystyk nadążających za tempem zmian. Ponadto, właśnie obserwacje terenowe wykazały, że podstawą oficjalnych danych opisujących handel i usługi często są szacunki, których uogólnianie do poziomu większego regionu czy kraju musi dać duże zafałszowanie. W tej sytuacji logiczne wydaje się pozostawanie w obrębie obserwacji i szacunku.

Rozwój zjawiska w okresie 1989-1994

W wyniku przemian społeczno-politycznych i ekonomicznych w naszym kraju po 1989 roku odnotowano odejście od monopolu państwa oraz rozpoczęcie procesu prywatyzacji w wielu dziedzinach gospodarki. Handel i usługi były tą sferą, gdzie tempo zmian było szybkie. Wiązało się to z już rozpoczętymi wcześniej procesami zmian własnościowych w tych sektorach. Pamiętać należy także, że w okresie panowania w Polsce

poprzedniego systemu społeczno-politycznego, powyższe działy gospodarki posiadały sektor prywatny, choć poddawany był on różnym ograniczeniom. Duże znaczenie miały także niskie koszty zakładania tych placówek oraz tworzenia nowych miejsc pracy. Na obszarze pogranicza wschodniego dodatkowo działał czynnik otwarcia granic i swobodny przepływ ludzi przez granicę. Bardzo duży wzrost liczby przekroczeń granicy spowodował rozwój nie do końca kontrolowanego przepływu towarów i usług. Towary te jak również usługi były "sprzedawane" na polskim rynku w różnych miejscach i formach. Miejscem, gdzie najczęściej dokonywano wymiany handlowej były bazy. Od dawna już bazy były obszarem małej kontroli transakcji handlowych i dlatego tam głównie płynął strumień "turystów handlowych" zza wschodniej granicy. Na obszarze pogranicza wschodniego były to targi chłopskie w mniejszych miastach i bazy w miastach wojewódzkich. Po roku 1989 zarówno te pierwsze jak i drugie stały się miejscem, gdzie można kupić wszystko: łatwo i trudno dostępne artykuły, krajowe i zagraniczne, legalne i nielegalne.

Tradycyjne targi chłopskie i bazy zamieniły się w wielkie niekontrolowane targowiska otwarte przez wszystkie dni tygodnia od wczesnych godzin rannych do wieczora. Z czasem miejsca te przestały wystarczyć i zajmowany był pod cele handlowe każdy skwer i ulica w miastach. Bałagan ten stopniowo likwidowano poprzez administracyjne ograniczanie obszarów przeznaczonych dla celów handlowych. Jednocześnie urzędy miejskie przystosowały wiele placów do tego celu, zbrojąc teren, stawiając ławy, wiaty i stoły. W wielu nawet małych miastach i wsiach wschodniego pogranicza możemy odnaleźć takie właśnie place, obecnie ze względu na ograniczenie zjawiska, puste.

W pierwszym okresie, obserwowano napływ towarów a odpływ pieniądza i dlatego targi i bazy zdominowane były przez obywateli państw WNP. W drugim okresie, kiedy przemiany gospodarcze u nas i za wschodnią granicą sprawiły, że większy zysk przynosił wywóz towarów do państw postradzieckich, nasze bazy wzbogaciły się o stoiska polskich handlowców nastawionych na zaopatrzenie prywatnych importerów ze wschodu. Przybywających zza wschodniej granicy od roku 1992-93 było coraz mniej, więcej natomiast odnotowywano zakupów w Polsce. Było to dla Polski zjawisko pozytywne ze względu na napływ walut wymienialnych. Niebezpiecznym zjawiskiem i następstwem niekontrolowanego handlu na bazarach jest coraz większy napływ do naszego kraju

militariów, sprzedaż broni i innych niebezpiecznych materiałów. Z handlem bazarowym związany jest również wzrost przestępczości zorganizowanej.

Transformacja podmiotów gospodarczych

W okresie 1989-1994 nastąpiła przemiana form działalności handlowej i usługowej obywateli zza wschodniej granicy w naszym kraju. Handel bazarowy i nielegalna wymiana międzynarodowa oparta na torbach podróżnych i walizkach przekształciła się w dobrze prosperujące przedsiębiorstwa międzynarodowe. Z zachowania i stylu życia przedstawicieli tych firm w Polsce wynika, że są to firmy dysponujące dużym kapitałem, prowadzące działalność na dużą skalę, mające oparcie wśród przedstawicieli polskiego biznesu. Handlem transgranicznym zajmują się również Polacy. W ciągu czterech lat zaistniała w strefie przygranicznej cała gama form polskich przedsiębiorstw handlowych i usługowych.

Obecnie w Polsce aby prowadzić wymianę handlową z zagranicą potrzebne jest jedynie zezwolenie władz lokalnych na prowadzenie tej działalności. W związku z czym większość osób podejmujących się prowadzenia działalności handlowej bądź usługowej wpisuje w zakres swej działalności jak najszersze spektrum przewidywanych zajęć, w tym wymianę handlową z zagranicą. Dlatego w wielu miastach odnotowuje się po kilka tysięcy przedsiębiorstw handlu zagranicznego, a tak naprawdę prowadzących regularną działalność handlową prowadzi po kilka, najwyżej kilkanaście podmiotów gospodarczych. Często zarejestrowanie działalności gospodarczej przez prowadzące handel ze wschodem osoby nie jest wyjściem z szarej strefy a jedynie rozpostarciem płaszcza ochronnego dla prowadzonych interesów.

Obserwacja obszarów przygranicznych wskazuje na zwielokrotnienie działalności gospodarczej w tym handlowej. Wzrostowi ulega również liczba oficjalnie nowo powstających legalnie działających przedsiębiorstw i firm. Z pewnością nie wszystkie zyski i dochody są ewidencjonowane. Bardzo trudno ocenić jaki odsetek podlega ewidencji. Wzrostowi uległo także nagłaśnianie tego zjawiska jako niekorzystnego z punktu widzenia rozwoju gospodarczego kraju. Dlaczego ostatnio jest podnoszony tak często ten problem? Są z pewnością dwie przyczyny i trudno określić, która z nich ma większą siłę sprawczą.

Po pierwsze nastąpiła zmiana stosunku do problemu podatków. W systemie centralnie planowanym nie dostrzegano problemu niepłacenia podatków przez osoby fizyczne. Obecnie w coraz większym stopniu społeczeństwo patrzy na ten problem w kategoriach niesprawiedliwości społecznej. W poprzednim systemie pieniądze przeznaczone na podatki nie przechodziły przez naszą kieszeń, nie był więc widoczny odpływ pieniędzy z prywatnej kasy, nikt nie dostrzegał nieopodatkowanych zysków prywatnych przedsiębiorców. Obecnie każdy uzyskany dochód powinien być zaewidencjonowany i odprowadzona jego część w formie podatku do skarbu państwa. Nastąpiła więc zmiana jakościowa tego sposobu uzyskiwania dochodów. Od pobocznego zajęcia akceptowanego społecznie przed rokiem 1989 po przestępstwo gospodarcze po roku 1989.

Po drugie, zmienił się zakres i uciążliwość występowania tego zjawiska. Obszar naszego kraju w pewnym okresie stał się jednym wielkim targowiskiem, dewastacja obszarów zielonych w obrębie miast przybrała niespotykany dotąd zakres, dworce kolejowe i autobusowe stały się podstawową bazą noclegową, zniszczenie niektórych z nich, jak na przykład w Przemyślu, i doprowadzenie do stanu używalności kosztowały lokalne władze znaczne sumy pieniędzy. Najbardziej jednak odczuwalną nadal niedogodnością jest wzrost przestępczości.

"Szara strefa" usług niematerialnych

Spośród całej gamy wolnych zawodów i usług w rejonach wschodniego pogranicza znajdują zatrudnienie przede wszystkim nauczyciele języków obcych. Stawki oferowane przybyszom satysfakcjonują ich a jednocześnie za te same pieniądze nie chcą pracować obywatele naszego kraju. Dotyczy to szczególnie większych miast, najczęściej wojewódzkich. Jest to zjawisko spotykane nie tylko w strefie przygranicznej ale i w całym kraju, dotyczy to w równej mierze nauczycieli, jak i przedstawicieli innych wolnych zawodów jak plastycy, lekarze itp. Jednocześnie mamy do czynienia z korzystaniem z usług medycznych zarówno przez naszych obywateli za wschodnią granicą jak i obywateli państw postradzieckich w Polsce. Przy czym nasi rodacy wybierają tamtejszą służbę zdrowia ze względów finansowych, a ze strony sąsiadów mamy do czynienia z wymuszaniem leczenia w przypadkach rzekomych

nagłych zachorowań na terytorium Polski. Odnotowano czasami nawet długotrwałe pobyty w szpitalach miast przygranicznych obywateli białoruskich i ukraińskich, nie posiadających żadnego ubezpieczenia. Kosztów ich leczenia nikt nie pokrył.

Znaczenie ekonomiczne "szarej strefy" gospodarki

"Szara strefa" gospodarki, pomimo jej negatywnego charakteru w sensie gospodarki całego kraju, dla obszarów pogranicza wschodniego przynosi korzyści. Zbyt duże opodatkowanie rozpoczynających działalność gospodarczą przedsiębiorstw nie pozwoliłoby na ich rozwinięcie się w nowych warunkach. Natomiast dzięki nieopodatkowanym zyskom, które inwestowane, były w nowe przedsiębiorstwa handlowe i usługowe, zwiększał się rynek pracy i obrotów towarowych. Można jednoznacznie powiedzieć, że "szara strefa" gospodarki na wschodnim pograniczu była w ostatnim czasie stymulatorem rozwoju tego terenu. Dzięki nieopodatkowanej wymianie handlowej ze wschodem przestało mieć prawo bytu pojęcie Polski "C". Ponadto obserwacja wykazała wzrost poziomu życia na tych terenach. To zjawisko nie rozwija się jednakowo na całej długości granicy.

Obszary północne, graniczące z Obwodem Kaliningradzkim, nadal są biedne, a nawet coraz biedniejsze w związku z zamknięciem na tych terenach Państwowych Gospodarstw Rolnych. Są to obszary o dużym bezrobociu, a jednocześnie teren ten charakteryzuje brak nadziei na wzrost i rozwój gospodarczy. Obecność granicy nie stymuluje tam działań ludzkich mających na celu poprawę bytu swojego i rodziny. Dodatkowym utrudnieniem jest brak przejść pieszych na tym odcinku. Najkorzystniejszą sytuacją wygląda na odcinku od Budzisk po Przemyśl. W rejonie tym obszary o najintensywniejszych działaniach gospodarczych w ramach "szarej strefy" oscylują w okolicach przejść granicznych i wokół ciągów komunikacyjnych zmierzających ku tym przejściom. Zaobserwować tam można podnoszenie jakości zabudowań, zarówno mieszkalnych jak i użytkowych, wzrost liczby legalnie działających podmiotów gospodarczych, spadek ilości osób pobierających zasiłek dla bezrobotnych, choć oficjalnie większość z mieszkańców nigdzie nie pracuje, dobrze prosperujące sklepy w miastach, co byłoby niemożliwe przy słabej koniunkturze. Znajduje to również odbicie w poziomie infrastruktury na

tym terenie: na przykład gmina Terespol, przy budżecie gminnym wynoszącym kilkanaście mld starych złotych w ostatnim czasie doprowadziła telefony i wodociągi do prawie wszystkich wsi na swoim terenie. Czy może to być tylko zbieg okoliczności i nagle zainwestowanie dużych sum pieniędzy Telekomunikacji Polskiej S.A. w tereny jednej z gmin przygranicznych?

Myszę, że takich przykładów możnaby na omawianym terenie znaleźć więcej. Prężność gospodarcza terenów przygranicznych objawia się również tym, że powstają tam Izby Handlowe, organizuje się międzynarodowe Targi, będące wyjściem naprzeciw różnym inicjatywom gospodarczym. Zbyt wielkie podatki nałożone na przedsiębiorstwa w początkowym okresie transformacji naszej gospodarki nie pozwoliłyby na rozwinięcie się tak dużej liczby przedsiębiorstw i podmiotów gospodarczych jaką mamy obecnie na pograniczu wschodnim. Nastąpił niekwestionowany wzrost grupy społecznej zwanej "biznesmenami". Z pewnością ilość kapitału jakim dysponują byłaby wielokrotnie mniejsza, gdyby nie "szara strefa" gospodarki, w jakiej byli zmuszani rozpoczynać swoją działalność. Pieniądze, czyli kapitał, są jednym z podstawowych warunków rozpoczęcia przedsiębiorczości o charakterze rynkowym.

Innym ważnym elementem systemu rynkowego są dobrze prosperujące usługi bankowe. W obszarze wschodniego pogranicza najczęściej spotykanym typem banku był Bank Gospodarki Żywnościowej, a funkcja prezesa najczęściej zależała od układów personalnych gminy czy regionu. Często byli to więc ludzie nieznający się zupełnie na bankowości, czego dowodem są liczne tak zwane "złe" kredyty. Często udzielanie "złych" kredytów było celowe. Oczywiście takie banki nie mogły stanowić podpory rodzącej się przedsiębiorczości i gospodarki rynkowej.

Reasumując można stwierdzić, że "szara strefa" w obszarze pogranicza wschodniego to przede wszystkim:

1. stymulator rozwoju gospodarczego,
2. wzrost zatrudnienia, niezależnie czy jest to zatrudnienie oficjalne czy "na czarno",
3. wzrost dobrobytu wśród mieszkańców i podnoszenie się stopy życiowej ludności,
4. nakręcanie koniunktury poprzez wzrost popytu na dobra konsumpcyjne i usługi,
5. wzrost obrotu towarowego,

6. wzrost obrotu finansami co stymuluje rozwój usług bankowych i finansowych,
7. kształtowanie się gospodarki o cechach rynkowych,
8. powstanie zrębów nowoczesnego systemu bankowego na tym terenie.

Zakończenie

"Szara strefa" handlu i usług nie jest zjawiskiem nowym, funkcjonowała ona zawsze i wszędzie w różnych systemach społeczno-gospodarczych, w zakresie takim, na ile pozwalały warunki. Żaden system kontroli państwa nie jest tak szczelny aby nie dopuścić zajęć dochodowych a nieopodatkowanych. Jeśli na innych granicach, gdzie występuje kilku lub kilkunastoprocentowa różnica cen, zjawisko handlu bazarowego jest zjawiskiem normalnym, to trudno się dziwić, że Polska, która leży w strefie pomiędzy 20 a 2000 dolarów dochodów miesięcznych na głowę w tym okresie stała się jednym wielkim obszarem bazarowym. Z poziomem dochodów ludności wiąże się rynek pracy i usług. Dlatego też "szara strefa" nie ograniczyła się do handlu jak jest to gdzie indziej a roztoczyła swoje wpływy na wszystkie możliwe formy działalności człowieka. W Polsce w okresie 1989-1994, a więc w pierwszej fazie przejścia od poprzedniego systemu społeczno-ekonomicznego do systemu rynkowego, gdzie proces transformacji jest wyjątkowo trudny oraz nie mający wcześniejszych wzorców, zakres "szarej strefy" gospodarki był proporcjonalny do stopy bałaganu w państwie. I właściwie możnaby go było zaakceptować jako typowe zjawisko w okresie zmian ustrojowych, gdyby nie coraz szerszy zakres "czarnej strefy", która nie wynika z niedociągnięć legislacyjno - politycznych ale jest wyrazem słabości systemu bezpieczeństwa państwa.

Reasumując należy stwierdzić, że bezsprzecznie "szara strefa" handlu i usług na wschodnim pograniczu Polski, jak zresztą i w całym kraju, nie była i nie jest zjawiskiem negatywnym z punktu widzenia rozwoju ekonomicznego i społecznego. Pozwoliła ona na rozpoczęcie faktycznego procesu transformacji gospodarczej i społecznej.

Maciej Jakubowski

**PROBLEMY NARODOWOŚCIOWE UKRAINY
NAD NOWĄ KSIĄŻKĄ
PROF. DR HAB. PIOTRA EBERHARDTA**

Po drugiej wojnie światowej z polskiej geografii praktycznie zniknęły badania dotyczące problemów narodowościowych Europy środkowo-wschodniej, mające dawniej bogatą tradycję. Prof. Piotr Eberhardt jako jeden z pierwszych polskich geografów badania te podjął na nowo, wydając w ciągu ostatnich lat kilka ważnych, obszernych prac i wiele przyczynków, dotyczących zwłaszcza problematyki ludnościowej i narodowościowej wschodnich sąsiadów Polski - Litwy, Białorusi i Ukrainy.

Ostatnio ukazała się w formie książkowej kolejna, obszerna i ważna praca P.Eberhardta na temat problemów narodowościowych Ukrainy w wieku XX¹⁾. Książka licząca ponad 330 stron, jest pracą erudycyjną (ponad 200 pozycji literatury, wykorzystanie obszernego materiału statystycznego z wielu spisów ludności aż po spis rosyjski z 1897 roku, a nawet materiałów wcześniejszych) i zawiera bardzo bogatą dokumentację: 70 tabel i 17 map. Te ostatnie, same przez się mogłyby stanowić odrębne dzieło: atlas przemian narodowościowych i demograficznych Ukrainy.

Autor podzielił swą pracę na 9 części odpowiadających kilku okresom i przekrojom czasowym ważnym z punktu widzenia badanych przemian: przełom stuleci, I wojna światowa i okres ją poprzedzający, okres międzywojenny, okres poprzedzający II wojnę światową, II wojna światowa i jej skutki, struktura narodowościowa USRR w 1959 r. (rok spisowy w całym ZSRR), przemiany w okresie 1959-1970 i 1970-1989 (kolejne spisy w roku 1970 i 1989). Książkę zamykają uwagi końcowe

¹⁾ Piotr Eberhardt, Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku, "Obóz", Warszawa, 1994, s.335

przedstawiające obraz i ocenę zmian narodowościowo - demograficznych w ostatnich latach oraz wnioski, postulaty i hipotezy dotyczące przyszłości.

Podjęcie tak obszernej i złożonej tematyki wymagało przyjęcia szeregu założeń dotyczących zarówno metody postępowania badawczego jak i jego celów. Autor przyjął tę samą konwencję metodyczną, jaką zastosował już w swoich badaniach zagadnień litewskich i białoruskich.

Po pierwsze, przyjął ten sam długi horyzont czasowy: punktem wyjścia są materiały statystyczne z przełomu XIX i XX wieku, a postępowanie kończy się wykorzystaniem najnowszych, dostępnych materiałów. Po drugie, postawił sobie podobne zadanie: ujawnienie wpływu obu wojen światowych, rewolucji komunistycznej i jej skutków oraz zmian granicznych na kształtowanie się układów narodowościowo - demograficznych na badanym obszarze, w tym przypadku na Ukrainie. Wreszcie, podobnie jak w przypadku Litwy i Białorusi, autor przyjął jako obszar odniesienia państwo ukraińskie w jego obecnych granicach. Podejście takie, w pełni uzasadnione, nastęrczało bardzo poważne utrudnienia, stwarzając konieczność sięgania do trudno nieraz porównywalnych materiałów statystycznych (rosyjskich i sowieckich, austriackich, polskich, czeskich, rumuńskich i oczywiście ukraińskich) i odnoszenia ich do stałego obszaru odniesienia.

Pokonując tę trudność, autor zbudował w swej książce bogato udokumentowany obraz przemian narodowościowo - demograficznych Ukrainy, ujawniając szereg prawidłowości i formułując szereg istotnych wniosków.

W odbiorze recenzenta najważniejsze rezultaty i wnioski wypływające z przeprowadzonego postępowania badawczego dadzą się streścić w sposób następujący:

1. Naród ukraiński jest, zdaniem autora, tym narodem europejskim, który poniósł w XX wieku największe po narodzie żydowskim straty demograficzne. Autor pisze na ten temat: "Można z całym przekonaniem stwierdzić, że żaden naród europejski (z wyjątkiem żydowskiego) nie poniósł w XX wieku tak olbrzymich strat biologicznych jak naród ukraiński. Trzy klęski głodu, rewolucja bolszewicka, dwie wojny światowe, deportacje i represje okresu stalinowskiego itd. unicestwiły łącznie kilkanaście milionów Ukraińców. Ubytki biologiczne należy uzupełnić stratami wynikającymi z procesów migracyjnych. Miliony ukraińców wywieziono (inni wyjeżdżali - M.J.),... bardziej lub mniej dobrowolnie do

Kazachstanu, na Syberię, do wielkich miast rosyjskich... Według spisu ludności z 1926 r. na obszarze ZSRR poza Ukrainą żyło 7976 tys. Ukraińców" (s.184). Większość z nich ulegała szybkiej i nieodwracalnej rusyfikacji, postępującej szybciej niż procesy rusyfikacji na obszarze rdzennej Ukrainy.

Teza autora dowodząca, że to właśnie naród ukraiński jest tym narodem europejskim, który w XX wieku poniósł najwyższe straty biologiczne jest przekonująca, byłoby jednak pożyteczne gdyby autor poparł swą tezę zestawieniem strat poniesionych przez inne narody. Trzeba też zwrócić uwagę na fakt, iż autor nie uwzględnia w swej pracy emigracji ukraińskiej na Zachód i istnienia ukraińskiej diaspory w Świecie, co powinno rzutować na ostateczną ocenę definitywnych strat jakie poniósł naród ukraiński w XX wieku.

2. Straty jakie poniosła Ukraina zostały w zaskakującym krótkim czasie zrekompensowane dzięki wysokiemu przyrostowi naturalnemu wśród ludności ukraińskiej zwłaszcza w latach 1949-1959. W roku 1951 Ukraińską SSR zamieszkiwało 37,2 mln. osób a w roku 1959 już 41,8 mln. W opinii autora wysoki przyrost naturalny, zwłaszcza wysoka rodność wśród ludności ukraińskiej, co przynajmniej częściowo tłumaczy znane w demografii zjawisko "kompensaty wojennej", miał istotny wpływ na to, że mimo postępujących równocześnie silnych procesów rusyfikacji "Ukraina mogła zachować swoją odrębność etniczną i dotrzeć jako naród do dnia uzyskania niepodległości" (s.184). Jest to kolejna bardzo przekonująca teza. Byłoby rzeczą interesującą stwierdzenie czy pokrywa się ona z poglądami badaczy ukraińskich.

3. Wysoki przyrost naturalny był wzmacniany po II wojnie światowej przez silną inigrację. Jednakże na Ukrainę napływała w tym czasie przede wszystkim ludność rosyjska, co w decydujący sposób wpłynęło na współczesną strukturę narodowościową tego kraju i przyczyniło się do procesu rusyfikacji Ukrainy.

4. W przeszłości terytorium Ukrainy, polityczne rozdzielane między różne organizmy państwowe, było obszarem wielonarodowym i wielokulturowym co było wprawdzie w różnych okresach źródłem napięć i konfliktów ale było też swoistym "bogactwem". W wyniku zmian, które spowodowała II wojna światowa (represje, deportacje, krwawe konflikty wewnętrzne, eksterminacja Żydów i Polaków) a następnie powojenne zmiany granic i wreszcie procesy rusyfikacji, zarówno zamierzone jak i powstające niejako pośrednio i żywiołowo, jako wynik tego wszystkiego

co działo się w sowiecki imperium, nastąpiło przekształcenie Ukrainy w obszar głównie dwunarodowy - ukraińsko-rosyjski, z trudnymi do sklasyfikowania grupami pośrednimi jak: liczne środowiska Ukraińców zrusyfikowanych, nieliczna grupa zukrainizowanych Rosjan oraz tzw. "obrusieńcy" i zdenacjonalizowani "ludzie sowieccy" różnego pochodzenia, posługujący się językiem rosyjskim lub żargonem rosyjsko-ukraińskim. Dla celów analizy statystycznej autor przyjmuje uproszczony podział na trzy grupy: Ukraińcy ukraińskojęzyczni, Ukraińcy rosyjskojęzyczni i ludność rosyjska, wykazując niebezpieczne z punktu widzenia młodego państwa ukraińskiego przesunięcia proporcji między tymi grupami.

5. Porównanie dwóch ostatnich spisów ludności z 1970 i 1989 r. dowodzi, że liczba ludności ukraińskojęzycznej, mimo nadal wysokiego przyrostu naturalnego, wykazywała tendencję niemal stagnacyjną (32,2 mln. osób w 1970 r. i 32,8 mln. w 1989 r.), podczas gdy liczba ludności rosyjskojęzycznej, Rosjan i Ukraińców rosyjskojęzycznych, wyraźnie wzrastała (łącznie około 12 mln. w 1970 r. i 15 mln. obecnie). Proces rusyfikacji Ukrainy został poważnie zaawansowany. Jednym z mierników może być fakt, iż w roku 1991 połowa dzieci na Ukrainie pobierała naukę w języku rosyjskim.

6. Rozmieszczenie trzech głównych grup narodowo- językowych jest wyraźnie nierównomierne. Uderza zwłaszcza kontrast między zachodnią i wschodnią częścią kraju. Zachodnia Ukraina zachowała w najwyższym stopniu tożsamość narodową i język ojczysty, a Ukraińcy stanowią w tym obszarze blisko 90% ludności. Natomiast wschodnie regiony Ukrainy, region Odessy, a zwłaszcza Krym, wykazują wysoki udział a nawet w pewnych obwodach przewagę ludności rosyjskojęzycznej, co może stwarzać jeden z zasadniczych problemów dotyczących przyszłości Ukrainy i jej integralności: powstały już i dają o sobie znać ruchy i organizacje dążące do autonomii lub innych form bliskiego związku z Rosją. Sytuację komplikuje "konkurencja" między głównymi wspólnotami wyznaniowymi: Cerkwią Prawosławną zależną od Patriarchatu moskiewskiego, Autokefaliczną Cerkwią Prawosławną Ukrainy i Kościołem Ukraińsko-Bizantyjskim.

Czy młode państwo ukraińskie zdoła utrzymać swą jedność i integralność? Wprawdzie wyniki pierwszego referendum były, jak słusznie podkreśla autor, wielkim i zaskakująco wysokim zwycięstwem zwolenników suwerenności państwa ukraińskiego (kolejnym zwycięstwem jest,

jak się wydaje, podpisany ostatnio traktat między Ukrainą i Rosją), niemniej postawione wyżej pytanie i niepokój o przyszłość Ukrainy, podzielane przez wiele środowisk opiniotwórczych, znajdują w pracy P.Eberhardta przejrzyste i udokumentowane uzasadnienie. Stanowisko autora w tej sprawie, jak i inne jego sądy, jest powściągliwe choć nie ma wątpliwości, że jest ono nacechowane życzliwością a nawet życzliwą troską o przyszłość młodego państwa ukraińskiego.

Jeśli chodzi o ważny dla nas wątek dotyczący stosunków polsko-ukraińskich i ludności polskiej na Ukrainie, to trzeba podkreślić, że autor nie unika trudnych i bolesnych problemów przeszłości: pisze m.in. o meandrach politycznych i błędach w polskiej polityce narodowościowej okresu międzywojennego, o konfliktach z czasów wojny, o eksterminacji Polaków na Wołyniu i Podolu i o przymusowych przesiedleniach Ukraińców i Łemków w ramach akcji "Wisła". Pisze też o trudnej sytuacji ludności polskiej żyjącej na Ukrainie obecnie. Już samo oszacowanie liczby Polaków na Ukrainie jest dużym problemem, ponieważ mniejszość polska uległa silnej ukraińzacji, do czego walenie przyczyniła się likwidacja szkół z językiem polskim oraz likwidacja wszelkich form samoorganizacji społecznej i kulturalnej. Jest to jeszcze jedno dziedzictwo systemu sowieckiego. Należy wraz z autorem żywić nadzieję, że wraz z rozwojem niepodległej Ukrainy, mniejszość polska jak i inne mniejszości znajdować będą pełne zrozumienie w ich dążeniach do powrotu do własnych korzeni narodowych, własnego języka, kultury i wyznania religijnego.

Ukazanie się książki P.Eberhardta jest ważnym wydarzeniem naukowym i edytorskim. Książka wypełnia poważną lukę w naszej wiedzy o Ukrainie, o jej przeszłości i teraźniejszości. Czy książka nie zawiera nieścisłości, potknięć i braków? Nie sposób sobie wyobrazić, by tak nie było. Niech jednak wyszukiwaniem ewentualnych braków czy polemiką z autorem zajmą się raczej znawcy szczegółowych zagadnień¹⁾. Dla piszącego te słowa podstawowym walorem omawianej książki jest to, że daje ona syntetyczny i przejrzysty obraz przemian narodowościowo - demograficznych na Ukrainie, rzutujących na rozległą sferę współczesnych zagadnień politycznych i geopolitycznych. Dzięki tej książce lepiej rozumiemy się uwarunkowania w jakich znalazła się Republika Ukraińska u pro-

¹⁾ Osobiście zgłaszam w tym miejscu tylko jedną uwagę: wśród 70 tablic uderza brak tablic ilustrujących ruch naturalny ludności po 1949 r.

gu niepodległego bytu. Walorem książki jest również to, że przy zachowaniu rygorów pracy naukowej i stałym odwoływaniu się autora do analizy statystyczno - demograficznej, nie stroni on od sięgania po literaturę i informację z różnych dziedzin wiedzy, nie stroni też od komentarzy, od wypowiedzania własnych poglądów i sądów wartościujących, dzięki czemu książka jest dziełem żywym a nie tylko suchą, scjentystyczną rozprawą. Również pod tym względem książka P.Eberhardta nawiązuje do dobrej tradycji polskiej geografii i tradycję tę ożywia.

Na koniec należy podzielić pogląd i równocześnie nadzieję autora, iż w imię dziedzictwa przeszłości, w imię wzajemnych wpływów cywilizacyjnych, a przede wszystkim w imię przyjaznego sąsiedztwa i współpracy, trzeba przekraczać w stosunkach polsko-ukraińskich narosłe uprzedzenia i urazy i budować przyszłość, czemu powinny służyć między innymi wspólne przedsięwzięcia w zakresie badań naukowych, zwłaszcza historycznych i narodowościowo-demograficznych.

Ryszard Jedut

**PROBLEMY OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH
WSCHODNIEJ POLSKI
(W OBRADACH OGÓLNOPOLSKIEGO ZJAZDU PTG
- LUBLIN 1994)**

Załamaniem się systemu geopolitycznego Europy, ustanowionego po drugiej wojnie światowej, głębokie zmiany systemowe dokonujące się po 1989 r. w gospodarce Polski i jej otoczeniu tworzą nową jakość w systemach wartości w płaszczyźnie politycznej, gospodarczej i kulturowej. Poznanie podstawowych problemów i uwarunkowań transformacji obszarów przygranicznych staje się ważnym zadaniem badawczym, gdyż dokonują się one w bardzo złożonych warunkach i decydują o możliwościach i zróżnicowaniu przekształceń. Ranga przemian geopolitycznych, społecznych i gospodarczych w Europie Środkowej, różnorodne inicjatywy współpracy transgranicznej ułatwiającej wspólne rozwiązywanie problemów sprawiają, że bardzo istotne w obradach zjazdu stały się kwestie współpracy przygranicznej. Głównie problematyka ta wystąpiła w obradach sekcji geografii społeczno-ekonomicznej przebiegającej pod hasłem "Problemy obszarów przygranicznych wschodniej Polski", w sesjach terenowych zjazdu oraz w odbywającym się jednocześnie seminarium polsko-ukraińskim zorganizowanym przez Zakład Przestrzennego Zagospodarowania PAN w ramach projektu badawczego "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski".

Obrady sekcji geografii społeczno-ekonomicznej

Problem obszarów przygranicznych wzbudził duże zainteresowanie w wielu ośrodkach geograficznych Polski. Zgłoszono ogółem 50 te-

matów przedstawionych w formie referatów i posterów (najwięcej z ośrodka poznańskiego - 10, warszawskiego i lubelskiego - po 8 i krakowskiego - 6). Ostatecznie w materiałach Ogólnopolskiego Zjazdu PTG ukazały się streszczenia 16 referatów i 26 posterów.

Sesja referatowa.

W związku z tak dużym zainteresowaniem problematyką obszarów przygranicznych sekcja geografii społeczno - ekonomicznej jako jedyna obradowała w dwu podsekcjach, w których brało udział ponad 100 uczestników zjazdu oraz gości.

W ramach podsekcji A, której przewodniczyli prof. dr hab. Adam Jelonek z UJ w Krakowie i prof. dr hab. Andrzej Stasiak z IGiPZ PAN w Warszawie, referaty wygłosili: - Ryszard Jedut (Lublin): "Podstawowe uwarunkowania transformacji przygranicznych obszarów Polski"; - Andrzej Stasiak (Warszawa): "Problemy obszarów przygranicznych wschodniej Polski"; - Adam Jelonek, Andrzej Zborowski (Kraków): "Problemy obszarów pogranicza Polski Południowo - Wschodniej"; - Piotr Eberhard (Warszawa): "Układ osadniczy na pograniczu polsko-ukraińskim"; - Teofil Lijewski (Warszawa): "Problemy komunikacyjne wschodniego pogranicza Polski"; - Roman Kulikowski (Warszawa): "Zróżnicowanie i problemy rolnictwa wschodnich obszarów przygranicznych Polski".

W ramach podsekcji B, której przewodniczył prof. dr hab. Zbigniew Ziło z WSP w Krakowie, referaty wygłosili: - Irmina Turczyn-Ziło, Zbigniew Ziło (Kraków): "Przesłanki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów przygranicznych"; - Stanisław Misztala (Warszawa): "Zacofanie i perspektywy rozwoju regionów przygranicznych wschodniej Polski"; - Maria Ciechocińska (Siedlce): "Podlasie we wstępnej fazie transformacji"; - Józef Adamczyk (Gdańsk): "Z problemów ludnościowych Białostoczczyzny"; - Urszula Kaczmarek, Paweł Krawczyk, Roman Matykowski (Poznań): "Charakterystyka miast wschodniego pogranicza Polski"; - Paweł Churski, Paweł Krawczyk, Anna Tobolska (Poznań): "Poziom bezrobocie a aktywność gospodarcza na obszarze wschodniego pogranicza Polski"; - Józef Kozysa (Lublin): "Zasoby pracy w środkowowschodnim regionie przygranicznym Polski".

W wystąpieniach R. Jeduta, S. Misztala i Z. Ziło podkreślano złożoność warunków, w jakich zachodzą przemiany obszarów przygranicznych wschodniej Polski, wynikających ze zmian otoczenia międzynarodowego i uzależnień regionalnych i lokalnych. Stwierdzono, że

podstawowe znaczenie dla rozwoju pogranicza mają uwarunkowania geopolityczne, gospodarcze i kulturowe. Z jednej strony wskazywano czynniki utrudniające aktywizację gospodarczą (różny poziom rozwoju społeczno - gospodarczego, niedorozwój obszarów przygranicznych), z drugiej - pomyślniejsze perspektywy w następstwie dokonujących się przeobrażeń systemowych po obu stronach granicy.

W wystąpieniach A. Stasiaka i A. Jelonka przedstawiono główne problemy obszarów przygranicznych, łącznie z informacją na temat badań IGiPZ PAN w ramach projektu badawczego "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski" realizowanego pod kierunkiem prof. Andrzeja Stasiaka. Zaprezentowano także wyniki badań prowadzonych w Instytucie Geografii UJ nad pograniczem Polski południowo-wschodniej. W obu wystąpieniach podkreślano potrzebę prowadzenia ukierunkowanych badań różnych problemów z zakresu: demografii, sieci osadniczej, infrastruktury technicznej, gospodarki rolnej, ekologii a także konieczność wspólnych planów zagospodarowania przestrzennego, współpracy regionalnej i lokalnej, rozbudowy przejść granicznych, ochrony środowiska.

Problemom struktury demograficznej, układowi osadniczemu oraz rozmieszczeniu i charakterystyce miast poświęcone były wystąpienia: J. Adamczyka, P. Eberharda oraz zespołu: U. Kaczmarek, P. Krawczyk, R. Matykowski. Opracowania te objęły różny zasięg przestrzenny: Białostoczczyznę, pogranicze polsko-ukraińskie, wschodnie pogranicze Polski. Podkreślono specyfikę ludnościową Białostoczczyzny (ludność białoruska, migracje, feminizacja, przyrost naturalny), wskazano na zróżnicowany i równomiernie rozmieszczony układ osadniczy pogranicza polsko-ukraińskiego, omówiono także wpływ transformacji społeczno-gospodarczej kraju na dysproporcje w rozwoju miast wschodniego pogranicza. Stwierdzono dużą przydatność opracowania tych problemów w procesie konstruowania wspólnych planów zagospodarowania i aktywizacji obszarów przygranicznych.

Zagadnieniom integracyjnej roli infrastruktury technicznej, zwłaszcza komunikacyjnej, poświęcone były referaty T. Lijewskiego i Z. Makiety. Podkreślano wzrost znaczenia infrastruktury w obszarach przygranicznych związany ze zmianą uwarunkowań geopolitycznych i gospodarczych strefy wschodniego pogranicza, gdyż infrastruktura (a szczególnie system transportu) staje się czynnikiem aktywizującym i integrującym obszary transgraniczne. Obok funkcji integracyjnej, realizo-

wanej na poziomie powiązań lokalnych i regionalnych, infrastruktura techniczna pełni przede wszystkim funkcje tranzytowe. W referatach podkreślano niekorzystne skutki przeprowadzonej w 1945 r. granicy polsko - radzieckiej, która przecięła dotychczasowe tradycyjne układy komunikacyjne, a hermetyczny charakter tej granicy doprowadził do rozerwania układu sieci komunikacyjnej, co stanowi podstawową barierę współpracy na poziomie lokalnym i regionalnym. Celowe zatem staje się włączenie do systemu infrastruktury tych elementów granicznych, które powstały dla celów strategiczno-wojskowych byłego ZSRR (mosty, stacje rozrządowe, odcinki linii szerokotorowych). Podkreślano także duże znaczenie w strefie wschodniego pogranicza budowy autostrad i dróg szybkiego ruchu oraz nowych przejść granicznych.

Zróznicowane problemy rolnictwa wschodnich obszarów przygranicznych Polski przedstawił R. Kulikowski, a szczególnie rolniczy charakter pogranicza (wysoki udział ludności czynnej zawodowo w rolnictwie) oraz duże zróżnicowanie warunków agrometeorologicznych i glebowych. Podkreślając występowanie korzystnych warunków ekologicznych (niskie skażenie środowiska) uznał, iż na obszarze tym powinno rozwijać się rolnictwo ekologiczne. Wschodnie obszary przygraniczne charakteryzują się dużym zróżnicowaniem użytkowania ziemi oraz struktury agrarnej. Jedną z pożądanych dróg rozwoju pogranicza, zwłaszcza części południowej, upatruje się w wielofunkcyjnym rozwoju powiązanym z koniecznością harmonizowania rolnictwa, leśnictwa, turystyki i rekreacji oraz przetwórstwa rolno-spożywczego. Istotnym problemem rolnictwa i obszarów wiejskich obszarów przygranicznych jest restrukturyzacja rolnictwa państwowego. Niestety jednak proces ten obok przemian pożądanych wywołuje negatywne skutki, m.in. w postaci wzrostu bezrobocia. Problem bezrobocia w obszarach przygranicznych wschodniej Polski dyskutowano szeroko na obradach sekcji geografii społeczno-ekonomicznej (zarówno części referatowej, jak i posterowej). Znalazło to wyraz w kilku wystąpieniach, a zwłaszcza w referacie P. Churskiego, P. Krawczyka i A. Tobolskiej, w którym podjęto próbę określenia siły i kierunku zależności występujących między rejestrowanym bezrobociem a przejawami aktywności gospodarczej.

Sesja posterowa.

Integralną część obrad sekcji geografii społeczno-ekonomicznej stanowiła sesja posterowa. Zaprezentowano wiele ciekawych opracowań.

Z uwagi na charakter tej prezentacji (barwne plansze przygotowane często profesjonalnie i bardzo starannie, zwłaszcza zespołu poznańskiego) wzbudziła ona zainteresowanie nie tylko wśród uczestników zjazdu.

W czasie sesji posterowej prezentowano szeroki wachlarz opracowań, dotyczących różnych problemów: 1) historyczno - teoretycznych "Geopolityczne uwarunkowania położenia Polski w pracach W. Nałkowskiego i E. Romera" J. Wendt (Gdańsk), 2) geograficzno-porównawczych, np.: "Zachodnie i wschodnie pogranicze Polski: podobieństwa i różnice makrostrukturalne" P. Churski, R. Matykowski (Poznań), 3) regionalnych, np.: "Region nadbużański - potencjalny obszar współpracy przygranicznej" - R. Jedut (Lublin), "Obszar funkcjonalny Dorohusk - Chełm - Rejowiec "Pasma"" - M. Maciejewska (Chełm), 4) branżowych, np.: "Typologia ruchliwości ludności w strefie polskiego pogranicza z Ukrainą" Z. Długosz (Kraków), "Przemiany struktury działowej indywidualnej działalności gospodarczej w województwach przygranicznych z Ukrainą" V. Kamińska (Kielce), 5) metodycznych, np.: "Baza danych o środowisku i stanie zagospodarowania przygranicznej strefy Polesia Lubelskiego" M. Turczyński, J. Paszczyk (Lublin).

W sesji posterowej najwięcej miejsca poświęcono problemom wsi i rolnictwa obszarów przygranicznych wschodniej Polski: J. Bański (Warszawa), B. Gałczyńska (Warszawa), R. Jedut (Lublin), B. Mazurek (Lublin), W. Zgliński (Warszawa). J. Bański prezentując temat "Przemiany rolniczego użytkowania ziemi na wschodnich obszarach przygranicznych" stwierdził tendencję do zmniejszania się terenów zagospodarowanych przez rolnictwo, zwłaszcza powierzchni użytków rolnych, przy jednoczesnej zmianie ich struktury, polegającej na zmniejszaniu się udziału gruntów ornych a zwiększaniu - łąk i pastwisk. Jednocześnie zanalizował zróżnicowanie obszarów przygranicznych zarówno pod względem poziomu poszczególnych elementów użytkowania ziemi, jak i kierunku zmian. Podobnie B. Gałczyńska w referacie "Zmiany w poziomie wykształcenia ludności rolniczej na obszarach wschodniej Polski" podkreśliła zróżnicowanie tego obszaru, a jednocześnie znaczny postęp scholaryzacji polegający na zwiększeniu udziału rolników z wykształceniem ponadpodstawowym (głównie zawodowym i średnim) i zmniejszeniu udziału rolników z niepełnym wykształceniem podstawowym. Jednak utrzymujący się znaczny udział niewykształconych rolników - jej zdaniem stanowi - niezbyt dobry prog-

no styk dla restrukturyzacji i dalszego rozwoju rolnictwa na tych obszarach.

Wystąpienie B. Mazurek "Siedliska porolnicze na wschodnich obszarach problemowych" dotyczyło funkcjonowania na obszarze wschodniego pogranicza, gdzie występują tzw. "obszary problemowe" siedlisk porolniczych związanych z "wypadaniem" ziemi z produkcji rolniczej, depopulacją pogranicza i słabym zagospodarowaniem infrastrukturalnym. Siedliska te są zasiedlone i użytkowane głównie przez emerytów i rencistów (87%), częściowo jako obiekty sobotnio - niedzielnego wypoczynku (7%), a pozostałe to siedliska całkowicie opuszczone. Właściwe zagospodarowanie i wykorzystanie siedlisk porolniczych jest niezbędne chociaż wymaga to wielu działań organizacyjno-prawnych, kapitałowych i innych.

R. Jedut prezentując temat "Przekształcenia struktury agrarnej w obszarze przygranicznym wschodniej Polski" podkreślał dominację gospodarstw indywidualnych, a w części północnej (olsztyńskie, suwalskie) - równowagę sektorową. Obok znacznego rozdrobnienia gospodarstw duża ich część pozostaje w tzw. szacownicy gruntów. Wobec wadliwości różnych elementów struktury agrarnej jej poprawę traktuje się jako niezbędny warunek do wzrostu poziomu produkcji, wydajności pracy, efektywności wykorzystania środków produkcji i obniżenia kosztów wytworzenia. Poprawie struktury agrarnej służyć powinno zagospodarowanie gruntów PFZ i byłych PGR.

Do podobnych konkluzji dochodzi także W. Zgliński w referacie "Przekształcenia własnościowe rolnictwa państwowego we wschodnim regionie przygranicznym". Przekształcenia własnościowe i restrukturyzację państwowego rolnictwa traktuje się jako najbardziej kontrowersyjny problem transformacji polskiej gospodarki, a negatywne skutki tej transformacji w największym stopniu występują na obszarach przygranicznych. Z uwagi na małą opłacalność produkcji rolnej i brak kapitału niewielki jest bowiem popyt na oferowaną ziemię. W końcu 1993 r. największa część majątku Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa zagospodarowana była w formie tymczasowego zarządu, część poprzez dzierżawę (29%), a tylko niewiele ziemi (2,1%) udało się sprzedać.

Na specjalną uwagę zasługują dwa postery poświęcone problematyce etnicznej wschodniego pogranicza, a mianowicie: R. Matykowskiego, A. Tobolskiej (Poznań) - "Mniejszości wschodniego i północno - wschodniego pogranicza Polski" i A. Myny (Lublin) - "Kościoł

prawosławny i grekokatolicki we wschodniej Polsce". Jakkolwiek ci autorzy przyjęli odmienną metodologię, to w obu przypadkach osiągnięto interesujące wyniki prezentując tematykę rzadko podejmowaną przez geografów. W pierwszym przypadku oceny zróżnicowania etnicznego dokonano na podstawie zachowań wyborczych mieszkańców pogranicza, w drugim - analizując rozmieszczenie świątyń, klasztorów, domów zakonnych Kościoła prawosławnego i grekokatolickiego. Wobec braku w Polsce bezpośredniej statystyki narodowościowej i religijnej tego typu opracowania stanowią istotne wzbogacenie wiedzy o etnicznym charakterze obszarów przygranicznych wschodniej Polski.

Niezależnie od różnorodności problemów prezentowanych w czasie obrad sekcji geografii społeczno-ekonomicznej i sesji posterowej poświęconej kwestiom obszarów przygranicznych wschodniej Polski zagadnienia te były przedmiotem obrad także innych sekcji, np. w sekcji geografii fizycznej i paleogeografii na uwagę zasługuje wystąpienie J. Wojtanowicza "Europa środkowa w podziale fizycznogeograficznym kontynentu", a w sekcji ochrony środowiska referat J. Tunica, M. Niżnik "Sytuacja ekologiczno-ekonomiczna w zachodniej części Ukrainy a konieczność współpracy polsko - ukraińskiej".

Przy tej okazji okazało się, że problematyką obszarów przygranicznych zajmuje się wiele osób i instytucji reprezentujących nie tylko główne ośrodki naukowe, ale także mniejsze ośrodki oraz inne instytucje, jak: Biura Planowania Regionalnego CUP, Biura Planowania Przestrzennego, Wojewódzkie Urzędy Statystyczne itp.

Problematyka sesji terenowej zjazdu (wycieczki)

Uzupełnieniem wielu problemów poruszanych w trakcie sesji była terenowa część zjazdu realizowana w czasie wycieczek: I. Człowiek i środowisko wczoraj i dziś w regionie sandomierskim (do zewnętrznej strefy przygranicznej); II. Wzdłuż Bugu przez pogranicze kulturowo - etniczne (Lublin - Sosnowica - Sławatycze - Jabłeczna - Kodeń - Kosomłoty - Lebedziew - Terespol - Neple - Janów Podlaski - Serpelice - Mielnik - Drohiczyn); III. Osobliwości przyrodnicze Pojezierza Łęczyńsko - Włodawskiego (Lublin - Mełgiew - Łęczna - Dratów - Bogdanka - Jez. Piaseczno - Urszulin - Jez. Moszne - Sosnowica - Marianka - Jez. Wytyckie - Chełm) i Pojezierza Szackiego (Chełm - Dorohusk - Jagodin -

Luboml - Szack - Jez. Świtaż - Jez. Piaseczno - Rostań - Jagodin); IV. Indywidualność geograficzna Roztocza Gorajskiego, Tomaszowskiego i (Lublin - Guzówka - Zaporze - Sąsiadka - Zwierzyniec - Krasnobród - Nowiny - Susiec) i Lwowskiego (Hrebenne - Rawa Ruska - Bełz - Bojanice - Sokal - Czerwonogród - Wielkie Mosty - Żółkiew - Hrebenne).

Możliwość, po raz pierwszy w historii zjazdów lubelskich, bezpośredniej obserwacji różnych zjawisk geograficznych po obu stronach granicy i udziału w dyskusji zarówno pracowników Instytutu Nauk o Ziemi UMCS w Lublinie, jak i Wydziału Geografii Uniwersytetu Lwowskiego stanowiła niewątpliwy walor sesji terenowych. Jakkolwiek tematyka poszczególnych tras podporządkowana została wiodącym hasłom, to jednak wszystkie trasy prowadziły przez pogranicze kulturowo-etniczne i prezentowały osobliwości przyrodnicze i indywidualność geograficzną. Istotę trafnie wyraził profesor Alfred Jahn, gdy do uczestników zjazdu nad jeziorem Świteż skierował słowa. "Czy zdajecie sobie młodzi ludzie sprawę z tego na jakim skrawku ziemi stoimy?" I z zadumą, z drżeniem głosu odpowiadał. "Toż to wielkie pogranicze etniczne, religijne i kulturowe. To miejsce szczególne".

Osobliwość pogranicza polsko-ukraińsko-białoruskiego polega na jego położeniu, w centrum geograficznym Europy, na styku trzech dużych narodów słowiańskich, bliskich etnicznie i kulturowo. W niedalekiej przeszłości była to strefa szerokiego pasa "wielokulturowego": etnicznego, religijnego i kulturowego, miejsce krzyżowania się różnorodnych wpływów narodowościowych, religijnych i politycznych, gdzie obok siebie mieszkała ludność polska i ruska, żydowska i niemiecka oraz inne grupy etniczne. Współżyły ze sobą różne wyznania: katolicy, prawosławni, unicy, wyznawcy judaizmu, a nawet mahometanie i protestanci. Istniały kościoły katolickie i cerkwie unickie bądź prawosławne.

Dezintegrację przyniósł wiek XX, a zwłaszcza dramatyczne wydarzenia lat 1939-1947, które w zasadniczy sposób zmieniły charakter dotychczasowej strefy wielokulturowej. Po dawnych mieszkańcach tych ziem pozostały często tylko ślady w nazwach geograficznych, w zachowanych jeszcze obiektach sakralnych i cmentarzach, ruinach zamków i zespołów pałacowych, śladach dawnych dworów szlacheckich i siedlisk chłopskich.

Przekształcenia obszarów przygranicznych w drugiej połowie XX wieku wystąpiły po obu stronach granicy, ale znacznie głębsze zmiany zasłyły na wschód od Bugu (ZSRR), chociażby z uwagi na zasadniczą

zmianę systemu gospodarowania. Ponadto kolektywizacja wsi, związana z tym koncentracja osadnictwa (likwidacja osadnictwa rozproszonego), wielkie prace melioracyjne (zwłaszcza na Polesiu) zmieniły zasadniczo krajobraz kulturowy pogranicza. Wielorakie działania w kierunku kształtowania strefy pogranicza jako obszaru peryferyjnego doprowadziły nie tylko do głębokich przekształceń krajobrazu, przystosowania do tej anormalnej sytuacji różnych elementów infrastruktury, ale także powstania barier w płaszczyźnie społecznej (kultury i obyczajowości).

Naturalne jest więc, że niektóre referaty przedstawione na sesjach terenowych były poświęcone analizie różnych aspektów przeszłości obszaru. Poczynając od historii stosunków etnicznych "Osadnictwo tatarskie na Polesiu Lubelskim" - E. Kardaszewska (Lublin) i religijnych "Kościół prawosławny i greckokatolicki na południowym Podlasiu" - A. Myna (Lublin) poprzez problemy etnograficzne "Wybrane zagadnienia z etnografii Podlasia i Polesia Lubelskiego" - B. Seniuk (Lublin) aż po szczególne obiekty kultury materialnej "Zespół cerkiewno-klasztorny w Jabłecznej" E. Kardaszewska (Lublin). Prezentując aktualny stan środowiska strefy przygranicznej, jego walory przyrodnicze i krajobrazowe starano się także pokazać wykorzystanie turystyczno-rekreacyjne tej strefy, a szczególnie samej doliny Bugu - "Walory i użytkowanie rekreacyjne doliny Bugu od Mielnika do Drohiczyna" - M. Nowacka-Kisyńska (Lublin). Dyskusje dotyczące tego problemu, szczególnie wzajemnych relacji funkcji turystyczno-wypoczynkowej i przyrodniczej, prowadzono zwłaszcza w trakcie wycieczki po Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim i Pojezierzu Szackim.

W części terenowej zjazdu najwięcej miejsca poświęcono problemom ekologicznym obszarów przygranicznych. J. Wojtanowicz (Lublin) przedstawił referat "Specyfika problematyki ekologicznej w obszarze przygranicznym". Dokonano także oceny degradacji środowiska w wybranych częściach strefy przygranicznej w dwóch wystąpieniach: "Zanieczyszczenie jakości wód Bugu w odcinku granicznym Kryłów-Krzyczew" - P. Czubła (Lublin) i "Zmiany jakości wód hipersłodkich w jeziorach łęczyńsko-włodawskich" - B. Janiec (Lublin). Zagadnieniom ochrony środowiska poświęcone były doniesienia odnoszące się zarówno do systemów ochrony: "Zachodniopoleska transgraniczna strefa ochronna jako część systemu obszarów chronionych Polesia" - G. Rąkowski (Warszawa), W. Brusak, J. Zinko, J. Krawczuk (Lwów), "Roztoczańska transgraniczna strefa ochronna" - G. Rąkowski

(Warszawa), W. Brusak, J. Zinko, J. Krawczuk (Lwów), "System obszarów chronionych Roztocza" - B. Zielińska (Lublin), jak i poszczególnych obszarów chronionych: "Poleski Park Narodowy" - M. Sołtys (Załużce Stare), "Szacki Park Narodowy" - N.I. Karpienko (Lwów).

Nowa sytuacja polityczna umożliwiła zorganizowanie sesji terenowej po obu stronach granicy polsko-ukraińskiej. Dzięki temu uczestnicy zjazdu mogli nie tylko zwiedzić regiony dotychczas trudno dostępne, ale także (poprzez udział geografów z Uniwersytetu Lwowskiego) zaznajomić się z problematyką prowadzonych tam badań oraz wymienić poglądy na temat zjawisk przyrodniczych i społeczno-gospodarczych pogranicza. Poprzez fakt przekroczenia granicy mogli także poznać pewne elementy funkcjonowania strefy przygranicznej, zwłaszcza przejścia w Dorohusku (najkrótszego połączenia Warszawy z Kijowem) i w Hrebenem (Lublina ze Lwowem).

Seminarium polsko-ukraińskie

Jednocześnie ze zjazdem odbywało się seminarium polsko-ukraińskie (uczestnicy seminarium brali udział w obradach Zjazdu PTG w Lublinie i sesji terenowej "Wzdłuż Bugu przez pogranicze kulturowo-etniczne"). Poświęcone ono było problematyce zagospodarowania obszarów pogranicza i współpracy przygranicznej. Całodzienna sesja plenarna seminarium odbyła się w Okunince 5 września 1994 r. Stronę polską w seminarium reprezentowali: prof. Andrzej Stasiak i prof. Piotr Eberhardt, dr Halina Powęska i dr Włodzimierz Zgliński, mgr Bożena Degórska i mgr Krzysztof Miros (IGiPZ PAN w Warszawie) oraz dr Ryszard Jedut i dr Andrzej Mischuk (UMCS w Lublinie). Ze strony ukraińskiej udział wzięli pracownicy naukowcy Instytutu Ekonomiki UAN z Kijowa i Lwowa: dr nauk ekonomicznych Anatolij E. Józefowicz, prof. akademik Ukraińskiej Akademii Nauk Rolniczych Władimir W. Jurczynszyn, prof. członek korespondent UAN Walerij W. Tregobczuk, dr nauk geograficznych Swietłana M. Pisarenko, doc. Ludmiła Babuk.

Podczas sesji plenarnej seminarium wygłoszono następujące referaty: - A.E. Józefowicz (Kijów): "Współpraca przygraniczna - stan, możliwości i perspektywy rozwoju"; - A. Stasiak (Warszawa): "Zarys koncepcji rozwoju przestrzennego Polski <<Polska 2000 plus>> i na tym tle współpraca przygraniczna"; - H. Powęska (Warszawa): "Szara strefa

handlu i usług i jej rola w aktywizacji obszarów przygranicznych"; - W.W. Tregobczuk (Kijów): " Ekologiczne priorytety w ukraińsko-polskiej współpracy przygranicznej"; - A. Mischczuk (Lublin): "Program badawczy Euroregionu Bug"; - P. Eberhardt (Warszawa): "Koncepcja Atlasu Euroregionu Bug"; - W.W. Jurczyszyn (Kijów): "Reformowanie stosunków agrarnych w Ukrainie"; - W. Zgliński (Warszawa): "Przekształcenia własnościowe rolnictwa państwowego w Polsce"; - S.M. Pisarenko (Lwów): "Polesie Ukraińskie - problemy i rozwiązania".

W podsumowaniu referatów i dyskusji na IV seminarium polsko-ukraińskim przedstawiono główne problemy.

1. Konieczność rozstrzygnięć politycznych, społeczno - ekonomicznych i technicznych dotyczących powiązań komunikacyjnych między Polską i Ukrainą oraz sąsiadującymi regionami. W odniesieniu do powiązań kolejowych należy przeprowadzić modernizację szlaku Warszawa - Dorohusk - Kijów, oraz wykorzystać magistralę hutniczo - siarkową (MHS). W zakresie dróg kołowych zachodzi konieczność: a) odbudowy przeprawy przez Bug we Włodawie ułatwiającej dostęp do Polesia, b) podniesienia rangi trasy Warszawa - Lublin - Dorohusk - Łuck - Kijów, c) udrożnienia i modernizacji drogi Warszawa - Lublin-Hrebenne - Lwów.

2. Realizowanie szerokiego programu ekologicznego w całej strefie przygranicznej wymaga: a) doprowadzenia do odpowiedniego stanu czystości rzeki Bug, b) opracowania wspólnych koncepcji zagospodarowania pojeziernej części Polesia, zwłaszcza Pojezierza Łęczyńsko - Włodawskiego i Pojezierza Szackiego.

3. W zakresie problemów związanych z rolnictwem należy wziąć pod uwagę błędy popełnione w dotychczasowym zagospodarowaniu, zwłaszcza w wyniku melioracji, a także przy odtwarzaniu gospodarki indywidualnej na Ukrainie trzeba wykorzystać doświadczenia polskiego rolnictwa rodzinnego, uwzględniając błędy popełnione przy restrukturyzacji gospodarstw państwowych w Polsce.

4. W odniesieniu do regionu nadbużańskiego należy: 1) przedyskutować i określić główne cele (funkcje) tego regionu, 2) przystąpić do intensywnych badań naukowych, m.in. zorganizować wspólny bank (bazę) informacji oraz przygotować Atlas Euroregionu Bug.

Piotr Eberhardt
Andrzej Miszczuk

METODA PROMOCJI LUBLINA JAKO OŚRODKA NA POGRANICZU POLSKO - UKRAIŃSKIM

Wstęp

Celem prezentowanego opracowania nie jest przedstawienie całkowicie nowej, z punktu widzenia teorii, metody promocji Lublina. Literatura dotycząca marketingu i promocji określonych jednostek przestrzennych jest bardzo obfita. Wystarczy przykładowo wymienić prace: E.Blakley'a (1989), M.Grabowskiego, P.Kulawczuka (1991), R.Hawroth'a (1992), B.Jałowickiego (1992), D.Regan'a (1992), L.Sta-fieja (1992) czy M.Trojanek (1994). Zamierzeniem autorów jest raczej pewne uprządkowanie i uogólnienie różnych podejść badawczych, wzbogacone doświadczeniem promocyjnym wybranych miast Polski. Tak stworzony model działań promocyjnych zostanie zastosowany w odniesieniu do Lublina.

Układ pracy dostosowany jest do kolejnych faz (omówionych w poszczególnych podrozdziałach) metody promocji i obejmuje: określenie celów promocji, analizę atutów i słabości określonej jednostki przestrzennej, zlokalizowanie potencjalnych konkurentów krajowych i zagranicznych, wybór i zastosowanie technik promocyjnych oraz kontrola skuteczności ich zastosowania. Całość rozważań opatrzona została wnioskami zarówno o charakterze metodologicznym jak i aplikacyjnym.

1. Cele promocji

Pierwszym etapem promocji jest ustalenie jej celów. Promocja, nie jest działaniem samym dla siebie, tylko ostatnią fazą procesu planowania rozwoju lokalnego. Wcześniejsze fazy tego procesu obejmują według E.Blakley'a (1989): zbieranie i analizę danych, wybór strategii rozwoju lokalnego, wybór projektów przedsięwzięć, tworzenie planów działania, szczegółowe opracowanie projektów oraz przygotowanie całościowego planu rozwoju i jego realizacją (w tym i promocją). Można zatem stwierdzić, że cele promocji powinny wypływać w sposób naturalny z kolejnych faz planowania rozwoju lokalnego. Celem promocji może być przykładowo zasygnalizowanie potencjalnym inwestorom istnienia określonej jednostki przestrzennej (L.Stafiej 1992). Cel ten nie wydaje się właściwy dla tak dużego miasta jakim jest Lublin. Innym celem może być przykładowo stymulowanie przedsiębiorczości, poprzez zwiększenie zainteresowania potencjalnych inwestorów danym obszarem. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że promocja nie powinna być skierowana tylko na inwestorów zewnętrznych, ale także adresowana do odbiorców wewnętrznych, mogących uruchomić lokalne zasoby. Można też za cel promocji stawiać wzrost liczby osób odwiedzających określoną aglomerację.

Konieczne jest jednoznaczne zdefiniowanie celu promocji, ocenie jego realności oraz przełożenie celu głównego na cele szczegółowe (częstkowe), wewnętrznie niesprzeczne. Cel promocji Lublina zdaniem autorów powinien wiązać się z restrukturyzacją jego podstaw rozwoju. Aglomeracja lubelska, niekoniecznie musi być bowiem wielkim ośrodkiem produkcyjno- przemysłowym, powinna jednak być centrem nauki, kultury, postępu technicznego, handlu, kierowania procesami gospodarczymi i cyrkulacji pieniądza. Tego typu podejście do roli aglomeracji miejskich powinno obowiązywać także przy podejmowaniu działań restrukturyzacyjnych w innych aglomeracjach w naszym kraju (M.Kochanowski 1992). Istotnym impulsem dla unowocześniania podstaw rozwojowych aglomeracji, w tym także lubelskiej jest oczekiwany wzrost współpracy międzynarodowej.

Wydaje się, że restrukturyzacja podstaw rozwoju Lublina, ze względu na występujące ograniczenia nie powinna wywoływać dynamicznego wzrostu zaludnienia, ani znacznego przyrostu jego obszaru.

Można zatem, nieco konkretyzując, stwierdzić że celem promocji Lublina jest wzrost dochodów miasta oraz poprawa zamożności jego mieszkańców, co można osiągnąć poprzez:

- 1) selektywne stymulowanie przedsiębiorczości w kierunku zmiany struktury przemysłu, z tradycyjnego na wysokiej technologii,
- 2) popieranie rozwoju usług, w tym zwłaszcza nauki oraz szkolnictwa wyższego i średniego, tzw. infrastruktury ekonomicznej (banki, ubezpieczenia, giełdy, izby rozrachunkowe, centra informacji gospodarczej) oraz handlu, turystyki, transportu i łączności.

Poprzez realizację tych celów, powinny zostać osiągnięte dwa następne cele, a mianowicie:

1. co najmniej utrzymanie przez Lublin rangi w krajowym systemie osadniczym jako najważniejszego na wschód od Wisły zespołu miejskiego o znaczeniu ponadregionalnym,
2. uzyskanie czołowej roli jako ośrodka współpracy transgranicznej z Ukrainą.

Ocena szans i zagrożeń realizacji wskazanych powyżej celów promocji Lublina na tle istniejących i potencjalnych konkurentów została zawarta w drugim podrozdziale prezentowanego opracowania.

2. Silne i słabe strony, szanse i zagrożenia

Na tym etapie promocji celowe wydaje się zastosowanie analizy SWOT (Strengths, Weakness, Opportunities, Threats), dotychczas z powodzeniem stosowanej przede wszystkim w skali przedsiębiorstw (Z.Mikołajczyk 1994, B.Nogalski, J.Rybicki 1994). Analiza SWOT polega na określeniu silnych i słabych stron firmy, miasta czy aglomeracji oraz szans i zagrożeń występujących w ich otoczeniu. Otoczenie należy traktować szeroko. Powinno ono obejmować zarówno otoczenie bliższe (lokalne, regionalne, krajowe) jak i dalsze (międzynarodowe).

Do ustalenia listy słabych i silnych stron aglomeracji czy pojedynczego miasta oraz ich oceny nie wystarczy, z punktu widzenia działań promocyjnych, spojrzenie tylko zainteresowanych władz lokalnych czy regionalnych, ale musi ono być uzupełnione o spostrzeżenia adresatów promocji. Konieczne jest poznanie ich hierarchii wartości, używanych przy ocenie określonego obszaru jako miejsca zlokalizowania działalności związanej z celami promocji. Pomocne w tym względzie

mogą okazać się następujące techniki badań marketingowych (P.N.Hague, P.Jackson 1987):

1. wywiad bezpośredni,
2. dyskusja grupowa (focus group),
3. wywiad telefoniczny,
4. badanie listowe.

Przed przystąpieniem do ich wykorzystania należy odpowiednio dobrać próbę. Podstawą tej konstrukcji jest ustalenie charakterystyk adresatów promocji. Liczba osób przebadanych powinna być reprezentatywna, tzn. w odpowiednim stopniu uwzględniać wszystkie cechy ujęte w charakterystykach (przykładowo: płeć, wiek, grupa dochodowa, status społeczny, zawód, miejsce zamieszkania itp.) oraz odpowiednio liczna.

Z kolei przy analizie szans i zagrożeń, wynikających z funkcjonowania określonej aglomeracji w otoczeniu należy uwzględnić:

1. charakter jej relacji z innymi aglomeracjami w kraju (konkurencyjny czy komplementarny, obecnie i w przyszłości),
2. czynniki, występujące (bądź mogące wystąpić), które mogą wzmocnić bądź osłabić silne strony aglomeracji obecnie lub w przyszłości,
3. czynniki mogące osłabić bądź wzmocnić uciążliwość słabych stron aglomeracji.

Wydaje się, że szczególnej uwagi wymaga analiza otoczenia zagranicznego. W przypadku Polski, która w ciągu czterech lat, nie zmieniając obszaru, ani przebiegu granic, zmieniła całkowicie swych sąsiadów, jest to szczególnie trudne. Sytuacja aglomeracji leżących, w pobliżu granic jest inna na zachodzie, inna na wschodzie, a jeszcze inna na południu naszego kraju. I tak granica zachodnia Polski to jednocześnie granica Unii Zachodnioeuropejskiej. Stale podnoszona jest jej przepuszczalność (pomimo, że jak na warunki polskie jest ona już dość wysoka). Bez wątpienia, na funkcjonowanie polskich aglomeracji, usytuowanych na zachodzie Polski bardzo istotny wpływ ma bliskie sąsiedztwo od granicy (ok. 60 km w linii prostej) przeszło 4 milionowej koncentracji ludności, jaką jest aglomeracja berlińska.

Tranzytowe położenie Polski między Wschodem a Zachodem, rozwój wymiany handlowej oraz ruchu turystycznego na tej linii stanowi szansę rozwoju dla tych wszystkich aglomeracji, które znajdują się w pobliżu transeuropejskich szlaków drogowych i kolejowych. Warto jednak dodać, że współpraca transgraniczna na wschodzie naszego kraju, natrafia

na znacznie większe przeszkody niż na zachodzie. Główną przeszkodą jest tutaj brak efektywnego popytu (mającego pokrycie w pieniądzu) w krajach takich jak: Białoruś, Ukraina i Rosja. Jednak przyszłościowo są to ważne, ze względu na rozmiary, rynki.

Z pilotażu przeprowadzonego wśród niemieckich przedsiębiorców okręgu Muenster, wynika, że kraje Europy środkowej i Wschodniej (Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, b.ZSRR, b.Jugosławia, Bułgaria i Rumunia) postrzegane są jako korzystne do inwestowania ze względu na (A.Szromik 1993):

1. korzystne ceny i płace,
2. duży potencjał sprzedaży,
3. pozytywny "image" niemieckich towarów i firm,
4. preferencje podatkowe,
5. małą konkurencję ze strony firm krajowych,
6. małe wymagania konsumentów,
7. korzystne położenie komunikacyjne,
8. korzystne ceny surowców.

Z kolei największymi barierami dla inwestowania okazały się:

1. ograniczona siła nabywcza,
2. słaba infrastruktura rynku,
3. sytuacja polityczna i stan rynku,
4. rozwinięta biurokracja,
5. słaba infrastruktura techniczna i socjalna,
6. odmienna mentalność i zwyczaje konsumentów.

Najwyższą atrakcyjnością inwestycyjną charakteryzowały się Węgry i Polska, przy czym zlokalizowanie inwestycji w tych państwach, stanowić będzie także początek wejścia na niżej oceniane pod względem bezpieczeństwa inwestycyjnego rynki państw b.ZSRR.

Wydaje się, że kontakty Wschód-Zachód zdominują kierunki współpracy gospodarczej Polski. Prawdopodobnie będą one także ważniejsze dla aglomeracji, leżących na południu naszego kraju od relacji Północ - Południe. Natomiast rozwój aglomeracji północnych będzie bardziej ukierunkowany na współpracę z krajami nadbałtyckimi (J.Kołodziejski, T.Parteka 1993).

Podsumowując tę część rozważań należy podkreślić, że znacznie łatwiej jest określić słabe i mocne strony określonej aglomeracji, czy jej obszaru rdzeniowego niż szanse i zagrożenia wynikające z funkcjonowania otoczenia, zwłaszcza krajowego, a szczególnie zagranicznego.

Przechodząc do analizy słabych i mocnych stron Lublina wypada na wstępie zaznaczyć, że będzie się ona przeplatać z oceną szans i zagrożeń tkwiących w otoczeniu krajowych i międzynarodowym. Autorzy uznali bowiem, że przyjęcie takiej konwencji będzie bardziej komunikatywne dla czytelnika niż osobne traktowanie na początku wszystkich słabych i mocnych stron a później dopiero oddzielne analizowanie szans i zagrożeń otoczenia krajowego i zagranicznego.

Pierwszą mocną stroną jest potencjał demograficzny Lublina, wynoszący obecnie 350,4 tys. mieszkańców. Po uaktualnieniu prognoz demograficznych sformułowanych przez P.Eberhardta i B.Goljaszewską (1990) dla największych zespołów miejskich w Polsce (w tym lubelskiego, obejmującego Lublin i sąsiadujący z nim Świdnik), autorzy wybrali dwie: jedną bardziej optymistyczną (tabela 1) i drugą bardziej realistyczną (tabela 2). Pierwsza opiera się na założeniu, że wzrost skupienia liczby mieszkańców utrzymany będzie na poziomie umiarkowanym, przy szybszym o 1/4 tempie rozwoju zespołów miejskich położonych na wschodzie i wolniejszym o 1/3 tempie rozwoju aglomeracji południowych oraz łódzkiej i warszawskiej. W tej sytuacji liczba ludności lubelskiego zespołu miejskiego wyniesie w 2000 roku - 435,9 tys., w 2010 roku - 484,2 tys., w 2020 - 519,6 tys. i w 2030 - 547,9 tys.. Pod względem potencjału demograficznego zespół miejski Lublin - Świdnik, zajmujący obecnie 10 miejsce w kraju, w 2010 roku przesunie się na 9 i ta sytuacja utrzyma się do 2030 roku.

Druga prognoza odznacza się bardzo wolnym po 2000 roku tempem rozwoju demograficznego największych zespołów miejskich w Polsce jako konsekwencji restrukturyzacji podstaw ich funkcjonowania, w tym zwłaszcza unowocześnienia przemysłu, co wiązać się będzie między innymi z redukcją zatrudnienia. W świetle tej prognozy lubelski zespół miejski utrzyma do 2030 roku 10 pozycję pod względem potencjału demograficznego z liczbą 437,8 tys. mieszkańców w ostatnim roku prognozy.

Na wschód od Wisły potencjalnym konkurentem Lublina we współpracy polsko-ukraińskiej jest Rzeszów, który liczy blisko 150 tys. mieszkańców. Oba te miasta (Lublin, Rzeszów) przy charakterystyce systemu osadniczego Polski określane są jako podsystemy ponadregionalne (P.Eberhardt 1990).

Analizując rozmieszczenie miast na pograniczu polsko ukraińskim (rycina 1) można dostrzec, że w klasie wielkościowej Lublina

Tabela 1

Prognoza rozwoju demograficznego zespołów miejskich w Polsce w okresie 1993 - 2030 (I)

Zespoły miejskie	Liczba ludności w latach				
	1993	2000	2010	2020	2030
	w tysiącach osób				
1. katowicki	2338,4	2550,3	2949,0	3021,2	3079,4
2. warszawski	1956,4	2060,1	2125,1	2172,8	2211,1
3. łódzki	990,6	1019,3	1037,5	1050,9	1061,8
4. gdański	877,7	947,6	998,3	1035,5	1065,4
5. krakowski	792,8	828,4	856,4	876,9	893,3
6. wrocławski	640,7	685,8	718,2	742,0	761,0
7. poznański	627,6	664,7	699,7	725,4	745,0
8. szczeciński	450,0	456,2	461,1	472,0	480,7
9. rybnicki	419,1	438,0	490,0	525,2	550,9
10. lubelski	391,4	435,9	484,2	519,6	547,9
11. bydgoski	383,6	401,0	424,3	441,4	455,1
12. bielski	282,2	310,1	329,4	343,6	354,8
13. białostocki	281,2	323,8	368,8	401,7	428,2
14. wałbrzyski	267,8	274,2	281,7	287,3	291,8
15. częstochowski	259,6	266,1	277,5	285,9	292,7
Ogółem	10959,1	11603,5	12536,5	12927,1	13240,7

(200-500 tys.), choć od niego mniejsze, znajduje się tylko jedno miasto: Łuck na Ukrainie. Natomiast przeszło 2-krotnie większym miastem od Lublina jest Lwów. Niedostępność opracowań dotyczących hierarchii systemu osadniczego Ukrainy nie pozwala na jednoznaczne zakwalifikowanie wymienionych miast. Nie ma wątpliwości co do krajowego znaczenia Lwowa, mogą się jednak one pojawić przy określaniu ponadregionalnej pozycji Łucka.

Wymieniony na pierwszej pozycji spośród mocnych cech Lublina potencjał demograficzny ma dwójakie znaczenie:

1. jako rynek zbytu,
2. jako zasoby pracy.

Analizując koncentrację popytu realnego Lublin jest bez wątpienia na I miejscu na wschodzie Polski, wyprzedzając Rzeszów. Z kolei pod względem popytu potencjalnego zdecydowanym liderem jest Lwów, a w dalszej kolejności pozostałe, wcześniej wymienione miasta ukraińskie. Z kolei analizując zasoby pracy należy rozróżnić aspekt

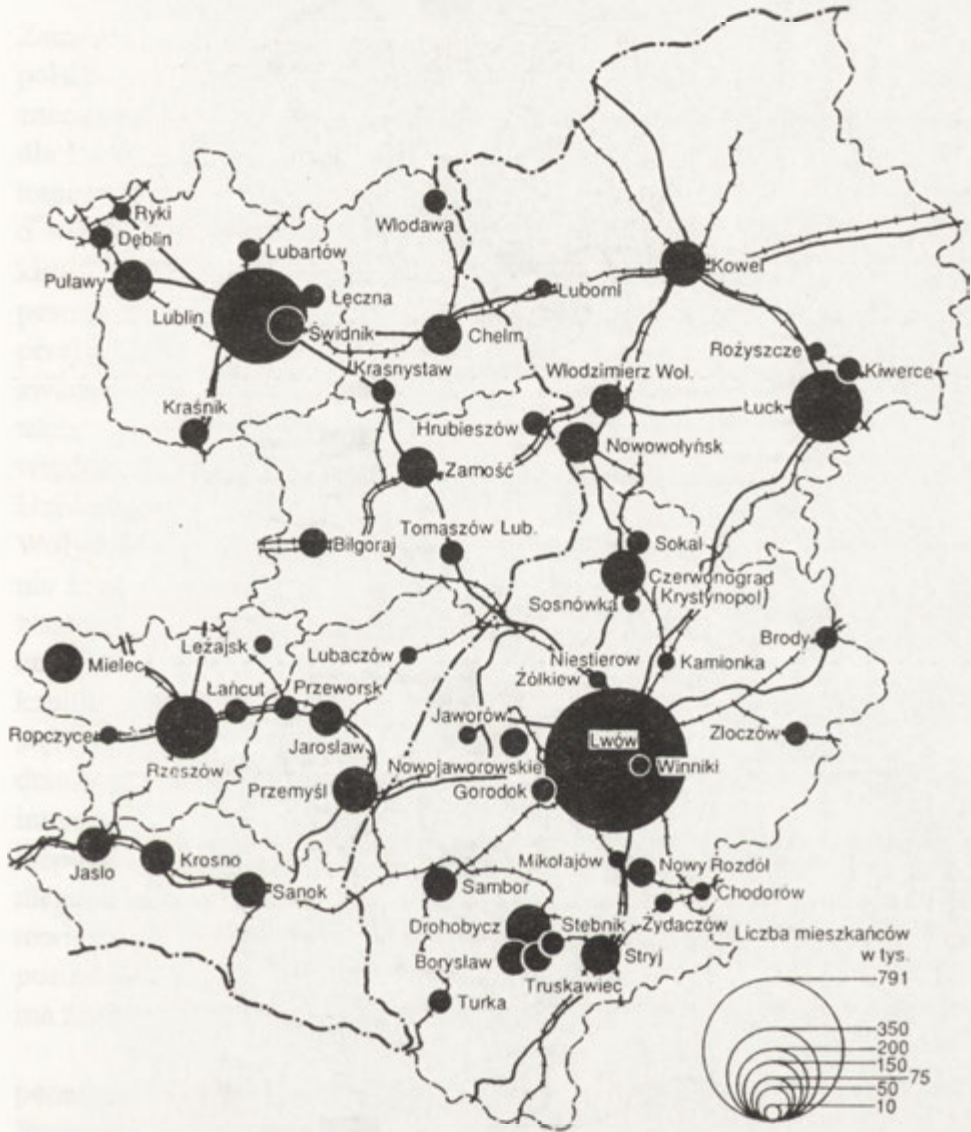
Tabela 2

Prognoza rozwoju demograficznego zespołów miejskich w Polsce w okresie 1993-2030 (II)

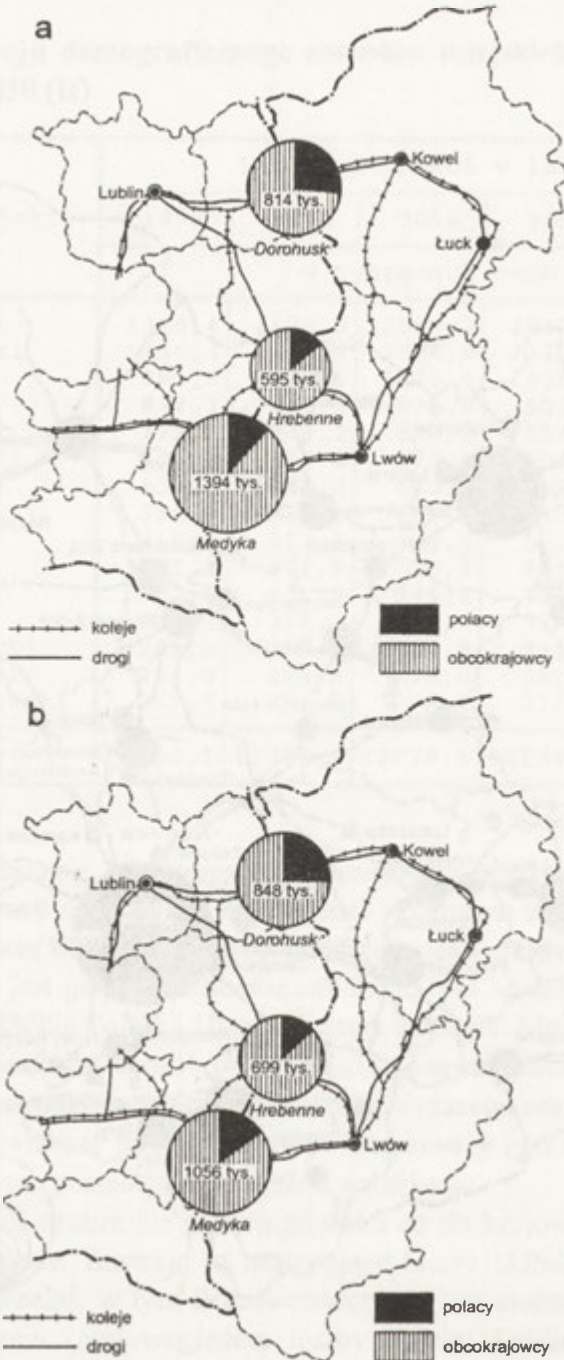
Zespoły miejskie	Liczba ludności w latach				
	1993	2000	2010	2020	2030
	w tysiącach osób				
1. katowicki	2338,4	2523,6	2888,2	2942,3	2995,8
2. warszawski	1956,4	2108,4	2084,8	2120,6	2148,4
3. łódzki	990,6	1032,9	1026,6	1036,4	1044,4
4. gdański	877,7	947,6	935,3	953,9	968,9
5. krakowski	792,8	849,2	839,1	854,5	866,8
6. wrocławski	640,7	685,8	678,0	689,9	699,4
7. poznański	627,6	664,7	656,2	669,1	679,4
8. szczeciński	450,0	446,2	442,6	448,1	452,5
9. rybnicki	419,1	516,1	503,4	522,8	538,3
10. lubelski	391,4	421,6	412,4	426,5	437,8
11. bydgoski	383,6	401,0	395,3	403,9	410,7
12. bielski	282,2	324,4	317,4	328,1	336,5
13. białostocki	281,2	310,5	301,9	315,0	325,6
14. wałbrzyski	267,8	279,8	277,0	281,3	284,6
15. częstochowski	259,6	274,6	270,4	276,8	281,8
Ogółem	10959,1	11786,4	12028,6	12269,2	12461,9

ilościowy i jakościowy. W przypadku pierwszego z nich można stwierdzić, że zasoby pracy są w mniej lub bardziej zbliżonym stopniu skorelowane z potencjałem demograficznym. Natomiast jeśli chodzi o aspekt jakościowy trudno jest go jednoznacznie zmierzyć, tym bardziej, że nie ma jednolitych danych dla Polski i Ukrainy w tym zakresie. Można jednak to zagadnienie rozwiązać w sposób pośredni, ukazując znaczenie wymienionych miast jako ośrodków nauki i szkolnictwa wyższego oraz przyjmując założenie, że im większy potencjał naukowo badawczy tym zasoby pracy lepiej wykształcone, posiadające większe kwalifikacje.

Po polskiej stronie nie ma wątpliwości co do krajowej rangi Lublina w tym zakresie. Ilustrują to następujące liczby (J.Polski 1994): 5 samodzielnych uczelni, w tym 2 uniwersytety co jest ewenementem nie tylko w skali kraju (pod względem liczby uczelni Lublin zajmuje 6 miejsce w kraju), ok. 4 tys. nauczycieli akademickich (8 miejsce w kraju) i ok.29 tys. studentów (6 miejsce w kraju). Zróżnicowany profil badawczy (uniwersytety, politechnika, akademia medyczna i rolnicza) oraz

Ryc. 1. Powiązania komunikacyjne między miastami na pograniczu polsko-ukraińskim

Ryc. 2. Usytuowanie Lublina w stosunku do głównych przejść na granicy polsko-ukraińskiej
 a) ruch graniczny z Polski; b) ruch graniczny do Polski

znaczące osiągnięcia badawcze sprawiają, że Lublin jest znanym nie tylko w kraju ale i na świecie ośrodkiem naukowym. Cecha ta stanowi kolejną mocną stronę Lublina, sprzyjającą lokowaniu przemysłu wysokiej technologii (G.Benko 1993).

Uczelnie lubelskie mają swoje filie w Rzeszowie, Stalowej Woli i Zamościu. Jeśli chodzi o potencjalnego konkurenta Lublina po stronie polskiej to można stwierdzić, że Rzeszów jest z pewnością ośrodkiem o znaczeniu ponadregionalnym, jednak jeszcze nie krajowym. Konkurencji dla Lublina nie stanowi na pewno Łuck (uniwersytet, politechnika). Natomiast bez wątpienia napoważniejszym konkurentem Lublina jest miasto o wielkich tradycjach akademickich i wysokim potencjale naukowym jakim jest Lwów. Trudna sytuacja ekonomiczna Ukrainy nie sprzyja na pewno rozwojowi Lwowa jako ośrodka naukowego, jednak stan ten jest przejściowy. Wiele wskazuje na to, że Lublin może wspomagać, zwłaszcza mniejsze ośrodki naukowe, przyjmując studentów z Ukrainy, a także pomagając organizacyjnie i materialnie, z czasem prowadząc wspólne badania. W tym kierunku zmierza między innymi współpraca Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie i Uniwersytetu Wołyńskiego im. Łesi Ukrainki w Łucku. Wydaje się konieczne popieranie tego typu działań także w odniesieniu do innych uczelni lubelskich. Następną mocną stroną Lublina jest poziom rozwoju infrastruktury ekonomicznej, rozumianej jako zespół instytucji, ułatwiających obrót kapitału, usprawniających funkcjonowanie rynku i promujących przedsiębiorczość. Spektakularnym przejawem znaczenia Lublina w tej dziedzinie jest liczba central bankowych zlokalizowanych w mieście, na tle innych miast w kraju. Lublin posiadając centrale 3 banków (Banku Depozytowo-Kredytowego, Pierwszego Banku Komercyjnego, Wschodniego Banku Cukrownictwa) znalazł się w tej samej grupie miast co Katowice, Kraków, Wrocław, Bydgoszcz i Szczecin. Więcej central posiadają jedynie: Warszawa, Poznań, Łódź i Gdańsk, a w Rzeszowie nie ma żadnej (ryc.3).

Ponadto w Lublinie jest zlokalizowanych ponad 30 oddziałów operacyjnych i filli różnych banków, z których 3 (Bank Handlowy, Bank Rozwoju Eksportu i Polski Bank Inwestycyjny) dysponują bardzo nowoczesnymi, szybkimi technikami rozliczeń międzynarodowych, a BDK posiada filie na Białorusi, Ukrainie i w Rosji. Trudno jest ocenić rozwój infrastruktury ekonomicznej w Łucku czy Lwowie, można jednak przypuszczać, że zarówno pod względem ilości jak i jakości jest ona w

Ryc. 3 Hierarchia ośrodków bankowych w Polsce (wg. liczby central banków zlokalizowanych w danym ośrodku)

mniej stopniu dostosowana do standardów zachodnioeuropejskich niż polska.

Wzmocnienie infrastruktury ekonomicznej Lublina nastąpi także z chwilą powołania Regionalnej Giełdy Rolno Ogrodniczej z siecią biur brokerskich. Za lokalizacją Giełdy w Lublinie przemawiają:

1. występowanie skoncentrowanej podaży (produkcji) odległej od głównych rynków zbytu,
2. bliskość potencjalnie dużego rynku zbytu w krajach powstałych po rozpadzie b.ZSRR.

Praca nad powołaniem Giełdy, przy współpracy holenderskiej weszła już w fazę zaawansowaną.

Kolejną mocną stroną Lublina jest położenie geograficzno komunikacyjne. Tutaj krzyżują się najkrótsze szlaki z Kijowa i Lwowa do Warszawy i dalej na zachód lub na północ Europy. Wydaje się, że mocną, a często niedocenianą cechą Lublina są zabytki kultury materialnej, spośród których najcenniejsze powstawały w wyniku krzyżowania wpływów kulturowych Zachodu i Wschodu, czego najlepszym przykładem jest Kaplica Św. Trójcy na Zamku.

Ponadto dla wielu Żydów Lublin stanowił miasto rodzinne. W 1931 roku ludność żydowska stanowiła 34,7% ogółu mieszkańców (spośród 10 największych miast Polski, większy odsetek miał tylko Lwów). O tym jakie znaczenie miał dla społeczności żydowskiej Lublin świadczy fakt założenia przez rabina Majera Szapirę w 1930 roku, słynnej w świecie Wyższej Szkoły Talmudycznej (Jeszywas Chachmej) (T.Radzik 1994). Budynek tej szkoły zachowany jest do dziś.

Podkreślenie wielokulturowej przeszłości Lublina może być przydatne i dziś, kiedy Lublin może stać się ponownie miejscem przenikania kultur oraz atrakcją turystyczną, związaną z odwiedzinami miejsca pochodzenia przodków.

Kolejną mocną stroną jest stan pewnych urządzeń infrastruktury technicznej. I tak Lublin ma znaczne rezerwy mocy w oczyszczalni ścieków oraz w składowaniu odpadów. Ponadto pobliski Świdnik posiada lotnisko, przystosowane do obsługi małych samolotów oraz firmy świadczące usługi lotnicze, głównie z użyciem helikopterów.

W Lublinie niższe są o ok. 30% w stosunku do największych aglomeracji kraju ceny nieruchomości, a zbliżone do cen w Rzeszowie. Realtywnie niższe są także koszty utrzymania.

Przechodząc do słabych stron Lublina, należy wymienić:

- deficyt wód na zaopatrzenie konsumpcyjne i produkcyjne (pogłębiający się lej depresyjny),
- znaczne zanieczyszczenie powietrza,
- przestarzałą strukturą przemysłu oraz lokalizację typowo surowcowych zakładów przemysłu spożywczego (cukrownia, zakłady ziemniaczane itp.) w centrum miasta,
- niską dostępność komunikacyjną (pomimo korzystnego położenia), na którą się składa:

1. brak lotniska pasażersko-towarowego,
2. nie objęcie Lublina siecią Inter i Eurocity,
3. praktycznie brak powiązań kolejowych z Ukrainą (jedynym pociągiem międzynarodowym przejeżdżającym przez Lublin jest jeżdżący co drugi dzień pociąg do Odessy przez Przemyśl, Lwów, natomiast pociąg poruszający się po najkrótszej trasie z Kijowa przez Dorohusk kończy swój bieg, nie wiedzieć czemu w Chełmie, niewykorzystany dla celów kolejowych jest szlak Lublin - Rejowiec - Zawada - Bełzec - Rawa Ruska - Lwów),

4. relatywnie niski standard układu dróg kołowych na trasie Lublin - Lwów, Lublin - Łuck - Kijów,

5. pominięcie Lublina przy przebiegu autostrad, natomiast uwzględnienie przy wysoce enigmatycznych, co do parametrów i źródeł finansowania drogach ekspresowych.

6. bariera telekomunikacyjna,

7. brak w ramach infrastruktury ekonomicznej, z prawdziwego zdarzenia izby barterowej i rozrachunkowej, ułatwiających prowadzenie skomplikowanych ze względów finansowych transakcji z Ukrainą, Białorusią czy Rosją,

Wiele ze słabych stron Lublina jest możliwych do wyeliminowania poprzez odpowiednie posunięcia organizacyjne (np. zmiana rozkładu jazdy pociągów) inne wymagają inwestycji, które uzależnione są nie tylko od funduszy ale i decyzji politycznych zapadających na wysokich szczeblach władz Polski czy Ukrainy. Szczególnej wagi wymaga poprawa dostępności komunikacyjnej Lublina. Przewaga Rzeszowa nad Lublinem w kontaktach polsko ukraińskich wynika z faktu znalezienia się tego miasta w pobliżu jednej z dwóch planowanych autostrad Wschód-Zachód. Ponadto w Rzeszowie istnieje lotnisko pasażerskie. Może się zatem okazać, że pomimo bliskości Ukrainy, Lublin nie będzie się liczył jako znaczący ośrodek współpracy polsko ukraińskiej.

W ramach promocji Lublina należy dążyć przede wszystkim do eksponowania mocnych stron, nie wolno jednak ukrywać słabych, w przeciwnym razie promocja nie będzie wiarygodna i stanie się antypromocją.

O tym, że zestawienie słabości i mocnych stron Lublina pomimo wszystko, nie wypada najgorzej świadczy fakt, że zdaniem poważnego tygodnika niemieckiego, jakim jest "Wirtschaftswoche" Lublin jest jednym z 16 najbardziej obiecujących dla inwestycji miejsc w krajach Europy Wschodniej (z Polski znalazły się w tym gronie jeszcze: Poznań i Wrocław, a na Ukrainie: Lwów i Odessa); (H.P.Canibol, H.J.Ginsburg 1992).

3. Wybór technik promocyjnych oraz kontrola ich skuteczności

Na wstępie należy wyraźnie stwierdzić, że podstawą sukcesu promocji miasta czy aglomeracji są uwarunkowania organizacyjno finansowe. Konieczne jest powołanie biura promocji miasta, które będzie prowadziło kampanię promocyjną, określi jej adresatów, formy przekazu, kontrolę skuteczności oraz będzie pierwszym ogniwem, z którym spotka się adresat promocji, który prawidłowo zareaguje na jej przesłanie. Musi zatem posiadać niezbędny zasób informacji faktograficznej o mieście czy aglomeracji, a także ogólnej dotyczącej przepisów związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej. Dobrym przykładem takiego biura jest Biuro Promocji Poznania. Z kolei w Łodzi zrobiono krok dalej, wyposażając Biuro Promocji w możliwość pośrednictwa w nabywaniu lub dzierżawieniu terenów miejskich przez inwestorów na określone w planie przestrzennego zagospodarowania, cele.

Jasne muszą być podstawy finansowe biura promocji. Musi w tym względzie być takie podejście jak w dużych firmach, gdzie wydatki na promocję traktowane są jako stały element kosztów. Przekaz promocyjny musi zawierać:

1. atrakcyjny opis oferty,
2. obietnicę, jaką składa miasto adresatowi promocji,
3. demonstrację-dowód spełnienia tej obietnicy.

W kampanii promocyjnej należy wykorzystać wiele środków przekazu, z których największą efektywnością charakteryzują się (L.Stafiej 1992):

1. radio (reklama, wywiady, audycje informacyjne, programy sponsorowane itp.),
2. prasa (ogłoszenia, oferty, informacje itp.),
3. telewizja (reklama, wywiady, programy sponsorowane, programy informacyjne, reportaże, filmy promocyjne video),
4. reakcja na publikacje mass mediów (rzecznictwo prasowe).

Ponadto w kampanii promocyjnej pomogą następujące zabiegi i środki: logo miasta, trade marki produktów lokalnych, slogany, plansze, plakaty, foldery, filmy video, listowniki, plakietki, wystawy i targi (lubelskie Targi Wschodnie), imprezy kulturalne, sportowe, happeninigi itp.

Wydaje się, że spośród wszystkich mediów zlokalizowanych w Lublinie, szczególna rola w promowaniu miasta jako ośrodka współpracy polsko - ukraińskiej powinna przypaść w pierwszej kolejności Radiu Lublin, które odbierane jest z powodzeniem na Ukrainie.

Przy określeniu efektywności promocji musimy odpowiedzieć na pytanie: czy cele promocji są jasno postawione, adresaci odpowiednio określani i scharakteryzowani oraz środki promocji właściwie dobrane pod względem adresata, częstotliwości, terytorium, możliwości finansowych. Podobnie jak w przypadku określania celów promocji tak i przy ocenie jej efektywności pomocne okażą się następujące techniki badawcze:

- wywiad bezpośredni,
- focus group,
- wywiad telefoniczny,
- badania listowne.

Podsumowanie

W prezentowanym opracowaniu autorzy przedstawili określony sposób promocji aglomeracji (miast), który rozpoczyna się od określenia celów promocji, wynikających ze strategii rozwoju lokalnego. Następnym etapem jest przeprowadzenie analizy SWOT, z której wynika na jakie cechy i uwarunkowania należy zwrócić większą uwagę w prze-

kazie promocyjnym. W końcu pozostaje wybór właściwych technik promocyjnych oraz kontrola ich efektywności.

W przypadku Lublina na potrzeby promocji określono jej cel, zdefiniowany jako restrukturyzacja podstaw rozwoju w kierunku przemysłu nowoczesnej technologii oraz usług (zwłaszcza tzw. sektora IV). Ponadto wskazano mocne i słabe strony miasta. Do tych pierwszych zaliczono: duży potencjał ludnościowy, duży potencjał naukowo - badawczy, niezłe rozwiniętą infrastrukturą ekonomiczną, korzystne położenie geograficzno komunikacyjne, materialne dziedzictwo kulturowe oraz pewne urządzenia infrastruktury technicznej (oczyszczalnia ścieków, wysypisko śmieci). Słabości to: bariery ekologiczne (deficyt wody, zanieczyszczenie powietrza), przestarzała struktura przemysłu, niska dostępność komunikacyjna, pewne braki w infrastrukturze ekonomicznej i technicznej.

Otoczenie krajowe i międzynarodowe (transgraniczne) można określić jako raczej sprzyjające rozwojowi Lublina. W konkluzji podkreślono konieczność uwypuklania mocnych stron miasta, nieukrywania słabych, przy stopniowej ich eliminacji. Przy prowadzeniu kampanii promocyjnej Lublina celowe wydaje się zastosowanie do pewnych ogólnych zaleceń zawartych w III części prezentowanego opracowania.

Literatura:

1. Blakley E.J., 1989, *Planning Local Economic Development*, SAGE.
2. Benko G., 1993, *Geografia technopolii*, PWN, Warszawa.
3. Canibol H.P., H.J.Ginsburg, 1992, *Location of the Future in Eastern Europe*, "WirtschaftsWoche", 43.
4. Eberhardt P., 1990, *Rozwój i przemiany demograficzne systemu osadniczego Polski w okresie 1950-1985*, "Podstawy przestrzenne ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego", z.8, s. 32-90.
5. Eberhardt P., Goljaszewska B., 1990, *Propozycja metody sporządzania wariantów rozwoju układu osadniczego Polski*, "Podstawy przestrzenne ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego", z.8., s.91- 181.
6. Grabowski M., Kulawczuk P., 1991, *Lokalne wspieranie przedsiębiorczości*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.

7. Hague P.N., Jackson P., 1987, *Do you own market research*, Kogan Page Ltd, London.

8. Haworth R., 1992, *Promowanie rozwoju gospodarczego na szczeblu lokalnym (z doświadczeń szkockich)*, "Studia Regionalne i Lokalne UW", nr 7 (40), s. 59-77.

9. Jałowicki B., 1992, *Jak rozwijać gminę*, "Studia Regionalne i Lokalne UW", nr 7 (40), s. 90-100.

10. Kochanowski M., 1992, *Restrukturyzacja aglomeracji miejskich w Polsce*, "Biuletyn KPZK PAN" z.157, s. 53- 68.

11. Kołodziejcki J., Parteka T., 1993, *Projekt programu badań poświęconych restrukturalizacji polskiego regionu bałtyckiego w procesie transformacji ustrojowej Polski*, "Biuletyn KPZK PAN", z.164, s. 193-210.

12. Mikołajczyk Z., 1994, *Techniki organizatorskie w rozwiązywaniu problemów zarządzania*, PWN, Warszawa.

13. Nogalski B., Rybicki J., 1994, *Analiza strategiczna jako instrument restrukturyzacji przedsiębiorstwa*, "Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa", nr 10, s. 10-13.

14. Polski J., 1994, *Potrzeby i rozwój Lubelskiego Ośrodka Naukowego oraz jego rola jako czynnika miastotwórczego*, IGPiK, Lublin, maszynopis powielony.

15. Radzik T., 1994, *Uczelnia mędrców Lublina*, UMCS, Lublin.

16. Regan D., 1992, *Władze lokalne a rozwój gospodarczy. Doświadczenia brytyjskie*, "Studia Regionalne i Lokalne UW", nr 7 (40), s. 78-89.

17. Stafiej L., 1992, *Promocja gminy*, "Studia Regionalne i Lokalne UW", nr 7 (40), s. 207-225.

18. Szromik A., 1993, *Rynki Europy Wschodniej w oczach niemieckich przedsiębiorców*, Fundacja im. F.Eberta, Warszawa.

19. Trojanek M., 1994, *Oddziaływanie władzy lokalnej na efektywność przedsięwzięć inwestycyjnych*, "Zeszyty Naukowe AE w w Poznaniu", Seria II Prace Habilitacyjne, nr 137.

Інститут економіки
Національної Академії
наук України

Інститут географії
і територіальної організації
Польської Академії наук

Львівське відділення
Інституту економіки
Національної Академії
наук України

ПРОБЛЕМИ

СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ У КРАЇНИ І ПОЛЬЩІ - II

Наукові доповіді учасників
українсько-польського семінару в м. Ужгороді
(травень 1994 р.)
і польсько-українського семінару в м. Любліні
(вересень 1994 р.)

О. М. ОНИЩЕНКО

академік Національної академії
наук України

**Інститут економіки Національної
академії наук України**
Київ

ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Початок формування законодавчих основ земельної реформи, що здійснюються в Україні в даний час, були закладені ще в грудні 1990 року в Земельному Кодексі Української РСР, де сказано, що "Завданням цієї реформи є перерозподіл земель а одночасною передачею їх у пожиттєве успадковане володіння громадянам, постійне володіння колгоспам, радгоспам, іншим підприємствам, установам і організаціям, а також у користування з метою створення умов для рівноправного розвитку різноманітних форм господарювання на землі" (підкреслено автором). До цього земля надавалась тільки в користування, в т.ч. колгоспам безстрокове. Пропозиція про передачу землі безпосередньо виробникам сільськогосподарської продукції в колективну і приватну власність не знайшла підтримки депутатів Верховної Ради. Отже, монополія держави на земельну власність була збережена.

Надання землі в пожиттєве (громадянам) і постійне (сільськогосподарським підприємствам) володіння надавало право використовувати землю на свій розсуд, без вказівок зверху, але не дозволяло розпорятися нею, тобто не давало права на продаж і передачу в оренду. Користування землею передбачалося у двох формах: постійне (коли строки не встановлюються) і тимчасове (коли строки обумовлені), в т.ч. в короткострокове (до 3-х років) і довгострокове (до 10 років).

Право на продаж землі не одержали не тільки ті, хто володів нею, але й держава - власник землі. Земля, як і раніше, не була визнана товаром. Разом з тим, держава одержала право на здавання землі в оренду (а тридцятих років оренда землі в СРСР була категорично заборонена). Це єдине положення прийнятого в кінці 1990 року Земельного Кодексу, яке можна вважати прогресивним. З його реалізацією зроблено певний крок у напрямку реформування радянського земельного законодавства, що складалося десятиліттями, з врахуванням вимог ринкового господарювання.

Незабаром багато людей, в т.ч. депутати парламенту

переконалися, що такі форми земельних відносин, як користування і володіння землею не відповідають загальному духу здійснювання реформ, що без усунення державної монополії на земельну власність, без створення реальних власників землі в особі виробників сільськогосподарської продукції, без надання землі статусу товару, без формування цивілізованого ринку землі аграрна реформа приречена на невдачу.

Суттєвими віхами в формуванні і вдосконаленні законодавчих основ земельної реформи слід вважати Закони України "Про селянське (фермерське) господарство" (грудень 1991 р.), "Про форми власності на землю" (січень 1992 р.), "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (грудень 1992 р.), Земельний кодекс (нова редакція, березень 1992 р.). Найважливіші аспекти земельної реформи знайшли відображення також в інших законодавчих актах, зокрема, в "Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду" (листопад 1991 р.) та ін.

Аналіз вказаних документів звертає увагу на один суттєвий факт. Сталося так, що Верховна Рада України фактично прийняла дві концепції земельної реформи, два підходи до приватизації землі, які не угаджуються між собою, проте продовжують існувати. Перший підхід виражений у Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду. Зміст його полягає в тому, що рівне право на приватизацію однакових за розміром земельних ділянок надається всьому дорослому населенню України. Це право передбачалось реалізувати за допомогою спеціальних приватизаційних паперів (фонів), які повинні видаватися кожному дорослому громадянину України.

Такий підхід - всезагального і рівного розподілу сільськогосподарських земель - був негативно сприйнятий селянами і, зокрема, членами трудових колективів колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємств. Цей підхід не враховує реальних можливостей його реалізації, а також можливих ускладнень в процесі втілення в життя. По-перше, це пов'язано з різною забезпеченістю землею в розрахунку на душу населення в різних регіонах України. Зокрема, в західних її областях, якщо виходити з середньої по Україні земельної ділянки, що припадає на душу населення, сільськогосподарських угідь не вистачає майже для половини їх мешканців. Аналогічне положення має місце і в густонаселеному Донбасі. В середньому по Україні на одного мешканця припадає сільгоспугідь близько 0,75 га, а в західних областях і в Донецькій області лише 0,4

- 0,45 га, в тому числі рілля ще менше. Разом з тим в деяких областях південних регіонів місцеве населення, виходячи з середньоукраїнського нормативу приватизації землі на душу населення мало б змогу приватизувати тільки близько половини наявних сільськогосподарських угідь.

По-друге, реалізація такого підходу до приватизації землі може призвести до швидкого розвалювання існуючих виробничих структур - колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємств. Безумовно, ці структури підлягають обов'язковому реформуванню в нові структури, що відповідають вимогам ринкового господарювання. Але цей процес повинен здійснюватися поступово, еволюційно, по мірі психологічного вигрівання їх працівників і формування всіх інших необхідних для цього умов, зокрема і насамперед, матеріальних. Неприйнятність такого підходу полягає в тому, що в умовах продовольчої кризи, яка продовжує загострюватись, багато мешканців міст виявлять бажання реалізувати своє право на приватизацію земельної ділянки, що припадає на кожного мешканця. Ці ділянки вони зможуть дістати лише в існуючих зараз сільськогосподарських підприємствах, які хоч і зникли за останні 2-3 роки виробничі показники, проте продовжують годувати країну. Передача значної частини землі населенню міст, яке не має досвіду роботи на ній і необхідних засобів виробництва для її обробітки, приведе до подальшого, причому різкого, зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва, що аж ніяк неможливо допустити в сучасних умовах. При цьому слід враховувати, що всі громадяни, які бажають виробляти сільськогосподарську продукцію для власного використання, можуть реалізувати це бажання, одержавши відповідні земельні ділянки для садівництва, городництва, садибного будівництва за відповідними нормативами.

По-третє, цей підхід відкрив би шлях до широкої спекулятивної торгівлі земельними ділянками, вилучивши їх на якийсь час з виробничого процесу, що неприпустимо в умовах, коли продовольчий фонд скорочується. Ринок землі повинен формуватись поступово.

Другий підхід до приватизації землі зафіксований в Земельному кодексі і прийнятий Верховною Радою України дещо пізніше - в березні 1992 року. Принципова відміна цього підходу полягає в наданні пріоритетного права на приватизацію сільськогосподарських земель тим, хто її безпосередньо обробляє, займається сільськогосподарським виробництвом. Разом з тим, не позбавляється права на приватизацію землі і всі

інші громадяни: усім бажаючим мати певні ділянки землі відповідного призначення (для створення фермерських господарств, особистого підсобного господарства, садівництва, городництва, дачного і гаражного будівництва) виділяються їм, виходячи із встановлених Земельним Кодексом нормативів.

Механізмом реалізації цього підходу передбачено вилучити в колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємствах певну частину (7-10%) земель, якими вони користуються, і включити їх до державного фонду земель запасу, з якого і повинні виділятися земельні ділянки для створення селянських (фермерських) господарств, садівництва, городництва, дачного і гаражного будівництва усім громадянам, які не є членами трудових колективів колективних, державних чи інших сільськогосподарських підприємств.

Крім вилучення у сільгоспідприємства земель для вказаних вище цілей, держава вилучає у них ще до 15% земель, які у них залишились, в резервний фонд землі, призначений для виділення ділянок під створення нових підсобних господарств селян та інших громадян.

Решта земель сільськогосподарських підприємств передається їм у колективну власність. Ці землі, крім земель загального призначення, вони мають право розподілити на частки (паї) між членами трудового колективу, включаючи пенсіонерів за віком і станом здоров'я. Земельним кодексом (стаття 5) передбачено також право передачі земельних паїв у спадщину, вилучення їх для створення самостійних селянських господарств, дрібних кооперативів, асоціацій і т.п., надання в заставу і навіть продажу, але після закінчення шестирічного періоду (мораторію) з дня набуття права власності на цю ділянку.

Викладений вище підхід до приватизації землі, який складає основу другої Концепції земельної реформи, був аустринутий громадянами України неоднозначно. Зокрема, члени трудових колективів сільськогосподарських підприємств не задоволені тим, що їм передається не вся земля, яку вони обробляли протягом десятиліть, що певна її частина вилучається для інших громадян, зокрема, для створення селянських (фермерських) господарств людьми, які не працювали в сільськогосподарському виробництві. У свою чергу фермери і бажаючі стати ними, а також прихильники швидкої фермеризації сільськогосподарського виробництва в Україні виявляють невдоволення тим, що для розвитку фермерства землі виділяється недостатньо (7-10%), і що земельні наділи фермерам недостатні для ведення високотоварного і вискооефективного виробництва. І тих,

і других, тобто членів колективних і державних підприємств, з одного боку, і фермерів, - з іншого, певною мірою можна зрозуміти. Але багато вчених і практиків сходяться на тому, що другу концепцію земельної реформи і механізм її реалізації слід вважати вдалим компромісом принципів економічної доцільності і соціальної справедливості. Справа в тому, що процес формування фермерських господарств оптимальних розмірів при цьому, на жаль, буде розтягнутий у часу, що буде стримувати зростання ефективності сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, при цьому створюються рівні стартові умови в процесі перебудови як для тих, хто вже виявив бажання створити і створив самостійне селянське (фермерське) господарство, і для тих, хто продовжує працювати в колективному (державному) сільськогосподарському підприємстві і таке бажання може виявити з часом, або віддасть перевагу господарюванню в колективному підприємстві при умові його реформування у виробничу структуру з приватною власністю в основі. Друга концепція і механізм її реалізації забезпечує поступовість, еволюційний характер становлення крупних підприємницьких господарств через механізм ринку. При цьому максимально усувається можливість виникнення соціальної напруги на селі, що особливо важливо в період економічної нестабільності в державі.

Розглянуті концепції (підходи) до приватизації землі не тільки продовжують співіснувати. Більше того, ведеться підготовча робота по їх реалізації, але різними державними органами. Згідно з першою концепцією під керівництвом Комітету державного майна в усіх районах країни (міських і сільських) складені списки громадян, які мають право участі в приватизації державного майна, житлового фонду і землі, і на кожного з них місцевими відділеннями Ощадного банку України відкрито по три депозитних рахунки - на приватизацію майна, житла і землі, на які занесені певні суми грошових коштів, що відповідають встановленим нормативам приватизації кожного з цих ресурсів /1/. Відповідно другій концепції Державним

1/ Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду передбачалось видати кожному громадянину, який має право на приватизацію, приватизаційні папери - сертифікати на приватизацію майна, чеки - на приватизацію житла і бони - на приватизацію землі. Пізніше видачу приватизаційних паперів замінили відкриттям депозитних рахунків в Ощадбанках на відповідні суми.

комітетом по земельних ресурсах в усіх колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємствах вилучено 7-10% сільськогосподарських площ до фонду земель запасу, розпочато виділення ділянок до резервного фонду землі. У багатьох господарствах проведені розрахунки по визначенню розміру земельних паїв членів трудових колективів цих підприємств. У результаті на місцях складається ситуація, яка загрожує перерости в соціальні конфлікти. Справа в тому, що на землі, які передаються агідно а Земельним Кодексом у колективну власність сільськогосподарським підприємствам а правом подальшого розподілу між членами трудових колективів, можуть претендувати, агідно а першою концепцією, й інші громадяни, зокрема мешканці міст. У зв'язку а цим можливі конфлікти між тими й другими, між селом і містом. Щоб запобігти цього необхідно або відмінити одну а концепцій (краще першу), або знайти компромісне їх угодження. Другий шлях багатьма вважається кращим.

Крім земель (сільськогосподарських) вилучених у колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємства до фонду земель запасу і в резервний фонд землі, в державній власності продовжують залишатись ще землі науково-дослідних установ, їх дослідних і учбових господарств, учбових установ, державних сортовипробувальних станцій і сортоділянок, елітно-насінницьких і насінницьких господарств, племенних заводів, племенних радгоспів, державних господарств по вирощуванню хмелю, ефіро-олійних культур, лікарських рослин, фруктів і винограду.

У колективну власність колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємств передбачено передати сільськогосподарські угіддя, що залишаються в їх користуванні після відчуження певних площ у фонд земель запасу і резервний фонд земель. Це майже 78% угідь, які знаходились у їх користуванні до початку проведення земельної реформи (не враховуючи ділянки особистих підсобних господарств членів їх трудових колективів). У колективну власність передаються також невеликі земельні масиви лісового фонду, тобто землі, зайняті лісом, площа яких не перевищує 5 га, і землі водного фонду (водойми до 3 га), що знаходяться в масивах сільськогосподарських земель господарств. Більш крупні земельні масиви лісового і водного фонду, що до останнього часу знаходились у користуванні колгоспів і радгоспів, залишені у власності держави, але продовжують перебувати у користуванні тих же господарств.

Землі, передані сільськогосподарським підприємствам у колективну власність, включають в себе землі загального користування (під внутрігосподарськими дорогами, господарськими подвір'ями, виробничими і невиробничими будівлями господарств, полегахисними лісосмугами та іншими ґрунтозахисними насадженнями, гідротехнічними спорудами і т. п.) і землі безпосередньо сільськогосподарського призначення. Розподілу на паї підлягають землі безпосередньо сільськогосподарського призначення. Цей розподіл спочатку має номінальний характер. Тобто розраховують лише розміри паїв без визначення їх в натурі (на місцевості). Останнє здійснюється у випадках виходу окремих членів трудового колективу з колективного (державного) господарства з метою створення самостійних селянських (фермерських) господарств.

Землі загального призначення розподілу не підлягають навіть у випадку повного розформування колективного (державного) підприємства в самостійні селянські господарства. Земельним кодексом передбачено в таких випадках передавати ці землі в розпорядження місцевих Рад народних депутатів, тобто в муніципальну власність.

В приватну власність передані земельні ділянки особистих підсобних господарств селян та інших громадян, ділянки, відведені для садівництва, дачного і гаражного будівництва. У приватну власність передаються також ділянки, виділені для створення селянських (фермерських) господарств, але не в повному обсязі, а лише в розмірі середнього земельного паю, який припадає у даній місцевості на одного члена трудового колективу колективного (державного) сільськогосподарського підприємства, з земель якого виділяється фермерська ділянка. Понад цей норматив земля фермерським господарствам надається в постійне володіння або в користування з земель запасу з правом викупу.

Земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства, що передані у приватну власність, не повинні перевищувати 0,8 га. Але вони можуть бути збільшені шляхом надання додаткових ділянок у користування. Загальна площа ділянки особистого підсобного господарства не може перевищувати 1 га. До 2 гектарів вона може бути розширена тільки зі згоди обласних органів влади.

Для ведення колективного (кооперативного) та індивідуального садівництва відводяться ділянки, що не перевищують 0,12 гектарів. Ділянки садівничих кооперативів підлягають приватизації.

Для городництва земельні ділянки виділяються громадянам, які не мають ділянок для ведення особистого підсобного господарства, садівництва і дачного будівництва, в розмірі до 0,15 гектарів. Громадянам, які мають у приватній власності худобу, надаються ділянки для його випасу і сінокосіння в розмірі 1 га.

Розмір земельної ділянки для будівництва і обслуговування індивідуального житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) не може перевищувати в сільській місцевості 0,25 га, селищах міського типу - 0,15 га (в т.ч. для членів колективних і державних сільськогосподарських підприємств - 0,25 га), в містах - 0,1 га.

Для індивідуального дачного будівництва ділянки надаються розміром до 0,1 га, а для будівництва індивідуальних гаражів - 0,01 га.

Надання земель у колективну і приватну власність, а також у володіння і користування здійснюється на безплатній основі. Але з усіх цих земель сплачується земельний податок (плата за землю). Земельні наділи, надані в колективну і приватну власність, у користування і володіння безплатно, можуть бути збільшені шляхом оренди, а також купівлі у держави (землі запасу), або інших земельних власників, які набувають право на продаж належних їм на правах приватної власності земель по сплину шестирічного мораторію на заборону їх продажу.

Землі, передані в колективну власність, після їх паювання перетворюються в наділи, які можна вважати приватною власністю окремих членів трудового колективу. Земельний кодекс прямо так не трактує розподіл переданих сільськогосподарським підприємствам у колективну власність земель на паї, а фактично визнає ці паї приватною власністю, оскільки згідно статті 5 вони (паї) можуть бути передані у спадщину, по заповіту, вилучені для організації індивідуального господарства і навіть продані при закінченні забороненого строку відчуження.

Можна констатувати, що в Україні в концептуальному плані створені законодавчі основи для проведення радикальної земельної реформи, яка спрямована на ліквідацію державної монополії на земельну власність і відновлення в правах приватної земельної власності, яка в період існування централізованої командно-адміністративної системи управління економікою знаходилась поза законом. Проведення земельної реформи повинно привести до реанімації у селян почуття власника і господаря на землі і до створення на цій основі реальних умов для реформування за бажанням самих селян

існуючих державних і колективних сільськогосподарських підприємств, власність яких анексована, у виробничі структури нового типу з приватною власністю в їх основі і для поступового формування високопродуктивного сектору індивідуальних селянських (фермерських) господарств. Але для швидкого здійснення цього процесу немає необхідних умов, зокрема матеріальних (необхідних технічних засобів, інвестицій).

На жаль, законодавчі акти, що регулюють процес земельної реформи в Україні, ще не досконалі, потребують покращення, уточнення і доповнення. Недосконалість законодавчих основ земельної реформи певною мірою є гальмом її проведення, і причиною повільних темпів просування.

В 1993 р. у власності і користуванні громадян України знаходилося лише 11,8% всіх сільськогосподарських земель країни, в т.ч. фермерським господарствам передано менше 1 процент, хоч і виділено (земель запасу) біля 6%. Процес формування резервного фонду землі практично тільки розпочався. Це стримує передачу земель у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, а отже і визначення земельних паїв членів їх трудових колективів. У багатьох випадках колгоспи, не дочекавшись виділення їм земель у колективну власність, самі беруть ці землі і проводять розподіл їх на паї.

Подальше вдосконалення законодавчих основ земельної реформи в Україні повинно бути спрямоване на чіткіше визначення осіб, які мають право на земельні паї в землях, що передаються в колективну власність сільськогосподарським підприємствам, на аняття обмежень на розмір земельних ділянок фермерських господарств, на надання реального права членам сільськогосподарських підприємств здавати в оренду і продавати належні їм земельні паї, на формування реального земельного ринку.

Однак є побоювання, що процес проведення земельної реформи в Україні не тільки піде швидко, а навіть загальмується. Справа в тому, що в новий парламент України прийшли люди, які є запеклими супротивниками приватної власності, особливо на землю. Неважко передбачити, що вони будуть наполягати на перегляді важливих положень законодавчих основ земельної реформи.

В. М. ТРЕГОВЧУК
член-кор. УААН

**Інститут економіки Національної
Академії наук України**
Київ

ПОТЕНЦІАЛ АГРОПРОДОВОЛЬНОЇ СФЕРИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ З ТОЧКИ ЗОРУ РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Україна належить до тих країн, які мають досить сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для ефективного розвитку АПК, виробництва високоякісної та конкурентоспроможної агропромислової продукції. Це означає, що в перспективі наша держава може стати одним із великих експортерів продовольства не лише на європейському, а й на світовому ринках.

Згідно з концепцією зовнішньоекономічної політики України основними продуктами агропромислового виробництва, які в найближчій перспективі займуть належне провідне місце в сукупному експорті, є цукор, олія, свіжі овочі, ягоди, фрукти, виноград, вино та лікєро-горілчані вироби. Вагому частку в експортних поставках за певних умов можуть посісти також продукти легкої і харчової промисловості, льнопереробки, овочеві та м'ясні консерви.

Найближчим завданням зовнішньої агропродовольчої політики України є входження її з своєю продукцією до західно- і центральноєвропейських ринків у широкому розумінні цих слів. Коли йдеться про центральноєвропейський регіон, то маються на увазі як колишні республіки Радянського Союзу, так і країни Центральної Європи. Саме останні через інтенсивний розвиток з ними прикордонного співробітництва та торгівлі агропродовольчими товарами повинні стати стартовою площадкою для виходу на західноєвропейський ринок. Це ніякою мірою не означає, що необхідно скорочувати зовнішньоекономічні зв'язки в агропродовольчій сфері з Російською Федерацією, яка є головним нашим партнером.

Нинішній зовнішньоекономічний стан України в цілому поки що має тенденцію до погіршення. Залежність української економіки від іноземного капіталу, в т.ч. й російського не зменшується, а навпаки - зростає. Для фінансування поточного імпорту, насамперед енергоносіїв, адійснення виплат по обслуговуванню боргів та для покриття величезного дефіциту державного бюджету необхідні значні закордонні надходження.

Тому, дискутуючи нині про роль зовнішньої допомоги, треба пам'ятати водночас і зростаючий зовнішній борг.

В Україні труднощі та негативні соціально-економічні наслідки розпаду СРСР, реінтеграційних процесів в економіці були чи не найбільшими серед колишніх союзних республік. На жаль, вони ще й досі не подолані. Адже не секрет, що за останні 2-3 роки між колишніми "братніми" республіками відбувалися (та ще й нині відбуваються) жорсткі економічні сутички. Мало місце намагання одних урвати побільше і вийти з кризи за рахунок інших партнерів, порушення або вільне тлумачення спільних угод і таке ж недбале відношення до власних зобов'язань.

Все це в нинішніх умовах зумовлює необхідність пошуку цивілізованих шляхів виходу з гострої соціально-економічної кризи, налагодження рівноправних, взаємовигідних економічних відносин із зарубіжними країнами. Останні тепер розглядаються як основа для відродження національної економіки, а агодом - і піднесення виробництва, його модернізації та структурної перебудови, що дасть можливість домогтися зростання добробуту народу. Є вже певні ознаки того, що ситуація в нашій економіці починає контролюватися, а її розвиток спрямовуватися в бажаному напрямі.

З цією метою слід радикально міняти стратегію і тактику зовнішньоекономічної політики України, яка почала формуватись тільки після розпаду СРСР, і, безперечно, має цілий ряд недоліків. Зовнішні економічні зв'язки, по суті, "не працюють" на державу, добробут її народу. За різними оцінками, за період, що минув після проголошення Україною незалежності, за кордон вивезено матеріальних цінностей на суму від 15 до 25 млрд. дол. США. Більша частина виручених валютних коштів нагад не повернулася.

Це результат стратегічних прорахунків у зовнішньоекономічній політиці, коли була лібералізована зовнішня торгівля за наявності планово-командної внутрішньої економіки. Тобто все було зроблено навпаки, всупереч не лише економічним законам та інтересам держави, а й здоровому глуздові. Хіба не зрозуміло, що спочатку потрібно було провести роздержавлення і приватизацію, відкрити шлях конкуренції на внутрішньому ринку серед дійсних власників та товаровиробників, а вже потім надавати їм право вільного виходу на зовнішній ринок. Тому, зважаючи на те, що на зовнішні ринки виходили не господарі і власники, а керівники соціалістичних підприємств, то вони й продавали продукцію за

тими цінами, які були вигідними тільки їм самим.

У ав"яку а цим слід підкреслити ще один важливий момент. Ринкова економіка, дійсно, повинна бути відкритою. Це аксіома. Але розпочавши ринкові реформи, як кажуть, не а того кінця, при відсутності ринкових структур, реальних підприємців, товаровиробників-власників, держава поставила власне виробництво "на коліна". І як його аа подібної ситуації та відсутності великих капіталів підняти, тепер ніхто не знає.

До того ж нині діючий господарський механізм зовнішньоекономічних ав"яків надто неефективний. Тут продовжує панувати колишній соціалістичний принцип безгосподарності, але в дещо іншій інтерпретації. Раніше була вимога: виконати план і дати продукцію будь-якою ціною. Сьогодні - заробити валюту будь-якою ціною. Тільки по мірі розвитку реальних ринкових процесів цей принцип може бути усунутий а практики. Структура безгосподарності в зовнішній торгівлі буде витіснена лише прямим взаємовигідними комерційними ав"яками підприємств незалежно від їх територіального розташування. Все це рівною мірою стосується як внутрішньої, так і зовнішньої економіки.

Однією із важливих складових частин зовнішньої агропродовольчої політики України є всебічний розвиток прикордонної торгівлі продукцією сільського господарства, зокрема, та АПК - взагалі. Причому нам необхідно використовувати всі наявні можливості інтенсифікації зовнішньоекономічних ав"яків підприємств, організацій та окремих товаровиробників агропродовольчої сфери. Треба шукати нові форми та способи розширення цих ав"яків на взаємовигідній основі, не забуваючи про власних споживачів.

По мірі реформування аграрної економіки, становлення нових форм господарювання на селі, нарощування масштабів підприємницької діяльності такі ав"яки, безперечно, будуть зміцнюватися та набувати стабільного характеру. Це - шлях не лише до ефективного використання наявних виробничих ресурсів, переваг міжнародного поділу праці, а й до посилення конкуренції, яка є "душею" ринкової економіки і водночас рушійною силою науково-технічного прогресу в АПК. Саме під таким кутом зору слід розглядати розвиток прикордонних ав"яків в агропродовольчій сфері між Україною та Польшею.

Отже, траєкторія розвитку агропромислового комплексу України в цілому і в прикордонних західних областях зокрема, має бути спрямована саме на вирішення цих стратегічних завдань. Поряд а проведенням аграрної та земельної реформ,

необхідно вживати рішучих заходів щодо поліпшення технічної оснащеності аграрного виробництва, удосконалення структури АПК і проведення розумної державної політики по підтримці сільськогосподарських товаровиробників. Оскільки результати господарювання на землі значною мірою залежать від об'єктивних природних умов, то витрати, пов'язані з цією залежністю, повинні компенсуватися всім суспільством.

Західні прикордонні області України стосовно як природних, екологічних, історичних, етнічних та соціально-економічних умов, так і потенціалу агропродовольчої сфери суттєво відрізняються від інших областей. Все це грешком впливає на рівень розвитку продуктивних сил і соціального благополуччя населення. Так, обсяги випуску продукції промисловості та сільського господарства в розрахунку на душу населення приблизно на 20-25% нижчі, ніж у середньому по Україні. В цих областях високою є частка сільського населення і менш розвиненою соціальною інфраструктурою, хоча в сфері матеріального виробництва зайнято майже 70% працюючих, що зумовлено переважанням трудомістких галузей.

Як видно з статистичних даних, наведених у таблицях 1-6, західні прикордонні області України мають великий потенціал для подальшого нарощування виробництва продовольчих товарів та аграрної сировини. Причому в цих областях, незважаючи на загальну кризу в країні, темпи спаду виробництва сільськогосподарської продукції були значно меншими, ніж в цілому по Україні та в деяких центральних і східних областях. Характерно, що в особистих підсобних господарствах селян у західних областях відбувалося стабільне збільшення обсягів виробництва як рослинницької, так і тваринницької продукції. Високими темпами розвивається тут також фермерство.

З огляду на вигідне географічне положення та беручи до уваги наявний ресурсний потенціал, рівень розвитку продуктивних сил в АПК, менталітет населення й інші фактори, у розвиток економіки західних областей України доцільно вносити значні зміни. Оскільки ці області розміщені на перетині важливих транспортних шляхів і знаходяться, по суті, в центрі Європи, то вони повинні відігравати важливу роль в інтенсифікації зовнішньоекономічних, науково-технічних, культурних та інших зв'язків, у розвитку тут різноманітних банківських, страхових, інформаційних структур тощо. Останні можуть працювати на задоволення потреб країн як Східної, так і Центральної і Західної Європи. Все це зумовить зростання попиту на високоякісне продовольство, і, звичайно,

Таблиця 1

**Територія і кількість сільського населення в західних
прикордонних областях України**

ОБЛАСТІ	1990				1993			
	Терито- рія, тис. км ²	Кількість населення, тис. чол.	% сільсь- кого на- селення	Густота насе- лення на 1 км ² чол.	Терито- рія, тис. км ²	Кількість населення, тис. чол.	% сільсь- кого на- селення	Густота насе- лення на 1 км ² чол.
Волинська	20,2	1062,4	50,2	26,4	20,2	1077,6	48,5	25,8
Закарпатська	12,8	1259,1	58,4	57,4	12,8	1291,4	59,6	59,7
Івано-Франківська	12,9	1421,4	57,6	59,3	12,9	1461,0	56,6	59,5
Львівська	21,9	2754,1	40,2	50,9	21,9	2776,9	39,2	49,9
Чернівецька	9,1	929,5	57,7	66,3	9,1	945,9	57,2	66,8
В цілому по Україні	603,7	51839,5	32,7	29,1	603,7	52244,1	32,1	27,9

Забезпеченість сільгоспугіддями населення західних
прикордонних областей України

162

ОБЛАСТІ	П р и п а д а є, га			
	Сільгоспугідь		в т. ч. орних земель	
	на душу	в т. ч.	на душу	в т. ч.
	населення	сільського	населення	сільського
Волинська	0,9	1,9	0,6	1,2
Сьмарпатівська	0,3	0,5	0,1	0,2
Івано-Франківська	0,4	0,7	0,3	0,5
Львівська	0,4	1,1	0,2	0,7
Чернівецька	0,5	0,8	0,3	0,6
В цілому по Україні	0,7	2,3	0,6	1,9

**Виробництво сільськогосподарської продукції в західних
прикордонних областях України
(в порівняних цінах 1993 р., млн. укр. крб.)**

	1990			1993			1993 у % до 1990		
	Всі ка- тегорії: госпо- дарств :	в тому числі ОПГ х/ госпо- дарств :	% ОПГ в усіх ка- тегоріях: госпо- дарств :	Всі ка- тегорії: госпо- дарств :	в тому числі ОПГ :	% ОПГ в усіх ка- тегоріях: госпо- дарств :	Всі категорії: господарств :	в тому числі ОПГ :	
О Б Л А С Т І									
Волинська	1450,8	480,9	33,1	1081,1	520,5	48,1	74,5	108,2	
Закарпатська	759,8	404,0	53,2	704,0	526,6	74,8	92,8	130,3	
Івано-Франківська	1027,7	517,2	50,3	949,7	629,1	67,2	92,4	123,3	
Львівська	1943,3	895,0	45,5	1598,4	981,8	60,2	82,1	108,7	
Чернівецька	879,0	339,8	38,6	687,0	351,7	51,2	78,2	103,6	
В цілому по Україні	49354,2	13090,6	26,7	39312,2	15485,9	39,3	80,3	118,1	

х/ Особисті підсобні господарства селян.

Таблиця 4

Виробництво сільськогосподарської продукції на душу населення
в західних прикордонних областях України
(в порівняльних цінах 1993 р., укр.крб.)

ОБЛАСТІ	: Всі категорії господарств		: у тому числі : ОПГ х/		: 1993 у % до 1990	: 1993 у % в цілому : по Україні		
	: 1990	: 1993	: 1990	: 1993	: всі категорії господарств	: ОПГ	: всі категорії господарств	: ОПГ
Волинська	1364	1002	452	483	73,5	106,9	123,1	163,2
Закарпатська	603	548	321	411	90,9	128,0	72,8	128,8
Івано-Франківська	718	649	361	437	90,4	121,0	86,2	147,6
Львівська	705	575	321	346	81,6	107,8	72,4	116,9
Чернівецька	926	726	362	372	77,8	102,8	86,4	125,7
В цілому по Україні	944	752	252	296	79,8	117,5	100	100

у тому числі продукції тваринництва

Волинська	738	506	244	249	68,6	101,6	140,2	162,1
Закарпатська	343	271	199	217	79,0	109,0	75,1	141,8
Івано-Франківська	417	341	232	243	81,8	104,7	84,5	158,8
Львівська	412	308	199	191	74,8	96,0	85,3	124,8
Чернівецька	540	371	236	212	68,7	99,8	102,8	128,6
В цілому по Україні	521	361	160	152	69,3	95,6	100,0	100,0

х/ Особисті підсобні господарства селян.

Таблиця 5

**Індекси обсягів виробництва сільськогосподарської
продукції в західних прикордонних областях
України у порівнянні з деякими іншими областями
(всі категорії господарств), у %**

ОБЛАСТІ	: 1986-1990:		1992 р. до	
	: рр. до :		-----	
	: 1991-1995:	1995 р.	: 1990 р.	: 1991 р.
	: рр.	:	:	:
Волинська	113,9	99,4	92,9	96,3
Закарпатська	108,1	91,9	92,7	93,1
Івано-Франківська	111,3	99,9	99,3	110,7
Львівська	109,1	91,9	98,5	97,9
Чернівецька	101,9	99,9	77,0	95,3
В цілому по Україні	108,1	92,7	79,6	91,7
Дніпропетровська	107,1	78,0	98,2	76,9
Донецька	107,1	99,7	99,3	95,5
Київська	109,9	99,3	92,2	92,1
Харківська	109,6	92,5	90,1	79,3

Рис.1. Густина сільського населення в західних прикордонних областях України

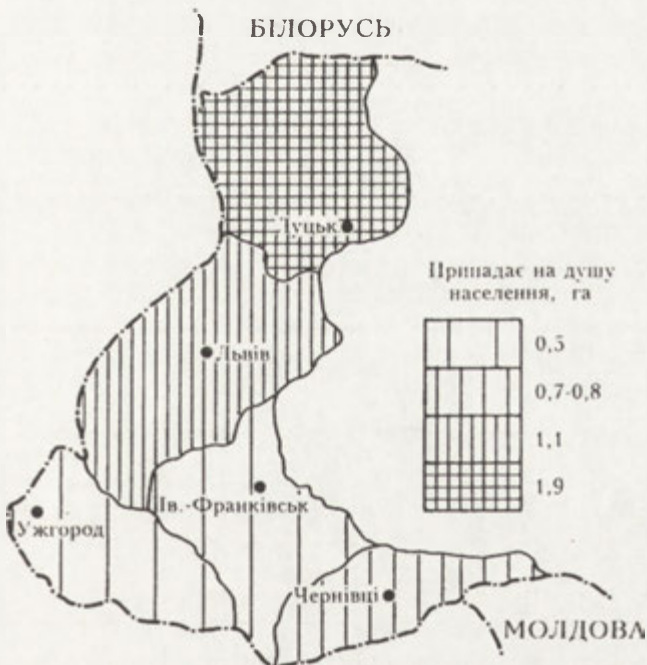

Рис.2. Забезпеченість землею (сільськогосподарських угідь у розрахунку на душу сільського населення)

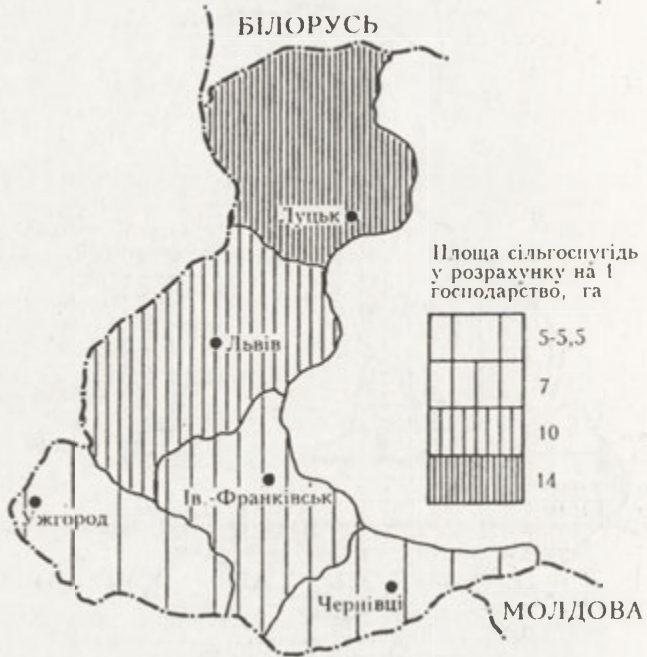

Рис.3. Середній розмір фермерських господарств у західних прикордонних областях України (1993 р.)

стимулюватиме розвиток місцевого сільського господарства.

Західні прикордонні області України з точки зору створення та функціонування єдиного європейського агропродовольчого ринку мають, на нашу думку, добрі перспективи. Саме розширення міжнародних зв'язків в агропродовольчій сфері дає можливість перевести АПК регіону на інтенсивний, екологобезпечний та конкурентоспроможний шлях розвитку на основі застосування найновіших досягнень НТП, прискорення ринкових реформ і становлення прогресивних форм господарювання на землі.

У розглядуваних областях необхідно всебічно сприяти розвитку фермерських (селянських) господарств західноєвропейського типу. Це зумовлено обмеженістю земельних ресурсів, а в деяких районах - і малогемеллям. Становлення фермерства, яке слід вважати одним із важливих чинників розширення прикордонних зовнішньоекономічних зв'язків, буде відбуватися за рахунок, по-перше, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції в підсобних господарствах селян, підвищення рівня їх товарності та поступового переростання в сімейні ферми.

По-друге, в найближчій перспективі прискоряться темпи виділення з колективних сільськогосподарських підприємств спочатку невеликих за земельною площею фермерських господарств, а потім укрупнення їх з поступовим доведенням виробництва до оптимальних розмірів. Це дасть можливість застосовувати в таких господарствах прогресивні техніко-технологічні процеси, перейти від багатогалузевих до спеціалізованих високотоварних і ефективних ферм.

Звичайно, темпи розвитку фермерства в західних прикордонних областях, як і в інших, до речі, багато в чому залежатимуть від вирішення не лише політичних та соціально-економічних проблем, а й проблем матеріально-технічного забезпечення цієї форми господарювання на селі. Поки що в державі не створено відповідних матеріально-технічних передумов для широкомасштабного переходу до фермерського типу ведення аграрного виробництва.

Що стосується економічної політики держави відносно фермерства як укладу, то вона повинна базуватися на застосуванні пільгових систем кредитування, оподаткування та цінового регулювання, а також ефективного механізму державного замовлення на сільськогосподарську продукцію. Саме за допомогою цих економічних інструментів може здійснюватися підтримка фермерських господарств, стимулювання та спрямування

їх діяльності в тому напрямі, як це необхідно в загальнонаціональних інтересах. Ефективний розвиток фермерства, само собою зрозуміло, неможливий без організації належної сервісної служби для їх обслуговування.

З метою залучення кредитних ресурсів в аграрну сферу землевласникам, аокрема фермерам, слід надати реальне право застави земельних угідь. Видачу кредитів під заставу сільськогосподарських земель повинні проводити земельні (іпотечні) банки, які мають бути створені в кожній області для фінансово-кредитного забезпечення земельної реформи в усіх регіонах України. Конче необхідно організувати розгалужену мережу консультаційних пунктів у сільськогосподарських районах.

При цьому слід відзначити, ваятий і здійснюваний курс на розвиток та підтримку фермерства ніякою мірою не означає швидку і повну ліквідацію великих колективних і державних сільгоспідприємств. За науково обгрунтованого та виваженого реформування колективні форми господарювання на селі можуть бути ефективними й у нас. Питання лише в тому, щоб ця кооперація була добровільною, баувалася на приватній власності на засоби виробництва, землю та на персональній відповідальності за зростання свого благополуччя.

Отже, кожному селянинові треба мати свою частку землі, засобів виробництва, спільного майна. І хай він сам вирішує: виходити йому з колективного господарства чи залишатись у ньому. В умовах ринкової економіки перемаже той, у кого будуть менші виробничі витрати, більше дешевої та високоякісної продукції, наскільки ця продукція буде конкурентоспроможною на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Сільське господарство західних прикордонних областей України, безперечно, має розвиватися таким чином, щоб не лише задовольнялися місцеві і загальнодержавні потреби в продовольстві й аграрній сировині, а й забезпечувало реальну можливість вийти на центрально- та західноєвропейські ринки. Для цього слід нарощувати виробництво, насамперед, високоякісної екологічно чистої продукції, спроможної конкурувати з продукцією західно- та центральноєвропейських фермерів і фірм по переробці сільськогосподарської сировини. Західні прикордонні області України в цьому відношенні мають добрі передумови, щоб розвивати ефективні зовнішньоекономічні зв'язки як з Польщею, так і з іншими європейськими країнами.

На закінчення хотів би навести думку, висловлену не так давно Президентом Польщі Л. Валенсою кореспондентові

"Московських новостей" (№ 13, 3 березня 1994 р., с.11а). "В нашу епоху не можна нічого нав'язувати. Як політики, ми повинні заохочувати, спонукати, зносити бар'єри і відкривати всі зв'язки. А життя та економіка, бізнесмени й промисловці повинні робити своє діло. Ми повинні їм тільки повторювати: "Панове, завжди буде ближче з Москви (також і з Києва - В.Т.) до Варшави, ніж до Вашингтона. І тому завжди буде більш надійним і вигідним співробітництво з Варшавою, ніж з Вашингтоном: ближче, дешевше, швидше..." Слушна думка, яку поділяють і в Україні.

Для широкомасштабного налагодження зв'язків з прикордонними воєводствами Польщі в агропродовольчій сфері, необхідно багато що зробити. По-перше, кордон між Україною та Польщею має бути так облаштований, як це має місце на східному польському кордоні. По-друге, слід домогтися вільного руху товарів, капіталів і трудових ресурсів через спільний кордон. По-третє, треба всебічно сприяти створенню спільних українсько-польських та польсько-українських підприємств в АПК, які могли б займатися виробництвом, заготівлею, переробкою та реалізацією агропромислової продукції.

Крім того, необхідно постійно вивчати й аналізувати попит на сільськогосподарську продукцію та канали її збуту, аніж кон'юнктуру не лише східно-, а й центрально- та західноєвропейських агропродовольчих ринків. Без цього сьогодні неможливо ефективно займатися агробізнесом і розвивати взаємовигідні економічні зв'язки із зарубіжними партнерами.

М. І. ДОЛІШИЙ

член-кореспондент Національної
Академії наук України

С. М. ПИСАРЕНКО

доктор географічних наук

Львівське відділення

Інституту економіки Національної
Академії наук України

ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Перехід до ринкової системи передбачає розповсюдження ринкової філософії на весь агропромисловий комплекс прикордонних територій. В усіх галужах АПК відбуваються процеси реструктуризації і приватизації, розробляється податкова система, фінансове та банківське регулювання. Причому, значний вплив на трансформацію агропромислового комплексу мають існуючі регіональні її передумови.

До передумов розвитку агропромислового комплексу прикордонних територій областей західного регіону України можна віднести:

- вигідне географічне положення, що сприяє розвитку економічних зв'язків із сусідніми країнами, інтегруванню в загальноєвропейський ринок;

- сприятливі природно-економічні умови (це, насамперед, родючі сирі опідзолені, чорноземні і буроземні ґрунти, достатня кількість опадів, сонячного тепла і світла та водозабезпеченість території), які сприяють ефективному розвитку агропромислового виробництва, зростанню його товарності при відповідних соціально-економічних і політичних умовах.

Майже всі прикордонні області західного регіону України характеризуються високою щільністю населення, що значно перевищує середньореспубліканський рівень.

Прикордонні області мають і вищу, ніж в середньому по республіці, питому вагу сільського населення, яке становить 49,8% проти 32,4% в цілому по Україні. Відрізняються ці області і більш сприятливою демографічною ситуацією на селі. Середній вік сільського населення тут коливається від 33,1 років в Закарпатській області до 39,4 - у Волинській проти 39,8 в середньому по Україні. Сільське населення прикордонних

областей має багатовікову традицію бережливого ставлення до землі і трудові навички високоефективного її використання. До цього спонукає досить низький рівень землезабезпеченості. Наприклад, у Закарпатській області на 1 мешканця припадає лише 0,37 га сільськогосподарських угідь і 0,13 га ріллі, що обумовлює інтенсивне їх використання.

Слід відзначити також і те, що в прикордонних областях розміри землекористування і контури полів, їх розміщення, структура посівних площ і структура продуктивного стада має свою регіональну специфіку. Тут значно важче вирішувати питання комплексної механізації виробництва, підвищення рівня електро- і енергозабезпеченості праці;

- природні ресурси і передусім землі в сільськогосподарському виробництві прикордонних територій областей Західного регіону використовуються більш ефективно. У розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь тут виробляється продукції сільського господарства на 44% більше, ніж в середньому по країні;

- в загальному обсязі продукції рослинництва і тваринництва висока питома вага особистого підсобного господарства: від 41% у Волинській до 70% - у Закарпатській областях.

Дослідженням встановлено, що сучасний рівень розвитку агропромислового виробництва у прикордонних областях західного регіону України не відповідає природно-економічним умовам і не забезпечує потреб населення, яке тут проживає, у продуктах харчування. Агропромисловий комплекс прикордонних територій, як і України в цілому, знаходиться в тяжкому і складному процесі трансформації від планової, централізованої економіки до ринкової. Радикальний процес трансформації ще не відбувся. В сільському господарстві домінуючу роль відіграють колективні господарства, які безпосередньо були підпорядковані централізованій системі планування і командно-адміністративній системі управління. Значно відстає від європейських країн і технічне забезпечення сільського господарства, на розвиток якого негативно впливає загострення політичної і загальноекономічної кризи в країні. Високі темпи інфляції парализували інвестиційну діяльність, процеси технологічного і структурного оновлення.

У складних умовах гіперінфляції, валютно-фінансової і загальноекономічної кризи відбувається спад товарного виробництва і загострення дефіцитності ринку продовольства майже в усіх областях України і в даному регіоні. Наприклад, у

цих областях, у порівнянні з середньорічними даними за 1986-1990 рр., знизилось виробництво рослинницької продукції: зерна на 165,6 тис. т (13,6%), цукрових буряків - на 78,5 тис. т (29,1%), овочів - на 50,2 тис. т (16,2%), плодів і ягід - на 19 тис. т (8,3%).

Істотно скоротилося і виробництво тваринницької продукції: м'яса - на 85,8 тис. т (24,4%), молока - на 268,5 тис. т (15,1%), яєць - на 327,8 млн. штук (18,9%). Спад виробництва сільськогосподарської продукції негативно позначився на державних закупках найважливіших видів продукції рослинництва і тваринництва. Так, закупівля рослинницької продукції у прикордонних областях скоротилася: зерна - на 15,4%, цукрових буряків - на 32,9%, картоплі - на 63,7%, овочів - на 69,2%, плодів і ягід - на 60,7%, а обсяг закупок основних видів тваринницької продукції скоротився в середньому на 22,6 - 47,7%.

Ефективність функціонування агропромислового комплексу прикордонних областей Західного регіону України залежить не тільки від рівня розвитку сільського господарства, але й від галузей, що переробляють сільськогосподарську сировину. Однією з таких галузей є харчова промисловість, обсяг виробництва продукції якої значно знизився: в середньому на 20-30%. Зменшення виробництва продовольчих товарів, різке їх подорожчання привели до зниження загального рівня їх споживання. Так, у Львівській області, в 1992 р. проти 1990 р. рівень споживання цукру зменшився на 19,6%, м'яса і м'ясопродуктів - на 27,7%, молока і молокопродуктів - на 23,0%, риби і рибопродуктів - на 50,4%, олії - на 14,9%, яєць - на 20,3%, картоплі - на 10,2%, овочів і баштанних - на 7,4%.

Низький рівень споживання продуктів харчування населення прикордонних областей виявляється і у співвідношенні між фактичним і нормативним їх рівнями. Відхилення проти рекомендованих норм складає, наприклад, по Львівській області м'яса і м'ясопродуктів - 38,0, риби і рибопродуктів - 64,1, молока і молокопродуктів - 18,9, овочів та баштанних - 52,2, олії - 32,8, яєць - 25,6, фруктів і ягід - 43,2 процентних пунктів. Недостатній обсяг споживання висококалорійних білкових і вітамінних продуктів харчування компенсується споживанням більше норми вуглеводмістких продуктів (хліб і хлібопродукти, картопля, цукор).

Абсолютний рівень споживання продуктів харчування населення прикордонних областей є кінцевим результатом функціонування агропромислового комплексу. Він значною мірою

залежить від збалансованості всіх його ланок і сфер. Диспропорції у розвитку комплексу призводять до великих втрат продукції (за експертними оцінками - до 25%) на шляху її просування від поля до споживача.

Природні і економічні умови функціонування агропромислового комплексу в прикордонних областях Західного регіону обумовлюють особливості його реформування, становлення нових організаційних форм господарювання. В сукупності ці особливості визначають ступінь готовності переходу АПК прикордонних територій до ринку, адаптативності змін, що відбуваються, в тому числі і в структурі форм господарювання і зайнятості, до регіонального ринку праці. Тому, враховуючи ці особливості, трансформація агропромислового комплексу областей Західного регіону повинна передбачати:

- переструктуризацію комплексу з врахуванням необхідності забезпечення населення продуктами харчування і досягнення конкурентоспроможності продукції на основі розвитку різних форм господарювання, впровадження прогресивних технологій, активізації підприємницької ініціативи;

- створення спільних підприємств у переробній промисловості, виробничій інфраструктурі;

- розвиток посередницької діяльності між західними фірмами і партнерами із областей Західного регіону України;

- формування систем сільського розселення в прикордонних територіях.

Трансформація сільського господарства з врахуванням перспектив його розвитку передбачає також і створення соціально-економічного середовища, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і багатифункціональний розвиток села.

Реформування аграрнопромислового комплексу прикордонних територій спрямовано на створення виробничих відносин нового типу, які повинні сприяти ринковій орієнтації сільського господарства і взаємопов'язаних з ним галузей, зростання його продуктивності і конкурентоспроможності в міжнародному масштабі.

Сільське господарство знаходиться перед дилемою реформування. У першу чергу це стосується корінних змін внутрішніх економічних структур існуючих сільськогосподарських підприємств: приватизація власності, включаючи і землю, перетворення колгоспів і радгоспів в пайові, акціонерні господарства, орендні колективи з одночасним формуваннями самостійних селянських господарств фермерського типу.

Мета реформування сільськогосподарського виробництва -

повернути селянинові почуття господаря, яке зникло протягом багатьох років панування командно-адміністративної системи. Повернення селян до активної праці на землі - це складний еволюційний процес, що передбачає не тільки надання можливостей самостійно вести господарство, але й сприяє створенню відповідних виробничих умов, юридичних прав, обов'язків і відповідальності.

Приватизація в сільському господарстві означає ліквідацію державного монополізму на засоби сільськогосподарського виробництва, на визначення обсягів, структури реалізації державі сільськогосподарської продукції, подолання відчуженості працівників сільського господарства від землі, засобів виробництва, результатів праці і господарювання.

Приватизація майна в сільському господарстві в прикордонних територіях здійснюється у таких формах: пайвання, безплатна передача, акціонування, оренда з відстрочкою викупу, продаж, продаж за конкурсом на аукціоні, викуп, в т.ч. за приватизаційний сертифікат, концесія, викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців, створених працівниками цих об'єктів, викуп державного майна, аданого в оренду з правом викупу, продаж за некомерційним, або комерційним курсом, продаж акцій відкритих акціонерних товариств.

У результаті проведення реорганізації і приватизації майнової власності колгоспів утворюються різні організаційні форми ведення сільського господарства. Наприклад, у Львівській області на базі 486 колгоспів і радгоспів створено 74 кооперативи, 29 асоціацій кооперативів, 243 селянських (фермерських) і 52 акціонерних господарства, 68 інших форм господарювання (агрофірми, агроторги, держгоспи та ін.).

Отже, процес пайвання започаткував відродження на селі вільних товаровиробників. На основі права вилучення пая, передачі його в спадщину, дарування поступово формується економічна незалежність його власника, без якої неможливе нормальне функціонування ринку.

Значення пайвання полягає в тому, що воно забезпечує:

- створення бази для поглиблення процесів приватизації на основі внутрішнього акціонування;
- зберігання технологічної структури колективних господарств;
- зміну форм власності, що створює сприятливу основу для зміни форм господарювання;
- проведення умовного поділу земель між членами агроформувань дає їм можливість організувати самостійні

фермерські господарства або об'єднуватися у різного роду кооперативні формування.

Одночасно пай є умовним, він не забезпечує нового ставлення селян до колективної праці, що в свою чергу, як правило, не сприяє підвищенню її ефективності.

Особливо важливе значення у даному процесі має психологічний фактор. Проведене соціологічне опитування селян в семи прикордонних районах Львівської області показало, що більшість опитаних (78,8%) хочуть отримати землю у приватну власність з правом передачі її у спадщину і з правом продажу. Позитивне ставлення до організації фермерських господарств висловило більше половини опитаних. Але безпосередньо стати фермерами виявило бажання лише третина опитаних (29,8%). Основними причинами, що гальмують розвиток господарств фермерського типу, є: відсутність впевненості, що держава знову не заборонить селянські господарства (39,2% опитаних); відсутність сил, адорів"я (16,7%) і матеріальної заінтересованості (16,6%).

Актуальним питанням розвитку агропромислового комплексу прикордонних територій є розширення підприємництва на селі. Боно пов"язано із створенням малих підприємств по переробці сільськогосподарської сировини, виробництву будівельних матеріалів, розвитку різних форм відпочинку і рекреації, так аваного агротуризму. Можливо також використання дупрофесійної роботи селян, тобто додаткової роботи в межах власного господарства (мати сільський магазин, ремісничу майстерню і т. п.).

Виникають питання, які стосуються темпів, форм і методів цих змін, вибору моделі проведення трансформації. Важливою проблемою є визначення ступеня взаємозав"язку змін в сільському господарстві із загальними процесами соціального і економічного розвитку прикордонних територій.

Існує також необхідність у поглибленому аналізі сучасного стану їх агропромислового комплексу в порівнянні із сільським господарством європейських високорозвинутих країн; вивчення інтеграційних вимог і можливого впливу на сільськогосподарську політику Європейської співдружності.

Переструктуризація АПК прикордонних територій безпосередньо пов"язана із структурою зайнятості, із створенням нових робочих місць у сільській місцевості поза сільським господарством. Можливості і форми несільськогосподарської економічної діяльності будуть залежати від двох груп факторів:

- чинного загального законодавства безпосередньо по прикордонних територіях, що визначає напрямки і принципи фінансової системи, а остання створює умови для успішного розвитку;

- умов, процесів і явищ, що формуються на прикордонних територіях, і в більшості своїй залежать від дій місцевої влади і вимагають розробки програм реформування АПК у відповідності з особливостями прикордонного положення на основі загальнодержавної політики.

На прикордонних територіях необхідно визначити типи зовнішньоекономічних зв'язків в АПК, напрямки їх інтенсифікації з метою цілеспрямованого формування агропромислового експортного виробництва, регулювання процесами прикордонного співробітництва в аграрній сфері; розширення можливостей і форм міжнародного співробітництва за рахунок спільного підприємництва, залучення фінансових ресурсів іноземних інвесторів, створення ринкового середовища.

И. А. ШКУЛА

кандидат економічних наук

**Львівське відділення
Інституту економіки Національної
Академії наук України**

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ РОЗВИТКУ
ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ЛЬВІВЩИНИ**

Транскордонне співробітництво - це діяльність, що має на меті поглиблення та зміцнення сусідських відносин між органами самоврядування і місцевої державної адміністрації двох або більше держав. Транскордонні відносини регулюються системою угод на міжнародному, регіональному і локальному рівнях.

Основними питаннями, що вирішуються в рамках транскордонного співробітництва є: обмін товарами та людьми, координація робіт у сфері охорони навколишнього середовища, спільного економічного співробітництва, культурний, інформаційний обмін, а також координація робіт у надзвичайних ситуаціях. Пріоритетність цих питань залежить від конкретного регіону і часу їх виникнення.

Міжнародні, загальноєвропейські інтереси проводяться через 106 Мадридську Конвенцію та інші правові акти, прийняті в комісіях 80 міжнародних організацій, до яких приєдналася і Україна, інтереси якої відображені в міждержавних Угодах. Для Львівщини це такі угоди:

договір, від 24 травня 1993 року, між Республікою Польща і Україна про добросусідство, дружні стосунки і співпрацю;

угода, від 24 травня 1993 року, між Урядом Республіки Польща і Урядом України про міжрегіональну співпрацю.

Основною ж ланкою у вирішенні проблем транскордонного співробітництва є регіональний рівень, а саме: взаємодія органів самоврядування і місцевої державної адміністрації сусідніх держав.

На регіональному рівні підписані такі угоди:

1. Протокол намірів про співпрацю прикордонних воєводств - областей Польщі та України (Хелмське, Пшемисльське, Кросненське, Замойське, Львівська та Волинська області), від 10 грудня 1991 року.

2. Договір про цивільну оборону між Пшемислем і Львовом, від 28 червня 1993 року.

3. Договір про спільні заходи у надзвичайних ситуаціях між Замостем і Львовом, від 7 лютого 1994 року.

4. Договір між Львівською держадміністрацією і Урядом Ченстоховського воєводства про регіональне торговельно-економічне, науково-технічне, культурне та інше співробітництво, від 21 квітня 1994 року.

5. Договір про міжрегіональне співробітництво між Львівською обласною організацією та Урядом Ельблонського воєводства (Республіка Польща).

На локальному рівні підписується велика кількість прямих угод між відомствами (УВС, митними і прикордонними службами), об'єктами підприємницької діяльності, торгово-промисловими палатами, організаціями по охороні навколишнього середовища, культурно-освітніми товариствами.

Однак, наведені угоди ще не є закінченою системою і не охоплюють всю прикордонну територію і бажані сфери співпраці.

Аналіз дії перелічених вище угод на обласному рівні показав, що хоча інтенсивність ав'язків, особливо в культурно-освітній діяльності зростає, в економічній сфері, в коопераційних ав'язках великого впливу підписання угод не дало, що пояснюється, передусім, відсутністю конкретизації угод у спільні програми транскордонного співробітництва і механізмів подальшої їх реалізації, а також відсутністю законодавчого регулювання експортно-імпоротної діяльності.

Єврорегіон - одна з організаційних форм транскордонного співробітництва, що дозволяє координувати роботу по формуванню спільних програм, створює більш сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій і реалізації конкретних спільних проектів у різних сферах діяльності.

Львівська область стала членом Карпатського Єврорегіону і бере активну участь у створенні Єврорегіону Бут. Ефективність роботи у цих Єврорегіонах значною мірою залежить від ступеня розробки спільних програм з конкретизацією проектів і механізмів їх реалізації.

Прикордонними з Польщею є шість районів Львівської області: Сокальський, Жовківський, Яворівський, Мостиський, Старосамбірський і Турківський.

Найбільш тісні стосунки з Польщею мають Яворівський (28 учасників ЗЕЗ), Жовківський (11 учасників ЗЕЗ), Сокальський (300 учасників ЗЕЗ). В інших районах переважають культурні та спортивні ав'язки.

Всі райони мають, або будуть мати, міждержавні пункти пропуску автомобільного сполучення і відповідно до основних напрямків їх розвитку повинна стати розбудова шляхової інфраструктури, зі створенням вільних безмитних зон,

автозаправочних станцій, готелів, мотелів та ін. Такі роботи вже розпочалися, але через відсутність сприятливого інвестиційного клімату надходження капіталу у Львівську область є недостатнім. Тому ці роботи проводяться уповільнено.

Важливим напрямком розвитку транскордонного співробітництва може бути переробка сільськогосподарської продукції, її пакування і зберігання, а також розвиток торговельної інфраструктури.

Для реалізації проектів транскордонного співробітництва необхідна, насамперед, розробка системи здійснення взаємних розрахунків і кредитнофінансових операцій, що в існуючій в Україні фінансовій системі можливо лише через створення вільної банківської зони. Здійснення проектів транскордонного співробітництва потребують об'єднання і координації зусиль спеціалістів і фахівців різних галузей народного господарства, що можливо в таких формуваннях як Єврорегіони, або спеціально створених різного роду координаційних інститутах.

Г. С. ЄМЕЦЬ

професор, доктор економічних наук

Львівське відділення
Інституту економіки
Національної Академії наук України,
Ужгород

О. С. ПЕРЕДРІЯ

кандидат економічних наук,

Інститут світової економіки
і міжнародних відносин
Національної Академії наук України
Київ

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ Й ЕКОНОМІКИ В ТРАНСКОРДОННОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ

Ми маємо багато підстав стверджувати, що коли у внутрішніх регіонах країни економіка взаємодіє з внутрідержавною політикою безпосередньо, а із зовнішньою політикою - опосередковано, то у прикордонних регіонах і внутрішня, і зовнішня політика держави взаємодіє з регіональною економікою безпосередньо, бо будь-які абсолюти в останній знаходять відбиток на першій. І оскільки це саме так, то неважко поширити цю залежність не тільки на негативні, але й на позитивні акції у зовнішній політиці. Через механізм взаємодії економіки і політики, а значить і навпаки - політики і економіки - кожна політична акція у зовнішньополітичних відносинах між державами стає детермінатором змін в економіці - позитивна - позитивних, а негативна - негативних. Значить, у цьому відношенні не економіка підпирає політику, як відбувається на макроекономічному рівні взагалі, а політика - і внутрішня і зовнішня - оскільки вони взаємодіють з економікою прикордонного регіону безпосередньо, підпирає на регіональному - мікроекономічному рівні - економіку.

У цьому ав"яку цілком логічним є примат політичних акцій у прикордонних регіонах порівняно з економічними акціями. І, власне, однією з таких акцій політичного характеру є створення асоціації Карпатський Єврорегіон. Його мета - створити не просто ще одну політичну структуру, а надати прикордонним регіональним економікам країн Східної і Центральної Європи, що межують між собою через державний кордон, такий консолідаційний вузол або, грубовато, таку підпорку, який або

яка давали б їй змогу одержувати додатковий, порівняно з внутрішніми регіонами, імпульс розвитку і додатковий ресурс для економічного зростання.

Коли не враховувати цього, то дійсно може скластися враження, що без якогось окремого регіону - чи то Львівської, чи то Чернівецької чи, можливо Закарпатської області України, або Кросненського чи Перемиського воєводства Польщі Єврорегіон перетвориться в абсурдність. Стже, в науковому плані потрібно не абстрагуватися від політичних проблем в аналізі транскордонних об'єднань, а навпаки, ставити ці проблеми в центр уваги. Адже розв'язання, у тій чи іншій мірі, повноти кожної з них адатне генерувати геополітичні ресурси того чи іншого обсягу.

І щоб закінчити першу тезу про взаємодію політики й економіки на регіональному рівні прикордонних територій сусідніх країн, варто зазначити, що цілком можлива ситуація, при якій неучасть у транскордонному об'єднанні якогось регіону, що становить частину прикордонної території з будь-якого боку може викликати труднощі у використанні геополітичного ресурсу. Але в цьому відношенні, знову ж таки, справа розпочинається з політичної акції - участі чи неучасті регіону в транскордонному об'єднанні.

Проаналізованим аспектом проблема особливостей взаємодії економіки і політики в прикордонних регіонах сусідніх країн не вичерпується. Вона присутня на вищому і нижчому від регіонального рівня. Причому її присутність досить своєрідна. У разі, коли політичні установки є адекватними з обох боків сусідніх держав, то ця взаємодія неарима. Коли ж одна із сторін має на меті за рахунок своєї політичної діяльності забезпечити якісь переваги для своєї економіки на шкоду економіці іншої сторони, зразу ж з'являються політичні акції або по захисту від економічної інтервенції, або по захисту від дискримінаційних дій.

І хоч, на перший погляд у період радикальних перемін у функціонуючих господарських механізмах постсоціалістичних країн Східної і Центральної Європи прикордонні територіальні органи державної влади і регіональні комерційні структури одержали значно ширші повноваження по налагодженню співпраці прикордонних регіонів у галузі економіки, все ж перше слово в цьому відношенні залишено за центрами. Від їх політичної діяльності залежить прояв економічної активності прикордонних регіонів. Причому сьогодні вже можна з високою мірою наукової достовірності заключити, що центри залишають за собою

можливості впливати на стан економічних і організаційно-правових умов для розвитку в прикордонних регіонах співпраці в галузі економіки.

Сьогодні можна із численної сукупності факторів, що аумовляють стан взаємовідносин прикордонних територій сусідніх держав виділити ті з них, які формують економічні й організаційно-правові умови розвитку співпраці між прикордонними регіонами. Йдеться про закріплення в політичних документах загальнодержавних установок на:

- встановлення ефективної взаємодії господарських потенціалів сусідніх країн через виробничу інтеграцію, або в інших доступних але цивілізованих формах;
- координацію зусиль сусідніх країн у задіянні до економічного обороту природних ресурсів, що мають інтернаціональний характер виробничого їх використання;
- сумісну проробку нагрітих питань соціального й економічного розвитку прикордонних регіонів з оформленням її цільовою програмою, або іншим проектом соціально-економічного об'єкта, але в сучасній цивілізованій формі.

Говорячи про ці фактори, не можна забувати про роль і місце субрегіональних політичних формувань. Вони неповноважні, а часто й некомпетентні у політичному відношенні вирішувати ні одну з наганих проблем. Але їх проробітком вони підпирають загальнодержавні органи у зносинах з сусідніми державами у розв'язанні цих питань. Якщо загальнодержавні політичні органи кожної держави створюють для регіональних органів державної влади і комерційних структур прикордонних регіонів відповідні умови для налагодження співпраці в галузі економіки, то політичні органи субрегіонального об'єднання прикордонних територій різних країн, що межують через державний кордон, готують поживний ґрунт для прийняття політичних рішень на міждержавному рівні.

Створюється ситуація за якої субрегіональні політичні утворення, переслідуючи мету налагодження взаємовигідної співпраці прикордонних регіонів сусідніх країн, стають своєрідними каталізаторами для прискорення розв'язання проблем внутрішнього розвитку, вирішення яких знаходиться на стику між загальнодержавними політичними органами, з одного боку, і регіональними органами державної влади і органами регіонального самоврядування - з другого. Генератор цих проблем - співпраця з сусідніми через кордон регіонами. Каталітичний характер діяльності субрегіонального політичного утворення в налагодженні транскордонної співпраці проявляється

саме в тому, що вона виступає такою його руйнівною силою, котра є зовнішньою, аналогічною з дармовою силою природних явищ.

Була б, правда, не виправданою думка про те, що регіональні органи державної влади і органи регіонального самоврядування прикордонних територій у розвитку транскордонної співпраці намагаються одержати лише добросусідські стосунки. Цього для них замало. Логіку їх поведінки як по відношенню до участі в субрегіональних політичних утвореннях, так і в тиску на загальнодержавні політичні органи, диктують регіональні економічні інтереси, реалізація яких здійснюється у підвищенні ефективності розміщення продуктивних сил в регіоні, одержанні додаткових ресурсів для вирішення завдань регіонального соціального і економічного розвитку, більш повне задоволення потреб населення у життєвих благах.

Аналіз виявляє у прикордонних регіонах і третій аспект взаємодії політики й економіки. Стосується він, правда, лише постсоціалістичних країн Східної і Центральної Європи, які входили до колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги. Справа в тому, що останнє утворення базувалося на принципах одного вигананого лідера, котрий у більш чи менш прихованій формі диктує свою волю партнерам. У взаємодії політики й економіки першість у такого роду утвореннях віддавалась досягненню яскравовиражених політичних цілей, а економіка ставала засобом їх досягнення.

Разом з тим як зійшла з історичної арени Рада Економічної Взаємодопомоги, канули в минуле й принципи її партнерства. Однак їх місце залишилося не зайнятим принципами, адекватними новим умовам, коли примат у взаємодії економіки і політики переходить до економіки. Співпраця заради прискорення розвитку економіки - мета, а політичні акції, які забезпечують нормальні умови для розгортання співпраці - засоби досягнення мети. Отже, у сфері політичної діяльності регіональних органів державної влади і органів регіонального самоврядування прикордонних регіонів на пріоритетне місце висувається розробка, адекватних потребам економіки принципів партнерства в галузі налагодження і функціонування ефективно транскордонної співпраці.

Оскільки, як вже зазначалося, регіональні органи державної влади і органи регіонального самоврядування прикордонних територій не одержують від загальнодержавних політичних органів компетенцій на вироблення і реалізацію політичних установок партнерської співпраці з сусідами через

державний кордон, то вони знаходять компетенції політикотворення в складі міжрегіональних транскордонних об'єднань. Підтвердженням цьому положенню служить не тільки і не стільки асоціація Карпатський Єврорегіон, яка щойно лише розгортає полікотворну діяльність по формуванню партнерської співпраці в галузі економіки, як практика більшості із 20 діючих транскордонних Єврорегіонів.

Сьогодні вже чітко простежується основний напрям політичної діяльності Єврорегіонів по налагодженню партнерської співпраці своїх членів. Її серцевина - вироблення принципів формування, власне, субрегіональних транскордонних об'єднань. Сьогодні вже можна у загальних рисах окреслити такі принципи: п р и н ц и п рівності території і економічного потенціалу партнерів. У рамках субрегіонального об'єднання питання партнерства в економіці вирішуються найбільш ефективно у тому випадку, коли має місце спільність кордонів між адміністративно-територіальними суб'єктами міжнародних відносин та приблизно рівне за величиною території й економічного потенціалу "представництво" держав у об'єднанні; п р и н ц и п поступовості і поетапності формування транскордонних структур. Окремі держави-учасниці та їх адміністративно-територіальні утворення мають різну ступінь готовності до партнерської співпраці на момент організаційного оформлення субрегіонального об'єднання. Поступовість дозволяє кожному регіону відповідним чином готуватися до наступного етапу партнерської співпраці; п р и н ц и п взаємної вигоди партнерів по співпраці. Реалізується через розгортання інтеграційних процесів у сфері економіки на територіях субрегіонального об'єднання і поширення їх на інтеграцію держав. При цьому пріоритет віддається реалізації регіональних економічних інтересів, а економічні інтереси держави реалізуються опосередковано, власне, через реалізацію економічних інтересів регіону, що входить до транскордонного об'єднання; п р и н ц и п єдності інтересів державних і комерційних структур у формуванні транскордонної співпраці. Ринкові структури при цьому забезпечують високу економічну ефективність інтеграційним процесам у рамках субрегіонального об'єднання, а державні структури - високу соціальну ефективність і оптимальне співвідношення в системі економічних інтересів між їх підсистемами: приватними (індивідуальними), регіональними (груповими) і державними (суспільними).

У постсоціалістичних країнах Східної і Центральної Європи, регіональні органи державної влади і органи

регіонального самоврядування прикордонних територій яких утворили асоціацію Карпатський Єврорегіон, виділяється також принаймні два положення, які за своїм характером наближаються до принципів партнерства по співпраці. Це зокрема:

- надання адміністративно-територіальним утворенням субрегіонального транскордонного об'єднання статусу реального суб'єкта зовнішньоекономічних відносин. При цьому розвиток транскордонних інтеграційних процесів аумовляє перерозподіл компетенцій центральних органів державної влади і органів державної влади регіонів та органів регіонального самоврядування на користь останніх;

- закріплення основних нормативних положень по транскордонній співпраці в рамках субрегіонального транскордонного об'єднання в системі договорів і угод між сусідніми по субрегіональному транскордонному об'єднанню державами.

Отже, ні абстрагуватися, ні відходити від політики, не враховувати взаємодії політики і економіки в субрегіональному економічному співробітництві аж ніяк не можна.

Народне господарство країни чи окремо взятого її регіону з економічною неминучістю прагне туди, де наявні недоступні або дефіцитні для неї ресурси, де панує недоступна або дефіцитна для неї технологія, де мистецтво, майстерність і кваліфікація кадрів внаслідок особливих традицій етносу чи інших специфічних обставин вищі, або туди, де незаповнений ринок продуктованими ним товарами і послугами. В середині країни, а тим більше регіону, як правило, п одібних ніш з економіці немає. Тому пошук ніш з наазваними умовами, чи можливо, параметрами, виходить за національні кордони.

Звідси, анову ж таки за логікою речей, народне господарство країни чи регіону, включаючи і прикордонні, у пошуках місця у міжнародному поділі праці прагне туди, де істотно вища продуктивність живої праці з одного боку, і ненаповнений ринок товарів і послуг тими товарами і послугами, виробництво яких здійснюється при істотно вищій продуктивності праці з другого. Саме різниця в рівнях (і абсолютних і оказаниках) продуктивності праці на виробництво, якщо його органіасувати на національній основі, дефіцитних для регіону товарів і послуг і на виробництві надлишкових для регіону товарів і послуг, яка проявляється в співпраці, становить основу матеріальної вигоди від міжнародного, в т.ч. транскордонного, співробітництва прикордонних територій сусідніх через державний кордон регіонів і генерує власне,

мотив співпраці.

Це з усією очевидністю підтверджує й практика транскордонної співпраці за останній рік. За даними управління зовнішніх економічних зв'язків Львівської обласної державної адміністрації протягом 1993 року число спільних підприємств Львівської області і воєводств південно-східної Польщі збільшилось на 12,5 проц., а обсяги виробництва (по господарському обороту) в них навіть дещо скоротилися. У той же час число спільних українсько-польських підприємств у Закарпатській області, яка не лежить в межах координат агадуваної вісі співробітництва України і Польщі, більше ніж подвоїлося, а обсяги виробничої діяльності в них зростали ще інтенсивніше.

Серед суб'єктів співпраці в галузі економіки між господарством тих воєводств Польщі і Закарпатської області України, які входять до складу асоціації Карпатський Євро регіон встановлюються інтегративні зв'язки в сфері виробництва. Зокрема, набирають сили спільні українсько-польські підприємства "Закарпаття", "Сантрі", "Євромакс", "Дріада" та інші. Крім двосторонньої основи, яка поки що є провідною формою співпраці, в рамках Карпатського Євро регіону зароджуються суб'єкти господарювання, створені на багатосторонній основі. Зокрема, у Закарпатській області функціонує підприємство "Інтестел". Його спільність поширюється на 4 країни Центральної і Східної Європи - Україну, Словаччину, Чехію, Польщу.

Як засвідчує дослідження, саме на багатосторонній основі має розвиватися співпраця в рамках прикордонних регіонів країн, що входять до складу асоціації Карпатський Євро регіон у сільськогосподарській галузі. Адже цілком зрозуміло, що для областей України, воєводств Польщі, округів Словаччини, повітів Румунії і частково областей Угорщини, які є суб'єктами транскордонної асоціації у названій галузі є спільні проблеми. Це, зокрема, вічна проблема підвищення ефективності виробництва за рахунок сумісної селекційної роботи, обміну сортовим насінням й іншим посадковим матеріалом, високотехнологічними кормами, племінними тваринами тощо. Це, міжрегіональні проблеми проведення угоджених заходів захисту рослин і ветеринарній охороні тварин, всебічно обґрунтовані іригація і меліорація земель, і нарешті, проблеми співпраці в раціональному використанні сільськогосподарської техніки, взаємодопомога в її модернізації і ремонті, оптимізація забезпечення нею в сезонному авантаженні потужностей переробних підприємств агропромислового комплексу.

О. С. ПЕРЕДРІЯ

кандидат економічних наук, доцент
член економічної комісії асоціації
Карпатський Єврорегіон

Г. С. ЄМЕЦЬ

доктор економічних наук, професор
Львівське відділення
Інституту економіки
Національної Академії наук України,
Ужгород

**КАРПАТСЬКИЙ ЄВРОРЕГІОН:
ВІД ОДНОСТОРОННЬОГО ДО БАГАТОСТОРОННЬОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА**

У процесі формування основних напрямків функціонування асоціації Карпатський Єврорегіон та програм по окремих сферах його діяльності, що було предметом обговорення на Раді та засіданнях спеціалізованих комісій, виникли питання, що потребують наукового пошуку і залучення до нього вчених установ національних Академій Наук, які займаються фундаментальними дослідженнями економічних процесів і явищ. Оскільки в цьому семінарі беруть участь вчені саме такого рангу як з боку України, так і з боку Польщі, то ми дозволяємо собі поділитися окремими думками, що потребують колективного осмислення.

Радикальні перемини в країнах Східної і Центральної Європи та поліпшення політичного клімату на нашому континенті, зумовили ліквідацію колишньої системи міжнародного співробітництва, інституційно-організаційною надбудовою якого була РЕВ. Зрозуміло, що агадані процеси закономірні. Вони відповідають логіці реформ у країнах колишнього соціалістичного табору. Однак, як кажуть, руйнувати - не будувати. Гірше, що за руйнуванням старих структур у системі економічних відносин між сусідніми країнами не наступив процес створення нових, адекватних потребам економіки постсоціалістичного розвитку. Це і зумовило, головним чином, агортання, всупереч економічній доцільності і здоровому глузду, взаємовигідних економічних відносин між сусідніми державами. Цілком ймовірно, що в цьому відношенні верх ваяли політичні амбіції, а не тверезий економічний розрахунок. А наслідок для всіх один: акція розвалу, не власне,

організаційної структури, якою була РЕВ, а взаємовигідних економічних відносин обернулася багатомільярдними втратами для регіонів в цілому і кожної держави зокрема.

Все це зумовило крайню необхідність і потребу перегляду загальних підходів до формування зовнішньоекономічної політики в Східній і Центральній Європі. Детермінатором змін має стати реальний стан національних економік оптимального поєднання інтересів кожної, окремо взятої, держави а вимогами світового ринку. Отже, на нашу думку, мова повинна йти про розробку концепції зовнішньоекономічних зв'язків у цьому регіоні, як одного а визначальних факторів успішного вирішення проблем реформування національних економік, забезпечення політики, спрямованої на реалізацію соціально-економічної стабільності на континенті.

Однією із складових такої концепції, її важливою конструктивною частиною повинна стати програма розвитку субрегіонального (прикордонного) співробітництва. Актуальність концепції зумовлюється закономірностями інтеграційних процесів і підтверджується світовою практикою, в тому числі формуванням єдиного європейського ринку та місцем в цьому процесі єврорегіональних прикордонних об'єднань.

Єврорегіон як територіальне прикордонне об'єднання - певний географічний простір, який включає прикордонні території двох, або більшого числа країн, котрі домовляються про координацію діяльності на цьому просторі в економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя. Структурно-утворюючими елементами транскордонних регіонів є, як правило, адміністративно-територіальні формування суміжних країн, що мають спільні кордони. Вони, порівняно а іншими регіонами, перебувають під значно більшим впливом факторів до інтернаціоналізації суспільного життя. Це, зокрема, проявляється в суміжності територій та невеликій віддаленості підприємств і організацій - суб'єктів зовнішньоекономічних зв'язків, що уже само по собі є важливим ресурсом до інтегрування. Крім того, в переважній більшості на прикордонні території припадає значна частина інтеграційної інфраструктури.

Передумовами соціального плану є етнічна близькість населення, яке проживає на прикордонних територіях, значна частина якого володіє мовою, або навіть мовами населення країн-сусідів, відносно високий рівень міжособових контактів, близькість елементів соціальної психології, культури. Досить яскравим прикладом в цьому відношенні на Україні є Закарпатська область, де крім перерахованих вище факторів, можна виділити і

такі, як рівень ринкової культури жителів (він вищий від інших регіонів). Це зумовлюється, в значній мірі, факторами поведінкового стереотипу, економічної інформованості та набутих економічних анань, сформованого типу економічного мислення. Важливу позитивну роль відіграють набутий досвід прикордонного співробітництва в стимулюванні процесів транскордонного співробітництва в Закарпатській області, а також такі фактори, як наявність національно-споріднених етнічних груп у сусідніх країнах, належність у минулому до єдиного регіону, розділеного, в силу історичних обставин, політичним кордоном.

Міжнародне економічне співробітництво в Східній і Центральній Європі, в тому числі на рівні прикордонних областей, анаходиться нині під пресом ефекту "глухого кута". До цього кута їх загнали, передусім, проблеми валютних відносин колишніх країн-членів РЕВ. Адекватний їм розрахунковий механізм, що тільки на словах функціонував на принципах багатостороннього клірингу, фактично являв компенсаційну торгівлю, що функціонувала на принципах двосторонніх заліків, вимог і зобов'язань. Далі такого рівня розрахунків в рамках РЕВ члени економічного об'єднання не пішли. Це, власне, у свій час стало визначальною причиною стагнації співробітництва. До цього слід додати, що деінтегруючими факторами були і в значній мірі продовжують залишатися нееластичність господарських механізмів національних господарств, їх взаємна нестикованість.

У рамках Карпатського Євро регіону існує можливість зробити перший крок до багатосторонніх розрахунків через формування такої організаційної структури, в основі якої був би закладений принцип багатостороннього бартеру. Така структура дасть можливість учасникам регіональної торгівлі та інших форм взаємовигідного співробітництва в рамках Карпатського Євро регіону, зіставляти свій товар а широким асортиментом товарів і послуг інших учасників співробітництва. Сьогодні це надзвичайно актуально, адже число потенційних учасників регіональної торгівлі значно зросло в результаті децентралізації зовнішньоекономічних зв'язків і переводу їх на реальні ринкові засади.

Ось лише окремі факти, ваяті а практики останнього часу, в межах Закарпатської області України. Число учасників зовнішньоекономічної діяльності, за станом на 1.01.1994 р. перевищило 4500. Причому це не тільки і не стільки учасники, які діють за схемою "там купи - тут продай", хоч, якщо

об'єктивно, їх зараз більшість. Вони будуть, а великою мірою вірогідності, і в майбутньому. Саме для них багатосторонній кліринг не особливо актуальний. Він - необхідний елемент для більш високих форм співробітництва в сфері матеріального виробництва, що базується на принципах кооперації. Ця форма співробітництва представлена переважно спільними підприємствами, чисельність яких постійно зростає. Станом на 1.01.1994 року їх було 522 (в середньому по 35 підприємств на кожний район чи місто обласного підпорядкування). По суті вони в перспективі претендують стати основними провідниками новітніх технологій, передових форм організації праці в економіку регіону.

Функцію реалізації концепції багатостороннього бартеру могла б здійснювати міжнародна регіональна товарна біржа. Причому вона сприяла б розвитку контактів між суб'єктами зовнішньоекономічних зв'язків не тільки в рамках Карпатського Євро регіону, але і за його межами. На біржі для здійснення розрахунків по торговельних операціях між контрагентами з різних країн повинен використовуватися механізм багатостороннього зарахування взаємних вимог і зобов'язань. Для ведення розрахунків така біржа мусила б мати свій банк і свою власку умовку розрахункову валютну одиницю.

Асоціація Карпатського Євро регіону нині в більшій мірі - політичний результат намагань заінтересованих сторін розвивати транскордонне субрегіональне співробітництво на терені прикордонних областей держав-учасниць, а не організаційне оформлення існуючого рівня інтеграційних процесів, що відбуваються в даному регіоні. У зв'язку з цим для їх стимулювання важливим є формування відповідних умов для широких зв'язків представників бізнесу, науки, політики. На нашу думку, першочерговим завданням у цьому плані є формування спільної регіональної інформаційної і комунікаційної сітки. Зокрема, це стосується, передусім, створення регіональної і інформаційної комп'ютерної сітки. Нагальна потреба в її формуванні зумовлена тим, що вже сьогодні в регіоні є досить великий попит на таку інформацію, яка б могла щоденно поновлюватися.

Євро регіональний досвід функціонування міжнародних прикордонних територіальних об'єднань підтверджує закономірність, що ініціаторами їх організації та роль координатора на початковому етапі їх функціонування виконують головним чином державні адміністративні органи. У подальшому розвитку співробітництва відбуваються зміщення акцентів у бік активізації ринкових структур. Завдання адміністрацій при

цьому зводиться переважно до забезпечення через систему відповідних важелів (економічних, правових, організаційних) оптимального співвідношення в ході реалізації відповідних програм між особистими, регіональними і державними економічними інтересами.

Транскордонне регіональне співробітництво може успішно розвиватися лише у тому випадку, коли адміністративна територія буде реальним суб'єктом зовнішньоекономічних відносин. Звідси концепція розвитку прикордонної регіональної кооперації, як складової інтеграційних процесів на макrorівні, передбачає перерозподіл влади між центром і адміністративними територіями, що дасть можливість оперативніше реагувати на потребу ринку. Такий владний перерозподіл буде основою послідовної реалізації одного з принципів економічної інтеграції суть якого полягає в тому, що процес інтеграції національних економік здійснюється через інтеграцію регіонів. При цьому інтереси держави будуть реалізовуватися опосередковано через реалізацію інтересів регіону.

Є ще ряд проблем, що стосуються економічного співробітництва безпосередньо з Польщею. Але це актуальна тема для окремого наукового повідомлення.

В. В. КУХМЕНКО

доктор економічних наук

Л. І. КУЗНЕЦОВА

кандидат економічних наук

**Національний Інститут економічних
програм НАН України**

Київ

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Значний вплив на стан народного господарства та соціальної сфери в Україні має зовнішньоекономічна діяльність. Це зумовлено відносно високим рівнем залежності української економіки від зовнішніх факторів. Згідно експертних оцінок частка зовнішньої торгівлі у валовому внутрішньому продукті України в 1990 р. становила 34 відсотки.

За часів СРСР практично всі функції, пов'язані з зовнішньоекономічною діяльністю, формуванням необхідної правової бази, інфраструктури та інш. були прерогативою центральних органів. Після проголошення незалежності України, зовнішньоекономічна діяльність проходить одночасно з побудовою державності, що створює певні труднощі. Становище ускладнюється ще й необхідністю переходу до нових виробничих відносин, а також руйнуванням старої системи державного регулювання економіки.

Під впливом факторів, пов'язаних з цими процесами, стан зовнішньоторговельної діяльності України у 1992 р. різко погіршився: зовнішньоторговельний оборот скоротився більш ніж на 25 відсотків порівняно з 1991 р. Склалося від'ємне торговельне сальдо, яке зберігалось протягом трьох кварталів 1992 р. і всього 1993 року. Таке становище було зумовлене виникненням значного дисбалансу у торгівлі продукцією виробничо-технічного призначення з країнами колишнього СРСР, після рішення Росії перейти на світові ціни на енергоносії.

Проте в 1992 р. почала формуватись і позитивна тенденція розвитку зовнішньоторговельної діяльності України, а саме: переорієнтація її з внутрішнього ринку СРСР на світовий ринок. При загальному скороченні зовнішньоторговельного обороту на 25%, товарооборот з країнами далекого зарубіжжя збільшився у 1992 р. на 20,5%. Це сталося за рахунок збільшення майже на 82 відсотки експорту до цих країн. У 1993 р. дана тенденція продовжилась: спостерігалось зростання як експорту до країн

далекого зарубіжжя, так і імпорту з них, відповідно - на 73 та 57 відсотків.

Сформовану тенденцію слід оцінювати як позитивну з ряду причин. По-перше, в торгівлі з країнами далекого зарубіжжя Україна має стабільне позитивне сальдо. Збільшення частки цих країн у зовнішньоторговельному обороті (з 17,7% у 1992 р. до 24,4% у 1993 р., причому частка в експорті збільшилась з 26,3% до 41,4%) забезпечило Україні досягнення позитивного зовнішньоторговельного сальдо в цілому за четвертий квартал 1993 р., незважаючи на збереження значного дисбалансу в торгівлі з країнами колишнього СРСР.

По-друге, на відміну від торгівлі з країнами колишнього СРСР (яка є вкрай неритмічною і характеризується порушенням більшості договорів) торговельні стосунки з країнами далекого зарубіжжя гарантуються стабільністю їх економіки і позитивно впливають на стабілізацію виробництва в Україні.

По-третє, велика кількість українських підприємств технологічно пов'язана з підприємствами країн колишнього СРСР, внаслідок чого імпорт продукції виробничо-технічного призначення з інших країн світу не може повністю і ефективно замінити імпорт деяких видів сировини, матеріалів та комплектуючих виробів з країн колишнього СРСР. 35 відсотків імпорту з інших країн світу у 1993 р. становила продукція машинобудування - високотехнологічне обладнання та устаткування, використання якого підвищує якість виробництва власної продукції та послуг в Україні.

Найважливішими торговельними партнерами України є Німеччина, Швейцарія, Китай, США, Чехія, Австрія. Частка цих країн у зовнішньоторговельному обороті України з країнами далекого зарубіжжя становила у 1993 р. відповідно 10,5, 8,7, 6,8, 6,3 та 6 відсотків.

Польща є найближчим сусідом України, з якою ми маємо сформовані протягом багатьох років стабільні економічні зв'язки. На жаль, після розвалу СРСР та РЄВ, співробітництво між нашими країнами у виробничій сфері значно звузилось. На сьогодні частка Польщі становить лише 3,5% зовнішньоторговельного обороту з країнами далекого зарубіжжя і 1,2% - загального зовнішньоторговельного обороту України. В зовнішньоторговельному обороті Польщі на частку України припадає лише 0,7%. Тільки 1,5% українського експорту одержує Польща, що становить 0,8% її імпорту. Частка України в експорті Польщі - 0,6%, що дорівнює 0,5% всієї імпортованої Україною продукції.

В цілому за 1993 р. в торговельних стосунках з Польщею Україна мала позитивне сальдо у розмірі 55,4 млн. дол. США. Товарообмін між Україною та Польщею здійснюється по 84 товарних групах. Продукцію 74 товарних груп Україна імпортує з Польщі. Найбільшу частину (близько 34 %) - становлять продукти харчування. Деякі з них традиційно імпортуються з Польщі у значній кількості. Так, майже 6% всього імпорту з Польщі становлять гриби, стільки ж - фруктові соки. В останні роки значно збільшився також імпорт алкогольних напоїв, фруктові води, кондитерських виробів тощо, які становлять близько 10% всього імпорту. Понад 20 відсотків імпорту з Польщі становить цинк - важлива сировина для української металургійної промисловості, майже стільки ж - частка продукції машинобудування. Польща є також постачальником майже половини сталевих труб, які Україна одержує по імпорту і значної кількості гумових виробів, аскрема, пневмонічних шин.

До Польщі Україна експортує продукцію 66 товарних груп. Найбільшу частину становлять поставки руди - понад 41% загального експорту. Польща стримує третину українського експорту марганцевої руди. Майже 3% експорту становлять чорні метали та вироби з них. В основному це переробний чавун, дріт, металоконструкції, цистерни. Продукція машинобудування становить близько 10 відсотків українського експорту до Польщі. Основними видами її є турбореактивні двигуни, електричні машини, легкові автомобілі. Експортується з України також продукція хімічної промисловості (7,3%) та продовольство (5,1%).

Україна і Польща мають значний потенціал для розширення своїх торговельно-економічних стосунків. За зцінкою Посольства України в Польщі уже в 1995 р. зовнішньоторговельний оборот між Україною і Польщею можна довести до 1,5 млрд. дол. США. Вагомим фактором розширення зовнішньоекономічної діяльності між Україною і Польщею повинна стати активізація прикордонного співробітництва і створення у прикордонних районах регіонів спільних економічних і соціальних програм, націлених на розширення і поліпшення зовнішньоекономічної діяльності.

The first part of the book is devoted to a general introduction to the subject of the history of the Polish people. The author discusses the various theories and opinions of historians regarding the origin and early development of the Polish nation. He mentions the theories of the Polish people being descended from the Balts, the Slavs, or the Germans, and discusses the evidence for and against each theory.

The second part of the book is devoted to a detailed account of the early history of the Polish people, from the time of their first appearance in the region to the establishment of the Polish state. The author discusses the various tribes and clans that made up the Polish people, and the role of the Piast dynasty in the formation of the Polish state. He also discusses the various conflicts and wars that the Polish people were involved in during this period.

The third part of the book is devoted to a detailed account of the history of the Polish people from the time of the establishment of the Polish state to the present day. The author discusses the various reigns of the Polish kings, the various wars and conflicts that the Polish people were involved in, and the various reforms and changes that took place in the Polish state over the centuries. He also discusses the role of the Polish people in the various movements and revolutions of the 19th and 20th centuries.

The fourth part of the book is devoted to a detailed account of the history of the Polish people from the time of the establishment of the Polish state to the present day, focusing on the role of the Polish people in the various movements and revolutions of the 19th and 20th centuries. The author discusses the role of the Polish people in the Polish Revival, the Polish Revolutions of 1830 and 1846, the Polish Revolutions of 1863 and 1864, and the Polish Revolutions of 1918 and 1919. He also discusses the role of the Polish people in the Polish Revolutions of 1945 and 1946, and the Polish Revolutions of 1956 and 1989.

The fifth part of the book is devoted to a detailed account of the history of the Polish people from the time of the establishment of the Polish state to the present day, focusing on the role of the Polish people in the various movements and revolutions of the 19th and 20th centuries, and the role of the Polish people in the Polish Revolutions of 1945 and 1946, and the Polish Revolutions of 1956 and 1989. The author discusses the role of the Polish people in the Polish Revolutions of 1945 and 1946, and the Polish Revolutions of 1956 and 1989, and the role of the Polish people in the Polish Revolutions of 1945 and 1946, and the Polish Revolutions of 1956 and 1989.

Л. В. ДІБРОВА
аспірантка

**Інститут економіки Національної
Академії наук України**
Київ

ІНТЕГРАЦІЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Необхідність включення України у систему світового господарства зумовлена тим, що кожна з цивілізованих країн світу не може стояти осторонь від глобальних процесів, що охоплюють і характеризують напрями та перспективи світової економіки в цілому. У зв'язку з тим, що економіка України перебуває зараз у кризовому стані, особливо це стосується економіки агропромислового комплексу, розвиток зовнішньоекономічних, науково-технічних, валютно-фінансових відносин України з державами світового співтовариства виступає одним з головних факторів стабілізації господарства.

Аналіз стану агропромислового комплексу на даному етапі показує, перш за все, незавершеність та неабалансованість його структури, незабезпеченість адекватного розвитку усіх його сфер. У результаті цього постійно не задовольнявся і не задовольняється попит сільського господарства на засоби виробництва і матеріально-технічні ресурси. Потужності переробних підприємств, засоби зберігання, транспортні засоби, торгівля не відповідають вимогам і не задовольняють втратам сировини і продукції при їх проходженні від виробника до споживача. Роками практично не оновлювався асортимент продовольчих товарів, не задовольнявся споживчий попит. В цілому агропромисловий комплекс, неважачи на свою органічну природу, як і інші галузі народного господарства, не підпорядкований інтересам населення. Наслідком цього є порушення паритету цін, які на товари для села зростають майже вдвічі швидше, ніж на продукцію сільського господарства. Істотні відмінності в оплаті праці, економічних умовах відтворення, соціальному стані колективів промислових і сільськогосподарських підприємств.

Враховуючи економічний стан АПК України, існує тільки два шляхи включення її в світовий інтеграційний процес: по-перше, через корінні перетворення існуючих економічних механізмів у сфері агропромислового комплексу і на цій основі вихід економіки з кризи, стабілізація економічного становища у всіх

економічних зв'язків, насамперед, з передовими країнами світу США, Канади, Франції, Німеччини, для яких характерним є високорозвинутий агробізнес.

Агропромисловий комплекс України завжди мав економічні зв'язки з країнами світового співтовариства. Але включення України у систему світового господарства на сучасному етапі має свої особливості, аумовлені, в основному тим, що Україна стала негалежною державою. Це знайшло відображення у політичних актах, затверджених відповідними нормативно-правовими документами. Останні є правовою передумовою розвитку світогосподарських зв'язків в агропромисловій сфері України.

Головним економіко-правовим документом, що регламентує розвиток зовнішньоекономічної політики України і відповідно включення її у систему світового господарства, став Закон про зовнішньоекономічну діяльність України, прийнятий Верховною Радою у квітні 1991 року. У ньому передбачено, що суб'єктами міжнародних економічних відносин можуть бути юридичні особи на території України. Докладно розроблені принципи та види зовнішньоекономічної діяльності, права й обов'язки суб'єктів міжнародних економічних відносин, механізм управління зовнішньоекономічною діяльністю, питання використання товарно-грошових відносин при експортно-імпортних операціях. Оскільки в агропромисловому комплексі суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності виступають колгоспи, радгоспи, переробні та інші підприємства і організації і фізичні особи, ім цим Законом було вперше надано право **безпосереднього** здійснення експортно-імпортних операцій, при умові, що продукція конкурентоспроможна на зовнішньому ринку. Такі заходи ведуть до знищення бар'єру, між виробничою і зовнішньоекономічною діяльністю, що існував багато років і чинив опір включенню економіки України у світовий ринок.

Серед документів, що забезпечують реалізацію конкретних заходів, спрямованих на залучення в аграрну економіку України іноземних капіталовкладень, націлюють на раціональне використання валютних надходжень, адаптацію національних виробників до умов функціонування світового ринку, а також посилюють економічно-правові основи здійснення зовнішньогосподарської діяльності агропромислового комплексу України та сприяють інтеграції національної економіки у світове господарство, закони "Про захист іноземних інвестицій на Україні", "Про загальні основи створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон", декрети Кабінету Міністрів України про нові митні правила, оподаткування бартерних (товаробмінних) операцій у галузі зов-

нішньоекономічної діяльності та інші. Ці правові і нормативні документи, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність України, спираються на об'єктивні можливості господарського розвитку нашої держави.

Серед держав СНД Україна традиційно займає провідне місце щодо зовнішньоекономічних зв'язків у сфері агропромислового комплексу. Це зумовлено тим, що країна є однією з найбільших аграрних країн Європи. Успішному розвитку зовнішньоекономічних зв'язків сприяє також наявність реальних, вагомих, об'єктивних і матеріальних передумов: а/ природні ресурси; б/ виробничі потужності; в/ науково-технічний потенціал; г/ трудові ресурси; д/ географічне положення; е/ транспортне забезпечення; ж/ фінансові засоби. Місце України у світовому співтоваристві виначається, насамперед, обсягами загального виробництва, і в розрахунку на душу населення найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції (табл 1 і 2).

Таблиця 1

Виробництво найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції в окремих країнах у 1991 р. 1/

Продукція	: одиниця виміру :	Україна	Польща	ФРН	Франція	Великобританія	США
Сталь	млн. т	41,8	11	42,5	18,5	16,4	78,3
Готовий прокат чорних металів	- ""-	29,6	9,9	26,7	17,8	14,7	70,1
Мінеральні добрива	- ""-	3,2	1,5	3,2	3,6	1,6	23,0
Зернові і зернобобові культури	- ""-	38,5	28,6	26,1	58,1	23,3	31,4
Цукрові буряки	- ""-	28,8	16,7	23,8	29,9	8,0	24,6
Картопля	- ""-	20,3	35,6	7,2	4,7	6,4	17,2
М'ясо	тис. т	3466	3032	5492	5325	3915	30844
Молоко	млн. т	19114	16228	22644	27540	15290	67269
Цукор-пісок	тис. т	3599	1923	3321	4260	1270	5428

1. Народне господарство України в 1992 році. Стат. щорічник /Міністерство статистики України. Відповідальний за випуск В. В. Самченко - К - Техніка, 1993. -464с.

За обсягом виробництва мінеральних добрив Україна займає місце у першій п'ятірці розвинутих країн світу, за виробництвом зерна - на третьому, цукрових буряків - на другому, картоплі - на третьому, м'яса - на шостому (Італія - 3668 млн. т, Японія - 3830), молока - на четвертому, цукру - на третьому місці.

Таблиця 2

Виробництво найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення в окремих країнах у 1991 р. 1/

Продукція	: одиниця:	Україна:	Польща:	ФРН	Франція:	Бели-	США
		: виміру :	:	:	:	кобри:	:
		:	:	:	:	танія:	
Сталь	кг	801	299	640	325	286	312
Готовий прокат чорних металів	- ""-	567	260	591	315	257	279
Мінеральні добрива	- ""-	61,4	39,4	49,1	63,5	27,1	91,6
Картопля	- ""-	389	953	114	82,7	112	89,6
М'ясо і м'ясні продукти	- ""-	65	81,1	86,9	111,6	66,7	123
Молоко	- ""-	367	426	374	488	267	269,1
Цукор-пісок	- ""-	69,0	50,8	54,4	75,5	22,1	36,4

* 1990 р.

** 1992 р.

Згідно з даними, наведеними в табл. 1,2 Україна по більшості найважливіших видів продукції в розрахунку на душу населення займає провідне місце: по виробництву мінеральних добрив - четверте (в цій таблиці немає даних по Болгарії, яка виробляє 106,5 кг мінеральних добрив на душу населення); картоплі - друге; молока - четверте і цукру - друге місце.

Все це говорить про те, що Україна має значний експортний потенціал, що дає їй право стати повноцінним членом світового співробітництва як у промисловій, так і в аграрній сферах.

1. Народне господарство України в 1992 році. Стат. щорічник /Міністерство статистики України. Відповідальний за випуск В. В. Самченко - К. - Техніка, 1993. -464с.

Незважаючи на це, існує ряд недоліків, які потрібно ліквідувати. Серед цих недоліків істотне скорочення обсягів експорту агропромислового комплексу в останні роки і переважання в ньому продукції сировинних галузей. Експорт агропромислового комплексу сьогодні характеризується низькою питомою вагою машин та обладнання. Недостатня частка в агропромисловому експорті припадає на продукцію, що випускається агідно а договорами про спеціалізацію та кооперування виробництва, низька питома вага в експорті виробів сучасної техніки, технологій, ліцензій. У зовнішньоторговельному обороті агропромислового комплексу аа останній час різко зросла частка бартерних операцій, тобто простого товарообміну, що не сприяє залученню валютних коштів в Україну.

Для того, щоб включити в інтеграційні процеси світового господарства в Україні необхідно створити економічну систему, сумісну а світовою, адатну функціонувати а нею в єдиних господарських координатах. У ав"яку а цим необхідно експортний потенціал агропромислового комплексу стабілізувати і найголовніше - амінити пріоритети і перепрофілювати структуру експорту, тобто експортувати ті товари, що аабеаепечують максимальну прибутковість виробничо-комерційної діяльності виробника на зовнішньому ринку аа рахунок мінімальних витрат на його виробництво, раціональної структури та обсягів виробництва, якості продукції і гарантованого її абуту та надають можливість вести роаширене відтворення. В експорті агропромислового комплексу потрібно збільшити питому вагу машин та устаткування, наукомістких виробів продукції та технологій, науково-технічної документації, ліцензій, патентів.

Особливого значення потрібно надавати становленню механізму господарського співробітництва, суть якого полягає в тому, що цей механізм виражається в сукупності форм, методів і принципів роавитку економічних, науково-технічних, валютно-фінансових, правових відносин господарських суб"єктів агропромислового комплексу а партнерами іа зарубіжних країн.

Ще одним важливим напрямом формування ефективного механізму зовнішньоекономічної діяльності агропромислового комплексу України та включення його у систему світового господарства є проведення певної децентралізації зовнішньоекономічної діяльності, що є об"єктивною вимогою переходу нашої економіки до регульованого ринку. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності повинно аабеаепечувати захист економічних інтересів України і законних

інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності; створення рівних можливостей для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності розвивати всі види підприємницької діяльності неалежно від форм власності, а також всі напрямки використання доходів і адійснення інвестицій, стимулювання конкуренції та ліквідації монополіау в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

У процесі формування прогресивного механіау інтегрування агропромислового комплексу України азначну роль відіграють орієнтація колгоспів, радгоспів та інших підприємств і організацій на світові ціни, більш раціональне використання валютних коштів, отримання довгострокових кредитів.

Надходження аакордонних кредитів, аокрема у валюті, необхідне для нормального функціонування нашої держави. Залучення іноземного капіталу в такі сфери економіки, як виробництво продуктів харчування, товарів широкого вжитку, ліків і послуг буде сприяти аабеапеченню населення необхідними товарами, а також можливо вивільнить ресурси на їх імпорт. У реконструкції і модерніації підприємств іа залученням іноземного капіталу, мають потребу практично всі підприємства агропромислового комплексу.

Інтеграція економіки аграрної сфери України у світове господарство допускає активний розвиток сприятливої інвестиційної політики для залучення іноземного капіталу у вигляді прямих капіталовкладень, портфельних інвестицій та інших активів.

Світовий досвід показує, що прями іноземні інвестиції мають ряд істотних переваг, порівняно з іншими видами економічної допомоги. По-перше, вони служать джерелом капіталу для вкладень у виробництво товарів і послуг, а також технологій, передових методів, управління і маркетингу. По-друге, інвестиції, на відміну від позик, не лягають додатковим тягарем на зовнішній борг, а навпаки, - сприяють одержанню коштів для його покриття. По-третє, прями інвестиції аабеапечують наіаефективнішу інтеграцію національної економіки у світову, аавдяки виробничій і науково-технічній кооперації.

Варто відмітити, що іноземні кредитори, вкладчики капіталів, виступаючи на користь надання фінансової та іншої підтримки проведенню ринкових реформ в Україні, аокрема, особливо у агропромислове виробництво, беруть до уваги освоєння нових для них ринків. Політичні діячі і представники ділових кругів світу аацікавлені в галобіганні краху економіки України, у зв'язку з тим щоб мати справу з партнерами, стабільними в політичному і фінансово-економічному відношенні.

Разом з тим країни світу досить обережно відносяться до надання кредитів Україні, по тій причині, що вони постійно насторожуються на різного роду перепоми. Серед них - політична нестабільність і економічна невизначеність, абереження бюрократичних бар'єрів, нестійкість правових норм, особливо тих, що стосуються безпеки іноземного капіталу у випадку будь-яких змін у внутрішній політиці. Багато ускладнень виникає із-за неконвертованості української валюти і деформованої системи ціноутворення. Іноземних інвесторів турбує також невисокий рівень виробничої культури і слабка мотивація праці. Ці перепоми анижують ефективність вкладених засобів. Тому нерідко перевага віддається гуманітарній і технічній допомозам.

Із теорії і практики відомо, що вихід з льобої економічної кризи починається з нових капіталовкладень, а іноземний капітал потече ширшим потоком в Україну тільки в тому випадку, якщо економічна реформа буде адійснюватися послідовно і динамічно, якщо буде стимулюватись створення приватного сектору, який дасть поштовх до розвитку ринкових відносин. Іншими словами, мова йде про те, в якій мірі Україна зможе адаптувати свої економічні, перш за все фінансові і цінові структури, до відповідних параметрів світового господарства.

Значного поширення останнім часом набула така форма міжнародного співробітництва, як створення та функціонування спільних підприємств. Відомо, що останні багуються в основному на сумісному капіталі суб'єктів господарської діяльності України й іноземних суб'єктів господарської діяльності, на сумісному управлінні і розподілі результатів і ризику. Виступаючи в ролі співвласників і ділячи з партнерами комерційний ризик, іноземні інвестори зацікавлені у високому технічному рівні і конкурентоспроможності спільно виробленої продукції. Спільні підприємства поки що єдині організаційно і відносно самостійні суб'єкти господарювання з залученим іноземним капіталом на території України.

Через спільне підприємництво в агропромисловий комплекс надходитимуть прогресивні технології, нова техніка, досконаліші форми організації виробництва. На цій основі буде не тільки досягатися вища ефективність виробництва. Вони стануть і своєрідною школою для розширення виробничого колаору і кваліфікації працівників. Є підстави для надій, що спільне підприємництво сприятиме підвищенню культури агропромислового виробництва в цілому.

Спільне підприємництво може стати важливим чинником

виходу сільськогосподарської продукції України та продуктів його переробки на зарубіжний ринок. До цього часу такі можливості були обмеженими. Хоча необхідність входження України у світовий продовольчий ринок становиться все більш очевидно. За таких умов спільні підприємства можуть бути не лише одним із каналів такого входження, а й школою вміння працювати на зарубіжному ринку.

Включення агропромислового комплексу України до світогосподарських зв'язків дедалі більшою мірою залежить від активної позиції регіонів. Самостійна регіональна політика України має сприяти найефективнішому досягненню головних економічних, соціальних та екологічних цілей розвитку країни, завдяки використанню закономірностей і факторів територіального поділу праці і регіонального комплексотворення. Поділ праці - об'єктивна умова ефективності виробництва матеріальних благ, у тому числі і продовольчих продуктів. Ним передбачається переважний розвиток виробництва в регіонах, де природні умови найбільш сприятимуть цьому. Використання регіональних особливостей формування ринку продовольства з урахуванням потенціальних можливостей виробництва сільськогосподарських продуктів у цих регіонах є істотним фактором підвищення рівня забезпеченості населення продуктами харчування.

У регіональному аспекті чільне місце у розвитку зовнішньоекономічних зв'язків агропромислового комплексу України посідає прикордонне співробітництво. За останні роки прикордонне економічне співробітництво стає все більш помітним у системі інтеграційної взаємодії суміжних країн. Йдеться, насамперед, про економічні та науково-технічні зв'язки західних областей України з відповідними прикордонними районами Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії. Підвищена увага до питань розвитку прикордонного економічного співробітництва пов'язана з великими можливостями, закладеними в його формах, а також з тим, щоб з його допомогою випробувати і синтезувати багато нових моделей зовнішньоекономічної діяльності, які згодом можуть бути використані в загальній системі міждержавних економічних відносин.

Однією з перспективних форм економічних зв'язків України з суміжними країнами є прикордонна торгівля. Найбільш активно за останні роки розвивалась прикордонна торгівля з Польщею. Це зумовлено і географічним розташуванням і транспортним сполученням, і спільною метою - задовольнити потреби продовольчого ринку в обох країнах. Польща експортує: картоплю,

посівний матеріал, м'ясні продукти, масло, а імпортує з України аерно, будівельні матеріали, інструменти, холодильники, велосипеди.

Прикордонний товарообмін між підприємствами і організаціями АПК регіону і суміжними торговими організаціями інших країн потребує детальнішого опрацювання питань ціноутворення і вивчення кон'юнктури ринку партнерів.

Перспективним напрямом інтегрування України у систему світового господарства є створення спеціальних (вільних) економічних зон. Головним мотивом створення таких зон є бажання активнішого включення України до міжнародного поділу праці, особливо в плані співробітництва з розвинутими країнами світу. Вільна економічна зона - одна з найбільш привабливих форм заохочення іноземних інвесторів, яка дає змогу активізувати підприємництво, нарощувати експортний потенціал, формувати ринкову інфраструктуру, прискорювати розвиток окремих регіонів та галузей економіки.

В сучасному понятті така форма господарювання як вільні економічні зони в світовій практиці відома вже більше 20 років. Серед країн, де сформовані агадані зони, потрібно наавати Угорщину, Югославію, Китай. В Україні розробляються конкретні проекти створення спеціальних економічних зон. Проте до практичного впровадження на території України спеціальних економічних зон ще існує значна відстань. Це пояснюється недостатнім рівнем розробки проектів спільних економічних зон, незначним заохоченням іноземного капіталу.

Розглядаючи проблему розвитку України у системі світового господарства, можна з впевненістю сказати, що її економіка має для цього всі підстави і значні можливості. Що стосується агропромислового комплексу, то у перспективі він буде орієнтуватись у своїх зовнішньоекономічних зв'язках на збільшення питомої ваги в експорті готових виробів, значне скорочення сировини, палива, екологічно несприятливих продуктів. Саме це - одна з важливіших підойм, що веде до стабілізації підвищення народного господарства і забезпечення добробуту населення України.

А. В. КОБЖАЛІ

доктор економічних наук,
головний науковий співробітник

**Інститут економіки Національної
Академії наук України,
Київ**

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО РИНКУ

Важливим кроком у напрямку інтеграції народного господарства України у світовий економічний простір стало підписання в 1994 році "Угоди про партнерство та співробітництво між європейськими співтовариствами, їх державами-членами і Україною". Основними положеннями агаданої Угоди передбачено поступове зближення всебічного співробітництва між Україною та іншими державами європейського континенту, а також її інтеграцію в міжнародну систему торгівлі.

Україна сьогодні - це велика європейська держава з потужним промисловим, аграрним, науково-технічним і інтелектуальним потенціалом. В ній проживає понад 52 млн. чоловік. Загальна земельна площа становить майже 60 млн. га., в тому числі 41,9 млн. га сільськогосподарські угіддя, із них 33,3 млн. га ріллі.

В останні роки сільське господарство, як і всю економіку України охопила глибока соціально-економічна криза. Між тим раціональне і ефективне використання наявного природного, трудового і виробничого потенціалів є об'єктивною основою для молодої держави зайняти належне місце серед високорозвинутих країн світу. Щоб досягнути цього необхідно в аграрному секторі економіки України, перш за все, здійснити реформування форм власності і господарювання.

Цей процес уже розпочався, про що свідчать такі дані Міністерства статистики України. Станом на 1 липня 1994 року в аграрному виробництві працювало 30895 фермерських господарств проти 82 в 1991 р.

Незважаючи на значне скорочення в останні роки виробництва продукції рослинництва і тваринництва, Україна залишається однією із найбільш самозабезпечених продовольством країн Європи, що можна бачити із даних, наведених у таблиці 1.

Інтеграція аграрної сфери економіки України в європейський економічний простір, із врахуванням готовності країн Європейського співтовариства співпрацювати з нею, є суттєвим фактором прогресу на шляху становлення ринкової

Виробництво промислової і сільськогосподарської
продукції на душу населення 1/
(1992 рік)

	Україна:	Угорщина:	Польща:	Франція:	ФРГ
Мінеральні добрива (в перерахунку на 100% поживних речовин), кг	62,5	35,5	38,2	63,5	48,1
Трактори (на 10000 чол. населення), шт.	10,6	0,4*	2,1	2,2	7,4
Зернові і зернобобові культури (всі категорії господарств), кг.	739	1046	534	1106	430
М'ясо і м'ясні продукти, кг.	65	70**	64**	94**	95**
Молоко і молочні продукти, кг.	367	226**	392**	394**	351**
Цукор-пісок (із вітчизняної сировини), кг.	92,0	41,6	41,1	75,4	44,7

* 1991 р.

** 1990 р.

1/ Україна у цифрах у 1993 році: Корот. стат. довід.
Міністерство статистики України. - К., Техніка, 1994. - 214 с.

ЕКОНОМІКИ.

Гарантовані успіхи в цьому напрямку можна досягнути, головним чином, у виробництві експортно орієнтованої сільськогосподарської продукції: зернових, олійних культур та цукру. Особливе місце в експорті аграрного сектора виробництва повинна зайняти науковомістка продукція, головним чином, досягнення в галузі генетики і селекції нових високоврожайних сортів сільськогосподарських культур і видів високопродуктивної худоби.

У перспективі інтеграції України в Європейське співтовариство важливого значення набирає трансформація сільського господарства, його виробничої структури.

У зв'язку з цим є ряд проблем, що потребують першочергового розв'язання. Серед них необхідно виділити наступні:

- забезпечення доцільної і оптимальної відповідності правової бази аграрного виробництва в Україні і європейських державах, особливо в частині здійснення зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання;

- формування міждержавного режиму найбільшого сприяння в торгівлі;

- дотримання міжнародних стандартів, вимог і нормативів якості сільськогосподарської продукції, забезпечення її екологічної чистоти;

- формування ринкової інфраструктури зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією;

- створення необхідних умов для залучення іноземних інвестицій;

- захист інтересів власного сільськогосподарського виробника як всередині країни, так і на світовому ринку;

- стимулювання розвитку експортно орієнтованого виробництва продукції рослинництва і тваринництва;

- здійснення структурної перебудови аграрного виробництва.

В умовах лібералізації економіки України в народному господарстві в цілому, в тому числі в аграрному секторі зокрема, істотно зросла кількість суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Більшість із них не має жодного досвіду в галузі зовнішньоекономічної діяльності. При цьому потрібно також враховувати, що Україна як молода негалежна держава втратила можливість використовувати розгалужену мережу торгових представництв бувшого Радянського Союзу за кордоном, яка формувалась впродовж багатьох десятиріч і нагромадила великий досвід в цій галузі. Тому, на жаль,

Україна і всі її суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності мусять практично починати з нуля вирішення своїх проблем на світовому ринку в сфері менеджменту і маркетингу.

Виняткове значення для забезпечення адаптації економіки України до умов європейського економічного простору має прикордонне співробітництво між Україною і Польщею. Певні здобутки на цьому шляху є в їх сільськогосподарському виробництві.

Включення агропромислового сектора економіки України в європейські і світові інтеграційні процеси викличе необхідність об'єктивної оцінки не тільки позитивних його результатів, але й можливих негативних наслідків для власного сільськогосподарського виробництва.

М. ПІТЮЛІЧ

кандидат економічних наук, доцент

В. МІКЛОВА

кандидат економічних наук, доцент

Ужгородський державний університет

Ужгород

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ МІЖДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЇ РОБОЧОЇ СИЛИ

Забезпечення ефективною зайнятості в умовах становлення ринкових відносин є життєво важливим завданням державної політики. Розбудовуючи власну державність, Україна повинна, поряд із здійсненням політики виходу з гострої економічної кризи і подолання руйнівної гіперінфляції, виначити нову, науково обгрунтовану політику зайнятості одним із важливих аспектів якої є формування механізму регулювання міждержавної міграції робочої сили. Ця вимога впливає із специфіки ринкової економіки і в першу чергу її відкритості, що генерує умови для вільного руху інвестицій, фінансів, капіталу, робочої сили, як всередині країни, так і за її межі. Відмічена особливість ринкової системи господарювання є підставою для того, щоб розглядати ринок робочої сили України, як складову частину світового ринку, оскільки жоден процес в сфері трудових відносин не замикається локальними національними кордонами. У контексті розбудови національної економіки важливим завданням є переорієнтація міграційних потоків робочої сили, по-перше, на схід і південь України, по-друге, в сусідні та дальні західні країни, що сприятиме засвоєнню господарського досвіду, культури виробництва, зростанню професійно-кваліфікаційного рівня працюючих, створення умов для надходження в країну валюти.

Окреслена перспектива необхідності глибокої інтеграції України в міжнародному поділі праці, а також той факт, що по мірі поглиблення реформ і відкритості національної економіки мобільність робочої сили по багатьох напрямках буде інтенсифікуватися, зростатиме гостра потреба наукового підходу до управління цим процесом. Звідси актуальність проблеми, в основі якої лежать як економічні, так і соціальні фактори, пов'язані із структурною перебудовою економіки і вивільненням певної частини робочої сили і появою безробіття, відсутністю в

окремих регіонах сфери прикладання праці, зниженням обсягів виробництва, суттєвими відмінностями в оплаті однорідної праці за кількістю і якістю в Україні і країнах, на які орієнтована міграція, зниженням життєвого рівня основної частини населення країни. Саме ці детермінанти трудової міграції аумовляють глибоку суперечність між можливостями розвитку особи, її потребами і відсутністю реальних можливостей для їх реалізації внутрі країни. Не можна ігнорувати при цьому і психологічні фактори, пов'язані з нестабільністю економічної ситуації, яка особливо в останній час підсилюється і політичною кризою, що значно посилює необхідність міграції.

Специфіка відмічених факторів обумовлює виникнення завдання прискореного конструювання соціально-економічного механізму управління трудовою міграцією. Механізм регулювання міграційних процесів - це сукупність конкретних соціально-економічних, інституціональних та міжнародних правових норм, що використовуються державними органами в процесі управління трудовою міграцією з метою проведення активної політики зайнятості на ринку робочої сили, та забезпечення соціального захисту працюючих.

Виходячи із функціональної природи механізму регулятивного впливу на міждержавну міграцію робочої сили, в його структурі можна виділити економічні, соціальні, організаційні та правові системоутворюючі елементи. Зберігаючи певну індиферентність в сукупності вони складають цілісність і забезпечують системний підхід регулювання процесів трудової міграції. З'ясування структури, тобто системоутворюючих компонентів, має, в першу чергу, емпіричне значення, оскільки воно показує по яких напрямках і які елементи механізму вимагають необхідних перетворень. Акцентування уваги на цьому впливає із досвіду індустріально розвинутих країн, де послідовність проведення широкомасштабних економічних реформ, пов'язаних з переходом до ринку, супроводжувалося передусім створенням інституту ефективного правового регулювання в сфері трудових відносин, в тому числі і міграційних процесів. Саме з цих позицій сьогодні основним гальмом, що знижує соціально-економічну функцію механізму міждержавного регулювання перерозподілу робочої сили, є відсутність його правового статусу і невідповідність із загальноприйнятою світовою практикою.

Виявлення і дотримання міжнародних трудових норм - справа міжнародного престижу будь-якої правової держави, а також вихідний момент у забезпеченні дотримання реальних прав і

свобод трудящих, невід'ємна умова її інтеграції у міжнародному поділі праці.

Міжнародно-правова регламентація використання праці мігрантів здійснюється на основі нормативних актів МОП, а також двосторонніх і регіональних угод. Україною, за час своєї діяльності, станом на 1.01.1991 року, ратифіковано 44 конвенції, що регулюють різні аспекти міжнародних трудових норм. Певні прогресивні правові норми відображені також в прийнятих законах "Про зайнятість населення", кодексі законів про працю, які регулюють трудові відносини всіх працівників, визначають правові засади і гарантії здійснення громадянами країни права розпоряджатися своїми здібностями до праці.

При всьому цьому сьогодні законодавче регулювання соціально-економічного механізму міграції носить фрагментарний характер. Це підтверджується тим, що за час членства в МОП Україною не ратифіковано більше 127 конвенцій по різних аспектах міжнародних трудових відносин. За кількістю ратифікацій Україна знаходиться значно нижче середньосвітового рівня. В силу цього принципово важливе значення для України, як суб'єкта міжнародних трудових відносин, є підписання конвенцій N21,97,43 - "Трудячі мігранти", N26,99,131 - "Заробітна плата", N170,12,136 - "Безпека і гігієна праці". Підписання цих конвенцій дозволить цивілізовано регулювати міждержавну міграцію робочої сили, надати цьому процесу організований характер і, що не менш важливо, закріпити юридичний статус трудящих-мігрантів, що визначає їх соціально-економічні, трудові, житлові та інші права, закріплені у міжнародних угодах. Лише ратифікація Україною відмічених вище конвенцій МОП, дозволить їй стати повноправним суб'єктом міжнародних трудових відносин і захистити мігрантів від надмірної експлуатації. За експертними оцінками заробітна плата мігрантів-українців у Словаччині, Угорщині, Чехії в 2-3 рази нижча, ніж у місцевого населення, хоча якість виконуваної роботи, особливо у будівництві, є високою, а тривалість робочого дня значно довшою, особливо це стосується роботи у приватному секторі. До того ж, є мігранти, які, як правило, використовуються на роботах з високим рівнем фізичної праці, від виконання якої відмовляється місцеве населення.

З урахуванням вищесказаного, концептуальні положення законодавчої бази міждержавної міграції робочої сили, на нашу думку, повинні відобразити такі основні моменти: роль законодавчих і виконавчих державних органів у регулюванні міграційних процесів, закріплення основних правових норм і

принципів транскордонного співробітництва в сфері використання праці мігрантів, забезпечення юридичного статусу функціонування міждержавних координаційних інститутів, правовий захист трудящих мігрантів.

Економічна функція механізму в найбільш агрегативному плані зводиться до того, щоб сприяти повній і ефективній зайнятості, що передбачає рух робочої сили не тільки в країни з розвинутим економічним потенціалом, але і стимулювання притоку робочої сили із цих країн в економіку України, зокрема в ті галузі, що заключають в собі потенціал її відродження. Це, в першу чергу, галузі топливно-енергетичного комплексу, добувна промисловість, галузі АПК, що здійснюють функції по переробці і зберіганню сільськогосподарської продукції, де гостро відчувається технологічна відсталість від досягнутого світового рівня.

Реалізація соціально-економічних функцій механізму має багаторівневий характер. На державному рівні визначаються стратегічні завдання політики трудової міграції, цілі і механізми її реалізації, формування системи міждержавного співробітництва в цій області, які охоплювали б комплекс двосторонніх заходів. Передусім необхідно, з урахуванням міжнародних вимог, розробити нормативні документи, що регулюють в рамках закону про в'їзд і виїзд на постійну і тимчасову роботу за кордон, введення особливого візового режиму для інтелектуальної еміграції, з метою запобігання відтоку висококваліфікованих кадрів з країни. Для стимулювання притоку робочої сили в національну економіку з інших країн виникає потреба у створенні максимально преференційованих умов, включаючи процедуру соціального страхування мігрантів, пенсійне забезпечення, відшкодування державам-експортерам робочої сили, витрат на її підготовку. Важливим елементом цієї політики є створення особливого режиму сподаткування робітників емігрантів, можливість відкриття валютних рахунків у банках, створення умов для участі в роздержавленні і приватизації, вкладанні інвестицій.

Важлива роль у регулюванні міграційних процесів належить регіональним органам, що здійснюють чітке розмежування функцій на державному і територіальному рівнях. Це особливо важливо для областей Карпатського регіону, в силу їх геополітичного становища, де інтенсивно відбувається процес створення спільних підприємств, будівництво в прикордонних районах інших спільних об'єктів. Так, наприклад, із півнісччї спільних підприємств, що діють в Україні, на Закарпаття

припадає понад 180. З цього видно, що прикордонна міграція, розвиток спільних підприємств повинні розглядатися як важливий фактор трудозабезпечення в регіоні, особливо молоді, питома вага якої в структурі мігрантів складає біля 85 відсотків. Для більш ефективної роботи виникає потреба в закріпленні за регіональними органами управління функцій пов'язаних з самостійним прийняттям рішень про розвиток підприємств з іноземними інвесторами, організацію роботи по підбору робочої сили для виконання роботи за кордоном, соціальне страхування, здійснення контролю за умовами і оплатою праці, міждержавний обмін інформацією про вільні вакантні місця, соціальний захист працюючих.

Значними потенціальними можливостями результативного впливу на міграцію робочої сили володіють територіальні органи по праці. Незважаючи на те, що в організаційно-методичному відношенні територіальні системи управління трудовими ресурсами мають певні відмінності, в своїй основі вони здійснюють однотипні функції, що випливають із конвенції МОП №88 про організацію служби зайнятості. Це, зокрема, "реєстрація і облік непрацюючих, збір інформації про наявність вакантних робочих місць і вимоги, що пред'являються до претендентів на їх заміщення, допомога у працевлаштуванні"^{1/}. Уніфікація функцій державних органів по праці відкриває значні можливості для координації спільної роботи, розробки прогнозів, уніфікації інформаційного масиву даних про наявність вільних робочих місць і міждержавний обмін нею. Ідентичність функцій створює реальну можливість для посилення планових засад в управлінні мобільністю робочої сили. Це досягається завдяки спільній розробці прогнозів міждержавної міграції робочої сили. При цьому переслідуються три практичні цілі:

- 1) виявлення можливих контингентів для міждержавного перерозподілу трудових ресурсів;
- 2) перспективне визначення числа мігрантів, у розрізі професійно-статевих груп, що можуть бути працевлаштованими;
- 3) оцінка аміни ситуації міграційного процесу, в залежності від кон'юнктури ринку робочої сили, що складається в кожній країні.

Угодження в часі обсягів трудової міграції в кількісному і професійному зрізках надасть цьому процесові організаований характер.

^{1/} МОП Конвенції и рекомендації 1919-1966. Женева, 1983, с. 278. *

Ефективність прогнозованих оцінок міграційних процесів значною мірою залежить від об'єктивності, якості, повноти і оперативності обміном інформацією про трудову кон'юктуру, що формується в кожному регіоні. Без перебільшення можна сказати, що вона, по суті, є основою регулювання міграційних потоків, оскільки вміщує необхідні дані для прийняття необхідних рішень.

У контексті сказаного, організація міждержавної інформаційної системи потребує, перш за все, уніфікації класифікації інформаційних потоків, розробки загальної структури інформаційної системи, визначення обсягів її масиву. Це вимагає високої технічної забезпеченості робочих місць у державних органах залізничної, повної комп'ютеризації робочих місць і забезпечення надійного зв'язку між ними.

Обмін інформацією та централізація її в державних органах праці має ряд беззаперечних переваг, а саме: вводяться до мінімуму елементи випадковості у виборі місця роботи мігрантами; скорочуються втрати часу на пошуки місця роботи; процес міграції набуває організованого характеру, що дає можливість державним органам здійснювати постійний контроль за умовами та оплатою праці трудящих-мігрантів. Таким чином, добре налагоджена постійна діюча система міждержавного обміну інформацією про трудову кон'юктуру повною мірою відповідає, як національним інтересам кожної країни, так і працівникам, які включаються в орбіту міждержавного перерозподілу робочої сили.

В. М. ТРЕГОВИЧ

член-кореспондент УААН

**Інститут економіки Національної
Академії наук України,
Київ**

ПРОБЛЕМИ РЕСУРСНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

У своїй доповіді я хотів привернути увагу до деяких теоретико-методологічних і практичних проблем, що стосуються ресурсно-екологічної безпеки тієї чи іншої країни на сучасному етапі людської цивілізації.

Сьогодні питання ресурсної забезпеченості суспільного виробництва (землею, водою, деревиною, мінеральною сировиною, паливно-енергетичними ресурсами тощо) та екологічної безпеки господарської діяльності стоять перед людством надавичайно гостро, і хвилюють всіх, як ніколи раніше. Людей турбують також питання перспектив раціонального використання корисних земельних угідь, водних ресурсів, особливо у зв'язку з необхідністю задоволення потреб у продовольстві все більшої кількості населення на земній кулі, з одного боку, та швидким нарощуванням масштабів використання мінерально-сировинних ресурсів, насамперед енергетичних, з другого. Не менш актуальною і досить гострою є проблема чистоти атмосферного повітря, що належить до числа надто важливих життєвих ресурсів.

Стрімке зростання обсягів споживання і використання природних ресурсів, внаслідок демографічного "вибуху", інтенсифікація природокористування та залучення до господарського обороту все більшої кількості природної речовини стали причинами, по-перше, загострення проблеми ресурсозабезпеченості матеріального виробництва в багатьох країнах світу, а по-друге, надмірних антропогенних навантажень на навколишнє природне середовище, його забруднення і деградації, виникнення екологічної кризи. Саме гостра екологічна криза, що охопила нині майже всі колишні соціалістичні країни, свідчить про необхідність першочергового вирішення тут проблем ресурсно-екологічної безпеки функціонування їх національних економік.

Ресурсно-екологічна безпека будь-якої країни визначається головним чином як загальною, так і питомою (в розрахунку на душу населення) величиною і якістю природних ресурсів, що

знаходяться на її території, а також структурою, спеціалізацією і особливо техніко-технологічним та організаційно-економічним рівнем суспільного виробництва. Крім того, зокрема, на екологічну безпеку великою мірою впливають такі фактори, як загальна культура виробництва, інтелектуально-освітній рівень робочої сили, розвиненість екологічного законодавства і наявність відповідних інституцій.

Звичайно, за неодинакової забезпеченості основними природними ресурсами різні країни можуть мати далеко неоднакові результати соціально-економічного розвитку, значну диференціацію рівнів життя їх народів. Стосовно цього вирішальними факторами, на нашу думку, є: соціально-економічна система господарювання, масштаби використання найновіших досягнень науково-технічного прогресу і особливості нації. Для прикладу розглянемо в порівнянні дві найбільші за площею країни Європи - Україну та Францію (табл. 1).

Таблиця 1

Забезпеченість основними природними ресурсами
в розрахунку на душу населення

Види природних ресурсів	: Одиниця: : виміру :	Країна		: Україна в порів- : нянні з /в %/.		
		: Укра- : іна :	: Поль- : ша :	: Фран- : ція :	: Польщею: : Францією	
Загальна земельна площа	га	1,16	0,82	0,97	141,5	119,6
В т.ч.						
сітьгоспугіддя	-----	0,77	0,42	0,64	157,1	120,3
рілля	-----	0,64	0,32	0,30	162,4	212,3
лісові насадження	-----	0,17	0,23	0,26	73,9	65,4
Водні ресурси /поверхневий стік/	тис. м ³	1,0	1,32	3,0	72,5	33,3

З даних, наведених у таблиці, видно, що Україна має вищу питому забезпеченість земельними ресурсами, зокрема, сільгоспугіддями і ріллям, ніж Франція. За цим показником вона посідає перше місце в Європі. Поверхневими водами, навпаки, Україна забезпечена значно гірше: річковий

стік у розрахунку на душу населення в Україні в 3 рази менший, ніж у Франції. Те ж саме стосується і площ, зайнятих лісами. Аналогічні тенденції мають місце і в порівнянні України з Польщею.

Відносно забезпеченості мінерально-сировинними ресурсами, зокрема, паливно-енергетичними, то Франція, як і Україна, видобуває лише близько 3 млн. т нафти (при переробці її до 70 млн. т на рік) і від 16 до 18 млн. т вугілля, що майже в 10 разів менше, ніж Україна. Енергозабезпеченість Франції приблизно на 60% залежить від зовнішніх джерел, у першу чергу від імпорту нафти.

Проте, коли розглянути рівень економічного розвитку та добробуту народу, то Україна, в порівнянні з Францією знаходиться далеко позаду. За розрахунками президента Міжнародної української економічної асоціації проф. І. С. Коропецького (США), валовий національний продукт на душу населення у Франції був у 3 рази вищий, ніж в Україні. За іншим важливим показником, що характеризує сукупне споживання продуктів і послуг, Україна відставала принаймні в 4-5 разів за даними 1987 р. 1/, тобто, коли економіка нашої держави ще нормально розвивалась. З того часу реальний рівень споживання в Україні скоротився, на наш погляд, щонайменше втричі.

На сучасному етапі ресурсно-екологічна безпека є обов'язковою передумовою стійкого прогресу суспільства, зростання життєвого рівня та здорового фізичного розвитку людини. Цим зумовлена об'єктивна необхідність розробки методології і методів визначення екологічної безпеки життєдіяльності суспільства, використання їх в обґрунтуванні напрямів та шляхів еколого-безпеченого розвитку матеріального виробництва, функціонування промислових, агропромислових, транспортних, соціально-побутових, рекреаційно-оздоровчих та інших народногосподарських комплексів.

Ресурсно-екологічна безпека тісно й органічно пов'язана з ресурсо- та природозбереженням, всебічною раціоналізацією природокористування. Сьогодні ця проблема стає дедалі актуальнішою, оскільки для України протягом багатьох десятиріч була характерна своєрідна "екологічна експансія". Необмежене, безконтрольне, науково не обґрунтоване нарощування навантажень на природне середовище та надмірне залучення до використання обмежених природних ресурсів, зокрема водних, земельних, лісових, як результат екстенсивного розвитку її економіки, все більшого кількісного зростання матеріально-технічного потенціалу, без якісних

техніко-технологічних арушень і переважно в базових галузях економіки, привели не тільки до посилення процесів забруднення та деградації природи, виснаження й вичерпання її ресурсів, але й до того, що на підтримку досягнутого рівня добробуту треба витратити все більше енергії та ресурсів, які вилучаються з навколишнього природного середовища. а це - чергове збільшення антропогенних навантажень на природу.

Нині Україна особливо гостро відчуває наслідки екологічно невиваженого, шкідливого й нераціонального економічного розвитку. Не маючи достатньої кількості власних енергоносіїв, вона продовжує "утримувати" ту структуру народногосподарського комплексу, яка сформувалась раніше, коли вона одержувала дешеві сировинно-енергетичні ресурси з Росії. Ця структура є агубною не лише з точки зору екології, але й у соціально-економічному відношенні, оскільки надто мало "працює" на задоволення найважливіших життєвих потреб людини. Тут Польща має величезний позитивний досвід, і Україна могла б його за певних умов ефективно використовувати.

Перехід до передових, прогресивних ресурсо- природозберігаючих видів техніки та технологій, удосконалення організації, розміщення, спеціалізації і концентрації виробництва дадуть змогу арештом сформувати якісно новий, практично екологічнобезпечний матеріально-технічний базис суспільства, насамперед промислового й агропромислового виробництва. Все це приведе до різкого підвищення рівня ресурсно-екологічної безпеки країни. Але для ефективного вирішення завдань ресурсно-екологічної безпеки треба мобілізувати весь науково-технічний потенціал суспільства і здійснювати конструктивну інвестиційну політику.

На жаль, науково-технічна політика в Україні до цього часу не спрямована на радикальне поліпшення використання природних ресурсів, сировини, матеріалів, палива та енергії на всіх стадіях - від видобутку і комплексної переробки природної речовини до випуску й споживання кінцевої продукції. Ресурсозбереженню також не приділяється належна увага. Незважаючи на галопуюче зростання цін на енергоносії, метал, хімічні продукти тощо, їх споживання не зменшується. Оскільки "бал править" дефіцит, то це ніяким чином не стимулює скорочення масштабів і темпів нераціонального використання природних ресурсів.

1/ І. С. Кородецький. Перспективи економічного розвитку України в порівнянні з Францією // Економіка України, 1989, №6, с. 82.

За попередніми розрахунками, лише політика активного, цілеспрямованого ресурсозбереження в Україні дала б можливість щорічно економити до 150 млн. т умовного палива: 50-60 млн. т за рахунок енергосаберігаючих заходів і технологій і решту - за рахунок структурної перебудови економіки на основі розвитку точного машинобудування, електроніки та інших наукомістких галузей. Те ж саме можна сказати й відносно металу. Нераціональні витрати його через надмірну вагу машин і обладнання досягають 4-5 млн. т на рік. Слід відзначити, що великі втрати цінної продукції в Україні зумовлені тепер значною мірою безгосподарністю, неграмотним використанням виробничих ресурсів. Їх ціни на сировинно-паливні ресурси за останні роки зросли в тисячі і десятки тисяч разів, і вони вже не є безцінним "даром природи".

Отже, стратегія гарантування ресурсно-екологічної безпеки нині повинна полягати в переході від адійснення окремих, або навіть комплексних заходів по ресурсо- та природозбереженню, відтворенню й охороні природних ресурсів до розробки і реалізації еколого-економічної концепції всебічної екологізації суспільного виробництва та досягнення сталого його еколого-економічного функціонування. Для цього необхідно, поряд з раціоналізацією природокористування та запровадженням у цій сфері дійового економічного механізму, встановити жорсткі екологічні нормативи, стандарти, вимоги й обмеження в розрізі окремих регіонів і областей, у межах яких слід адійснювати розвиток та розміщення виробництва, освоєння природних ресурсів тощо. Нарешті, треба розробити чітку систему формування фондів для фінансування заходів по підвищенню і підтриманню на належному рівні ресурсно-екологічної безпеки країни.

Результати аналізу та узагальнюючих модельних розрахунків витрат на ресурсозабезпечення і природоохорону, оздоровлення навколишнього середовища в екокризових регіонах в сучасних умовах дають змогу зроби́ти такі висновки щодо перспектив подолання екологічної кризи та задоволення потреб у виробничих ресурсах, спираючись максимальною мірою на власні природні ресурси і можливості економічного та науково-технічного потенціалів.

1. Довгостроковий розвиток сировинно-видобувних галузей і природоохоронної діяльності слід підпорядкувати вирішенню проблем оптимального задоволення потреб всіх сфер економіки в тих чи інших ресурсах, підвищення соціально-економічної

ефективності їх використання з дотриманням екологічних вимог і нормативів. активну й широкомасштабну природоохоронну діяльність необхідно розглядати як фактор екологічної безпеки та соціально-економічного розвитку.

2. Ефективність цільових інвестицій у довгостроковий розвиток природогосподарської і природоохоронної діяльності значно відрізняється у різних окремих регіонів та галузей економіки. Це зумовлює необхідність обов'язкового диференційованого підходу до аналізу і прогнозування галузевої та регіональної структури природогосподарської і природоохоронної діяльності. Водночас треба зважати також на суттєві структурні зрушення у майбутньому в економіці України, які приведуть до змін у ресурсоспоживанні та природокористуванні.

3. Зростання цільових затрат на залучення до господарського обороту, використання, відтворення й охорону природних ресурсів, одоровлення навколишнього середовища і його детоксикацію може впливати на темпи економічного росту невеликою мірою лише за умов комплексного еколого-економічного підходу до вирішення екологічних проблем, використання всіх наявних резервів, зниження природо- та ресурсомісткості суспільного виробництва, насамперед базових галузей і сільського господарства.

4. Досягнення нормативних екологічних вимог і стандартів щодо стану природно-ресурсного потенціалу країни вимагає значного розширення та модернізації як самого природокористування на інтенсивній основі, так і природоохоронної діяльності в усіх галузях, сферах і напрямках. У цьому випадку досягнення кінцевої мети довгострокового розвитку природокористування та природоохорони - повне і всебічне задоволення потреб суспільства у життєвих ресурсах, екологічно чистому навколишньому середовищі - слід розглядати як вирішальну передумову подолання екологічної та економічної кризи.

5. Диференціація технологій, методів і засобів ресурсозабезпечення та природоохорони, відтворення й збереження природних ресурсів, а також підтримання асимілятивних та відтворювальних функцій і потенціалів навколишнього природного середовища тощо вимагає формування оптимальної загальнонаціональної, регіональної і галузевої структури довгострокового розвитку природогосподарської та природоохоронної діяльності суспільства з урахуванням макроекономіко-екологічного аналізу стану навколишнього

середовища, можливих змін у використанні його ресурсів і т. д. Тільки ефективна система екологічного моніторингу здатна забезпечити прийняття науково обгрунтованих управлінських рішень у сфері природокористування та природоохорони, раціоналізації й оптимізації взаємовідносин суспільства і виробництва довкіллям.

Тепер коротко про можливі напрями співробітництва та взаємного вирішення спільних проблем ресурсно-екологічної безпеки України та республіки Польща. Саме сусідство наших держав є тим найважливішим чинником, що дає великі переваги і відкриває широкі перспективи в цьому плані. Крім того, як видно із таблиці 1, де наведено лише декілька характеристик природного ресурсного потенціалу наших країн, Польща на 28% перевищує Україну за рівнем водоабезпеченості, а якщо брати до уваги транзитний поверхневий стік, то на 50%. Лісистість її території майже вдвічі більша, ніж в Україні (28,1% проти 14,3%).

Співробітництво в галузі розв'язання спільних ресурсно-екологічних проблем могло б здійснюватися, на наш погляд, у таких основних направах і сферах господарської та природоохоронної діяльності:

- розробка та реалізація спільних програм у водогосподарській і водоскопній діяльності з метою не лише підвищення національних рівнів водоабезпеченості, але й радикального оздоровлення водойм, арештання їх корисної віддачі, зокрема рибопродуктивності;

- налагодження взаємних економічно вигідних зв'язків у розвитку та модернізації лісового господарства, зокрема поставок в Україну круглого лісу і пиломатеріалів (як альтернативного варіанту забезпечення зазначеними видами ресурсів із Росії), надання взаємної допомоги у лісорозведенні й переробці деревини;

- підготовка рекомендацій для урядів наших держав, розробка і техніко-економічне обгрунтування системи міждержавних заходів щодо різного зменшення трансграничних перенесень шкідливих забруднень, особливо водного та повітряного басейнів;

- фінансування спільних програм по раціоналізації природокористування, покращенню ресурсоабезпеченості виробництва і посиленню охорони навколишнього середовища в прикордонних областях, створення відповідних спільних підприємств та фірм.

Нарешті слід відзначити ще один важливий момент. Це

співробітництво у виробництві екологічно чистої сільськогосподарської продукції, підвищення екологічної безпеки продуктів харчування, насамперед дитячого. Сьогодні забрудненість продовольства агрохімікатами, важкими металами, радіонуклідами та гормонами викликає велику тривогу. Тому нашим країнам, між якими існує і розвивається тісний зв'язок в агропродовольчій сфері, необхідно першочергову увагу приділяти саме цим питанням. Вони є надто актуальними та життєво важливими.

З метою гарантування ресурсно-екологічної безпеки населення, збереження генофонду народу та будь-якої господарської і негосподарської діяльності суспільства в умовах формування ринкової економіки необхідно:

а/ розробити принципово нову еколого-економічну концепцію інтенсивного природокористування та забезпечення ресурсно-екологічної безпеки країни, яка б виключала відомчий та суто виробничий підхід до організації й управління використанням, охороною і відтворенням природних ресурсів, якості навколишнього середовища;

б/ розробити принципи, методи та способи екологічного захисту населення, враховуючи рівні забруднення навколишнього природного середовища окремих регіонів і територій (екологічне страхування адорів"я та життя громадян і їх майна, екологічні компенсації та пільги особам, що проживають на забруднених територіях тощо);

в/ розробити та запровадити в практику систему економічних важелів і критеріїв як механізм регулювання природокористування та природоохорони на основі рівної відповідальності всіх природовласників, природокористувачів, природоспоживачів і природозабруднювачів щодо дотримання вимог ресурсно-екологічної безпеки.

Ю. В. МАНІВЧУК

кандидат біологічних наук

**Ужгородський державний
університет,
Ужгород**

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА У КАРПАТАХ

Карпатський регіон України, разом з тісно прилеглими територіями, займає понад 3700 км² площі, з якої 57% припадає на сільськогосподарські угіддя, тобто агроєкосистеми. Досліджуваний регіон має цілий ряд особливостей, які не властиві для інших територій України.

Карпати - відома рекреаційна зона України, яка повинна служити інтересам оздоровлення населення промислових центрів, урбанізованих регіонів, забезпечуючи йому чисте повітря, воду та екологічно чисті продукти харчування. Зі значної площі угідь заготовляється тут лікарська рослинна сировина, ягоди, гриби. Тут багато цілющих мінеральних джерел. В цілому Карпатський регіон має такі особливості: дрібноконтурність сільгоспугідь, хаотичне розселення людських осель, висока густина населення, певні звичаї і традиції. Яскраво виражені тут висотно-поєсні закономірності розподілу рослинності, температурного і водного режимів, суми ефективних температур тощо.

В Українських Карпатах велика строкатість екологічних умов, обумовлених едафічними, мікрокліматичними умовами різних експозицій схилів, складом фіто-, зоо- та мікробіоценозів. Характерне величезне розмаїття екотипів, що формують біогеоценози, склад і структуру рослинних угруповань, їх продуктивність. Гірський рельєф території обумовлює постійне вимивання поживних речовин з ґрунту, схильність до розвитку водної ерозії.

Наявність величезних ресурсів органічних відходів - деревної тирси, кори, золи, хвої, лісової підстилки, прогнилої чи напівпрогнилої деревини, вітровальних пнів на доцільних для заготівлі площах.

У попередні десятиріччя без врахування перелічених вище особливостей та можливих екологічних наслідків тут відбувалась одностороння орієнтація на техногенні напрямки інтенсифікації аграрного виробництва. Зокрема мало місце надмірне захоплення мінеральними добривами без збалансованого їх співвідношення з органічними. На чималих площах лугових післялісових і полонинських фітоценозів протягом багатьох років вертольотами

вносилися тільки мінеральні добрива. Корінне поліпшення луків стали здійснювати навіть на схилових угіддях.

Недооцінка органічних добрив, "переведення" їх у відходи виробництва негативно позначилось на відновлення родючості ґрунтів, їх продуктивності.

Масове використання пестицидів, порушення технології і техніки безпеки при їх внесенні різко посилили негативні екологічні наслідки. Окремі субрегіони Карпат і, зокрема, Закарпаття стали своєрідним полігоном для випробовування великих доз застосування засобів хімізації. Поступове кількісне зростання обсягів засобів хімізації привело до забруднення ґрунтів, ґрунтових вод, вирощуваної продукції важкими металами, стійкими залишками пестицидів, нітратами, нітрозосполуками (НС), насичених канцерогенними властивостями.

Як наслідок виник екологічний дискомфорт, що обумовив не тільки погіршення краси ландшафтів, збіднення видового складу флори і фауни, збільшення площі антропогенно порушених лугових біогеоценозів та агроценозів в цілому, але й зростаюче поширення захворювань серед населення. Аналіз даних медичної статистики, проведений нами в розрізі областей Карпатського регіону, свідчить про виражену тенденцію до зростання онкологічних, алергічних та ряду інших захворювань серед населення. У підтвердження цього є чимало публікацій вчених медиків (Ганич О. М., Ганич Т. М., 1993). Ось чому існує потреба у всебічному науковому аналізі екологічних проблем регіону і розробці альтернативних систем ведення аграрного виробництва.

Слід констатувати, що у світовій науковій літературі проблеми екологічного сільського господарства дуже активно обговорюються, напрацьовано чимало практичних рекомендацій (Гончар, 1986; Шапкін, 1991; Мансфельт, 1990, 1991, 1992). Досить переконливо висвітлені сукупні екологічні наслідки техногенних напрямків інтенсифікації землеробства на Україні А. Г. Тихоновим (1990). Не зважаючи на гостроту проблеми, у Карпатах ці питання розкриті ще недостатньо.

Програма наших досліджень (Ужгородський держуніверситет) складена з урахуванням специфіки досліджуваного регіону, наявності тут великих обсягів ресурсів деревної тирси, кори, хвої для виробництва біогенних добрив, передбачала: 1/ сформулювати концептуальні підходи і технології виробництва і нагромадження біогенних добрив на базі місцевих ресурсів органіки, а також систему їх використання; 2/ вивчити вплив біогенних добрив на підвищення продуктивності лугових і сіяних фітоценозів кормових угідь; 3/ узагальнити ефективність

використання біогенних добрив для підвищення продуктивності агроценосів.

У 1990 році наші дослідні ділянки відвідали Президент Міжнародної федерації руху за органічне сільське господарство (IFOAM), професор Я.Д.Мансфельт, його експерти, а також керівництво колишньої Республіканської асоціації "Альтагро" при ВАСГНІЛ. Вони дали високу оцінку методиці закладених дослідів, одержаних результатів і висловили ряд слушних зауважень і побажань.

У роботі використані як загально прийняті, так і запропоновані нами методи експериментальних досліджень, аналізу одержаних результатів. У першу чергу це стосується методичних положень при розробці концепції екологічних принципів відтворення лугових фітоценосів (Мансфельт, 1990, 1991, 1992; Манівчук, 1989, 1990, 1993).

Наша концепція передбачає нові екологічні підходи до відтворення родючості ґрунтів карпатських крутосхилів, на основі підвищення їх біологічної активності (бактерій, грибів, дощових черв'яків). Вона включає цілий ряд найважливіших принципів, таких як:

- поступове зменшення, а згодом повне припинення використання екологічно шкідливих засобів хімізації сільського господарства;

- поповнення вносу поживних речовин з ґрунту за допомогою біогенних добрив, біологічної фіксації бобовими культурами азоту атмосфери, посівів сидератів;

- виробництво і нагромадження біогенних добрив підпорядкованих місцевим ресурсам органіки (гній, гноївка, дерев'яна тирса, кора, попіл, хвоя) і ґрунтова біота місцевих популяцій для їх біологічної переробки у біокомпости. На допущення ввозу зі сторони добрив сумнівної екологічної якості;

- екологічне впорядкування території, створення протиерозійних та фітомеліоративних насаджень на пасовищних угіддях.

Найважливішим параметром пізнання негативних наслідків техногенних систем відтворення фітоценосів, методів їх усунення є всебічний моніторинг території кормових угідь Карпат.

Основними критеріями екологічної забрудненості фітоценосів кормових угідь є наявність у ґрунтах, ґрунтових водах, вирощених кормах важких металів, стійких залишків пестицидів, нітратів, ступінь порушеності ґрунтового покриву, насиченість ґрунтів біотою, її активність або депресія.

Однак найбільш важливим ми вважаємо обстеження ґрунтів на

наявність і активність в них біоти. Нами встановлена чітка закономірність прямопропорційної залежності між екологічною чистотою ґрунтів і насиченістю їх біотою. Так, у ґрунтах лугових фітоценозів, що відтворювались за екологічними принципами у ґрунтових вибірках (а 1 м³) ми нараховували від 121 до 150 особин дощового черв'яка, а у ґрунтах кормових сівоозмін - понад 170.

В той же час на площах, де тривалий період вносились мінодобрива, пестициди, нам не вдавалося виявити дощових черв'яків. У цих ґрунтах невисокою була насиченість амоніфікуючими і денітрофікуючими групами бактерій. Бульбочкові бактерії на кореневій системі бобових були без ознак життя. Це наводить на думку, що має місце дебіологізація ґрунтів, під впливом постійно зростаючих великих доз засобів хімізації, що вносилися щорічно на ці площі.

Як відомо, ґрунтова біота проявляє свою життєвість через ферментативну активність, яка виступає дуже важливим фактором відновлення родючості, підвищення продуктивності фітоценозів (Ісакеєв, 1986; Берестецький, 1986; Ківер, Конопля, 1987).

Відомо, що обмінні процеси гірських ґрунтів відбуваються під дією складної сукупності екологічних зв'язків між мікробіоценозами, що представляються трьома групами: гідролітики, коліотрофи, та оліготрофи з життєдіяльністю популяцій дощового черв'яка, корневих систем рослин, їх ферментативною активністю. Кислотність, гідрологічний, повітряний, температурний і поживний режими ґрунтового середовища обумовлюють швидкість протікання, каталізуючи чи сповільнюючи їх.

Проте живильне середовище, яким є передусім органічна фракція, відіграє найсуттєвішу роль. Низький її вміст, що має місце на азитих деградованих ґрунтах, не забезпечує активної життєдіяльності біоти, активних обмінних процесів у них. Поживний режим тут недостатній, а лугова рослинність сформована, головним чином, оліготрофами, і передусім біловусом стиснутим. зустрічаються і лугові ґрунти з високим вмістом органіки, але зниженою діяльністю ґрунтової біоти, що не забезпечує її розклад. Отже, маємо справу з причинно-наслідковими процесами тісних екологічних зв'язків, що проявляються у недостатньому трофічному режимі ґрунтового середовища.

Як показали наші дослідження, внести суттєві зрушення у цьому складному комплексі можна за допомогою високоефективних

біогенних добрив, що не вступають в антагоністичні протиріччя з ґрунтовою біотою, а навпаки, посилюють її життєдіяльність. Наша увага акцентувалась на використанні саме таких видів біогенних добрив, які б ще і суттєво поліпшували кислотний, повітряний, гідрологічний режими ґрунтів.

Слід відмітити, що поживні елементи цих добрив мають біологічне походження. Вони приймають участь у біосинтезі живих структур і вивільненні з них, в процесі біологічного розкладу, органічної маси, або її згоранні. До числа таких добрив ми відносимо біокомпост, компост, біогумус, гній, гноівку, прогнилу органічну масу, попіл дерев тощо.

Однак навіть гній у свіжому стані є лише напівфабрикатом, з якого тільки в процесі виарівання може бути одержане цінне добриво з високим вмістом доступних для засвоєння рослинами поживних речовин. Тому найкращий ефект, як показали наші дослідження, дає виготовлення на базі органічних ресурсів (гною, деревної тирси, кори, попелу і відходів рослинництва) біокомпостів, як комплексних органічних добрив, що достатньо насичені ґрунтовою біотою.

При оптимальному співвідношенні маси цих компонентів (гній - 50%, деревна тирса, кора - 40%, високогумусний ґрунт, що насичений мікробіотою - 7%, відходи рослинництва - 3%), ретельному змішуванні і укладанні у нааємні кагати та насичені дощовим черв'яком протягом 5-7 місяців здійснюється повна біологічна переробка сировини у добре структуровані розсипчасті органічні добрива - біокомпости. Хімічний склад маси біокомпосту в натурі такий: волога - 61,5%, біогумус - 11,8%, загальний азот - 0,61, фосфор - 0,53, калій - 0,52, рН - 7,15.

Дуже важливою властивістю біокомпостів є те, що вони добре насичені ґрунтовою біотою і зокрема дощовими черв'яками, які продовжують корисну життєдіяльність у ґрунті. При оптимальному режимі приготування в 1 тоні біокомпосту нараховується від 15 до 25 тис. особин дощового черв'яка. При внесенні таких біокомпостів на поверхню лугових ґрунтів протягом 25-30 хвилин дощові черв'яки проникають у верхні горизонти, здійснюючи при цьому біомеліоративні функції. Біогенні добрива формують, при поверхневому внесенні їх, особливий біогеоценотичний горизонт 0-2, 0-3 см. Саме тут формується найвищий вміст гумусу, розчинений опадами поживних речовин. Ними живиться біота і коренева система лугових рослин, розміщених у верхніх горизонтах. Тому на азитих, малопотужних схилових ґрунтах за допомогою біогенних добрив,

формується високопродуктивні фітоценози, де едифікаторами є конюшина повауча, конюшина гірська, тонконіг луговий, мітлиця тонка та ін.

Екологічна роль біогенних добрив полягає в тому, що вони поповнюють вміст доступних для засвоєння рослинами елементів живлення. Крім того, вони змішують в потрібний бік хіміям ґрунтового роачину (наприклад, роакислення), активізаують життєдіяльність ґрунтової біоти, тобто такі добрива амінують едафічний режим, а відповідно, і умови живлення рослин. Це відбивається на аміні темпів росту, флористичного складу травостоя. Пристосовані види кормових рослин для інтенсивного засвоєння елементів живлення ведуть до формування високого врожаю фітомаси. Дослідження структурної організації лугових фітоценозів дало можливість об'єктивно підійти до планування дії екологічного механізму.

Внесення біогенних добрив на луки обумовлює цілий ряд прогресивних змін. При цьому різні види нагваних добрив мають і специфічну дію на аміну травостоя. Якщо біокомпости обумовлюють появу у травостой конюшини лукової, яка стає едифікатором, то внесення деревного попелу веде до домінування конюшини поваучої.

Схематичне відображення сукцесійних змін, побудова екологічних рядів формує уяву про тимчасові чи докорінну і тривалу їх перебудову. Під впливом внесення біогенних добрив більш вираженими є зміни екологічної ролі окремих видів лугових трав у формуванні фітоценозів. Вони відзеркаляють зміну едафічних факторів.

Звичайно, характер цих змін обумовлюється і системою використання створених фітоценозів (сінокісно-пасовишне чи виключно сінокісне, або пасовишне). Виділені вченими прогресивні і регресивні форми розвитку біогеоценозів дозволили нам підмітити їх у Карпатах. Так, наприклад, захоплення техногенними факторами без врахування екологічної природи біогеоценотичних зв'язків у лугових фітоценозах привели до збіднення їх флористичного складу.

У теперішній період є потреба виправляти ці диспропорції через посилене використання біогенних добрив. Цим самим досягається екологічна рівновага, закріплення прогресивних змін складу, структури лугових фітоценозів.

У відповідності з умовами рельєфу Карпат, характером антропогенного впливу тут виражена значна гетерогенність вмісту поживних речовин у ґрунтах. Екологічним індикатором є щільність і висота травостоя, його флористичний склад і

величина урожаю.

У зв'язку з цим є потреба диференційованого підходу у підборі видів біогенних добрив, їх доз, щоб забезпечити відтворення доцільних за продуктивністю і характером використання лугових фітоценозів. Так, наприклад, для формування фітоценозів сінокісного призначення доцільно вносити біокомпости в дозі 5-15 т/га, в залежності від стану сучасної продуктивності луків.

При формуванні пасовищних угідь є потреба дбати про щільне задерніння поверхні ґрунту, стійкість його проти витоптування худобою. Досягти цього можна, вносячи попід деревний, що формує щільне покриття поверхні ґрунту конюшиною поваучою. Цей вид пасовищної трави є найбільш екологічно стійкий, адатний успішно "завойовувати" деградовані поверхні ґрунту шляхом вегетативного розмноження. З його допомогою включається біологічна фіксація азоту атмосфери, настає екологічне саморегулювання родючості ґрунтів, відтворення високопродуктивних фітоценозів.

Слід відмітити, що виготовлені, на основі овечого гною, біокомпости мають адатність формувати стійкі фітоценози пасовищного призначення, утворені приворотнем Гірським. До речі, при поліпшенні луків методом кошарування овець, цей цінний вид пасовищної трави домінує. Біогенні добрива, як основа екологічних систем відтворення фітоценозів, забезпечують високу їх продуктивність, тобто з їх допомогою можна інтенсифікувати лугопасовищне господарство.

Найвищий показник приросту врожаю одержано від внесення біокомпостів. Якщо в середньому за три роки на варіанті без добрив урожай трави становив 44,9 ц/га, то на ділянці з внесенням 15 т біокомпосту - 91,1, тобто на 46,2 ц, або на 102,9 % більше.

Друге місце по прибавці урожаю одержано при внесенні гною - 21,4 ц (47,7%), а третє при спільному внесенні прогнилої деревної тирси, деревного попелу по 0,5 т/га та дощового черв'яка по 25 особин на квадратний метр - 19,1 ц/га, або 42,5%.

З цих даних видно, що біокомпост є найбільш ефективним видом біогенних добрив. При зростанні дози добрив величина урожаю трави значно підвищувалася, а її флористичний склад поповнювався групою бобових рослин.

Цінні властивості виявлено у деревного попелу по впливу на продуктивність фітоценозів. Однак, як показали наші дослідження,

малі дози його внесення (100-200 кг/га) не забезпечували суттєвої прибавки урожаю, а зростаючі дози формували помітну прибавку врожаю.

Біогенні добрива формують едафічну основу для одержання урожаю отави. Особливо це важливо у гірській зоні, де традиційно одержують тільки один укіс трави і тільки на високопродуктивних, присадибних угіддях формується урожай отави. Таким чином, біогенні добрива є основою формування високопродуктивних лугопасовищних фітоценозів.

Ще одна дуже важлива властивість біогенних добрив - тривала післядія. Одноразове внесення добрив дає прибавку врожаю протягом 3-4 років (біокомпост, гній, деревна зола), в той час як мінеральні - короткочасну (1-2 роки).

Розробка екологічної системи відтворення сіяних фітоценозів є не менш важливою, оскільки рівень техногенного забруднення орних земель ще вищий. Проведені нами дослідження дозволили сформувати концептуальну схему екологічного землеробства в Карпатах.

Основою тут є використання біогенних добрив для компенсації вносу поживних речовин урожаєм трав. Максимальне насичення сівоамін бобовими культурами, використання сидеральних культур на зелене добриво, особливо на бідних ґрунтах з низьким вмістом органічної фракції. Підбір екологічно стійких видів, сортів та форм кормових культур. Формування ґрунтозахисних сівоамін забезпечують високі екологічний ефект.

Поряд з екологічними принципами відтворення лугових і сіяних фітоценозів є потреба поширити їх на польові сівоаміни, де вирощується зернофураж, одержуються значні обсяги побічної продукції (соломи), що служить інтересам примноження кормових ресурсів, а відповідно, і біогенних добрив. (Манівчук, 1982, 1988).

Щоб закрити всі канали техногенних забруднень агроecosystem необхідно формувати пріоритети екологічних технологій в аграрному виробництві в цілому (Манівчук, 1990, 1993).

Таким чином, екологічні системи гірського землеробства ефективні тим, що сприяють очищенню агроecosystem від токсикантів різного походження, шляхом їх біологічної утилізації, підвищують екологічну якість продукції.

Л і т е р а т у р а

1. Ганич О. М., Ганич Т. М. До питання екології та здоров'я населення Закарпаття //Українські Карпати. -Ужгород: Карпати, 1993. - С. 1138-144.
2. Гончар М. Т. Экологические проблемы сельскохозяйственного производства. -Львов: Вища школа, 1986. -143 с.
3. Манівчук Ю. В. Усиление биологических факторов повышения продуктивности кормовых угодий и их эффективность // Проблемы повышения эффективности производства и управления качеством продукции. Киев-Ужгород, 1989. - С. 201-206.
4. Манівчук Ю. В. Биологическое земледелие - основа производства экологически чистой продукции // Проблемы совершенствования производства в отраслях народнохозяйственного комплекса. - Киев-Ужгород, 1990. - С. 136-143.
5. Манівчук Ю. В. Роль і місце біологічного землеробства в альтернативному сільському господарстві //Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту. Київ-Ужгород, 1993.
6. Мансфельт Я. Д. Основные принципы экологического сельского хозяйства //Земледелец (советско-немецкий ежегодник по экологическому земледелию), 1991. Прогресс, Лебен унд Умвельт, 1991. С. 13-17.
7. Тихонов А. Г. Економіко-екологічні аспекти інтенсифікації у землеробстві. - Київ: Урожай, 1990.
8. Шапкин А. Экологически эффективные сельскохозяйственные системы //Земледелец (советско-немецкий ежегодник по экологическому земледелию), 1991. прогресс, Лебен унд Умвельт, 1991. - с. 52-59.

О.У.ХОМРА

доктор географічних наук

**Науково-дослідний центр з
проблем зайнятості населення
та ринку праці Національної
академії наук України і Мі-
ністерства праці України**
Київ

ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ ПРИКОРДОННЯ УКРАЇНИ

Трудові проблеми прикордоння як і України в цілому в умовах глибокої всебічної кризи зводяться в кінцевому підсумку до проблем зайнятості (безробіття як її антитези). Найбільш придатною для їх вивчення є шкала не міст обласного (республіканського) підпорядкування та сільських адміністративних районів, а областей: на рівні областей розробляється практично вся необхідна для вивчення трудових проблем прикордоння первинна статистична інформація. В складі прикордонних районів виділялося старе і нове прикордоння. В новому прикордонні специфічними демографічними, працересурсними та трудовими рисами характеризувалася північне (з Білорусією), східне (з Росією) та південно-західне (з Молдавією). До складу групи прикордонних з країнами Центральної Європи областей включалися Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька; групи прикордонних з Молдавією областей - Вінницька та Одеська; групи прикордонних з Білорусією областей - Рівненська, Житомирська, Київська (з містом Києвом) та Чернігівська; групи прикордонних з Росією областей - Сумська, Харківська, Луганська та Донецька.

Рівень безробіття

Про напругу на ринку праці свідчить перш за все інтенсивність звернень з питань працевлаштування до установ Державного центру зайнятості. В цілому по Україні інтенсивність

звернень з питань працевлаштування була низькою. В прикордонні вона була все ж дещо нижчою (табл.1), при цьому нижчою вона була в кожній з чотирьох залучених в аналіз груп прикордонних областей. Найбільш високими значеннями, що наближаються до середніх по країні, характеризувались інтенсивність звернень з питань працевлаштування в групі областей, що межують з Росією. В прикордонні з Білорусією, Молдавією та країнами Центральної Європи інтенсивність звернень з питань працевлаштування відрізнялося мало, коливаючись від 1,3% до 1,34%. Порівняно з 1992 р. в 1993 р. значення аналізованого показника знизилися як в Україні в цілому, так і в прикордонних областях; однак в прикордонні темпи зниження були вищими. На загальному фоні дещо нижчих порівняно з прикордонням в цілому темпів зниження інтенсивності звернень з питань працевлаштування високі значення їх (даних темпів) відмічались в прикордонних з Білорусією областях.

Таблиця 1. Рівень безробіття та інтенсивність звернення з питань працевлаштування до установа Державного центру зайнятості в прикордонних областях України в 1992 і 1993 рр., %

Області	Рівень безробіття		Інтенсивність звернення з питань працевлаштування	
	1992	1993	1992	1993
Прикордонні всього	0,45	0,65	1,95	1,39
в тому числі з:				
країнами Центральної Європи	0,75	1,13	1,85	1,34
Молдавією	0,27	0,43	1,81	1,33
Білорусією	0,51	0,73	1,98	1,30
Росією	0,29	0,38	2,02	1,50
Україна в цілому	0,44	0,63	2,01	1,53

працевлаштування та рівнем безробіття (розрахованого як відношення чисельності безробітних до середньорічного населення працездатного віку) за роки аналізованого періоду (1992-1993 рр.) не спостерігалось. В прикордонні відношення інтенсивності звернень з питань працевлаштування до показника рівня безробіття було меншим ніж таке по країні в цілому. В 1993 р. порівняно з 1992 р. відмінності значень даного показника по Україні в цілому і в прикордонні зросли.

Як в 1992 р., так і в 1993 р. рівні безробіття в прикордонні і в Україні в цілому різнилися незначно. Внутрі прикордоння по групах областей коливання рівнів безробіття було досить великим. Так, рівень безробіття в прикордонних з країнами Центральної Європи областях порівняно з групою областей, що межують з Росією, був більшим в 2,97 рази, порівняно з групою областей, що межують з Молдавією в 2,63 рази, порівняно з групою областей, що межують з Білорусією в 1,55 рази. На відміну від інтенсивності звернень з питань працевлаштування рівень безробіття в 1993 р. порівняно з 1992 р. зріс. Темпи його росту в прикордонні були близькими до темпів росту по країні в цілому. По виділених групах прикордонних областей вони (темпи) відрізнялися незначно. Все ж в прикордонні з Молдавією і країнами Центральної Європи темпи росту рівня безробіття за роки аналізованого періоду були вищими.

« В сучасній статистичній звітності відсутні дані про стан і динаміку прихованого безробіття. Для характеристики відмінностей в рівнях прихованого безробіття населення прикордонних і внутрішніх районів, внутрі прикордонних районів нами використовувалися непрямі показники. Один з них, названий нами мінімальним рівнем прихованого безробіття, розраховувався на базі даних з форми 1-ПБ "Звіт про стан умов праці, пільги та компенсації за роботу в несприятливих умовах". В цій формі наводиться чисельність всіх працівників спискового складу (без сумісників та жінок, які знаходяться у відпустці з вагітності та пологів і догляду за дітьми) на 31 грудня та чисельність працівників, які фактично з'явилися на роботу на кінець грудня. Співставлення даних показників без врахування тих, хто перебуває у черговій відпустці, з чисельністю всіх працівників спискового складу дозволяє харак-

теризувати рівень прихованого безробіття. Чисельність перебуваючих у черговій відпустці визначалась як середньомісячна. Оскільки основна маса працюючих бере чергові відпустки у літні та осінні місяці, то обрахований таким шляхом рівень прихованого безробіття характеризує мінімальні його значення, що знайшло своє відображення в назві пропонованого показника. Визначимо, що до так визначених прихованих безробітних включені ті, хто не виходив на роботу через хворобу. Сезонність зайнятості в окремих галузях, зокрема сільському господарстві, будівництві тощо, робить розрахунки мінімального рівня прихованого безробіття за даним методом недоцільними.

Мінімальний рівень прихованого безробіття в промисловості в 1993 р. в прикордонні (20,41%) був дещо вищим ніж по Україні в цілому (19,10%). Вище середнього по прикордонню приховане безробіття в промисловості мало місце в областях, що межують з Росією (на 1,95 пункти) і з країнами Центральної Європи (на 0,82 пункти). Дане перевищення досягалось за рахунок дуже високих значень рівня прихованого безробіття в промисловості Донбасу (в Луганській області - 29,70%, в Донецькій області - 24,75%); серед прикордонних з країнами Центральної Європи областей "передові" позиції займала Закарпатська (29,84%). В областях, що межують з Молдавською і Білоруською, значення аналізованого показника були відчутно меншими не лише середніх по прикордонню, але й по країні в цілому.

В динаміці за 1991-1993 рр. в прикордонні як в цілому по Україні склалась швидко прогресуюча тенденція до зростання рівня прихованого безробіття. Якщо аналізований показник рівня прихованого безробіття в промисловості прикордонних областей в 1992 р. порівняно з 1991 р. зріс на 14,2%, то в 1993 р. порівняно з 1992 р. - вже на 58,1%. В цілому по Україні темпи росту мінімального рівня прихованого безробіття в промисловості були незначно вищими ніж в прикордонні. Однак навіть такі незначні відмінності в темпах росту призвели до перевищення значень аналізованого показника в прикордонні над середньореспубліканським вже в 1992 р., хоч в 1991 р. його значення в прикордонні були меншими ніж по Україні в цілому. Виявлена в цілому по прикордонню тенденція змін зна-

чень мінімального рівня прихованого безробіття в динаміці знаходить свою конкретизацію в кожній з груп прикордонних областей, за винятком тієї, що межує з Молдавією. В прикордонні з Молдавією в 1992 р. порівняно з 1991 р. рівень прихованого безробіття в промисловості знизився в 1,51 рази. Правда, в подальшому відбулося його різке зростання. Все ж за значеннями аналізованого показника ранг прикордоння з Молдавією в ранговому ряді груп прикордонних областей знизився. Найбільш високими темпами зростали значення показника мінімального рівня прихованого безробіття в промисловості в групах областей з низькими його значеннями в базовому періоді (що межують з Білорусією та країнами Центральної Європи). В прикордонних областях з Росією темпи його росту були самими низькими. Так, якщо в 1992 р. порівняно з 1991 р. мінімальний рівень прихованого безробіття в промисловості в групі областей, що межують з країнами Центральної Європи зріс в 2,58 рази (що межують з Білорусією - в 2,09 рази), то в групі областей, що межують з Росією - лише в 1,56 рази.

В будівництві мінімальний рівень прихованого безробіття як по країні в цілому, так і по прикордонню в 1992 р. був значно нижчим ніж в промисловості. Відмінності в значеннях даного показника в будівництві по Україні в цілому і в прикордонних областях були різнонаправленими з відмінностями в промисловості (більш високими по країні в цілому порівняно з прикордонням), правда, дещо більшими. Як і в промисловості мінімальний рівень прихованого безробіття в будівництві відмічався в прикордонних з Білорусією областях. Значення даного показника в групі областей, що межують з країнами Центральної Європи, перевищували такий в прикордонні з Білорусією на 6,25 пункта; що межують з Росією - на 5,02 пункта; що межують з Молдавією - на 0,2 пункта.

Практично не мали місця відмінності в рівнях прихованого безробіття на транспорті в прикордонних районах і в Україні в цілому. Загалом рівень прихованого безробіття на транспорті був дуже високим. Максимальних значень рівень прихованого безробіття на транспорті досягає в прикордонних з Білорусією областях, де, як уже відмічалось, в інших аналізованих галузях народного господарства (промисловості, будівництві) він був порівняно з іншими групами прикордонних

областей нижчим (табл.2). Низьким рівень прихованого безробіття на транспорті був також в прикордонних з Молдавією областях, де рівень прихованого безробіття в промисловості і будівництві був відносно невисоким. Рівні прихованого безробіття в областях, що межують з країнами Центральної Європи і Росією, відхилялися від середніх значень по прикордонню в цілому приблизно на одну й ту ж величину, правда в різних напрямках. Порівняно з промисловістю рівні прихованого безробіття в будівництві і на транспорті вар'ювали по залученим в аналіз групам прикордонних областей значно більше. Так, якщо в промисловості значення коефіцієнта варіації було рівним 25,6%, то на транспорті - 46,2%, в будівництві - 51,1%.

Таблиця 2. Мінімальний рівень прихованого безробіття в промисловості, будівництві і на транспорті в прикордонних областях України в 1991-1993 рр., %

Області	Мінімальний рівень прихованого безробіття				
	промисловість			будів-	тран-
	1991	1992	1993	ництво	спорт
	1991	1992	1993	1993	1993
Прикордонні всього	11,31	12,91	20,41	11,43	25,46
в тому числі з:					
країнами Цент-					
ральної Європи	8,03	10,06	20,73	14,35	27,36
Молдавією	9,51	6,30	17,29	8,30	13,51
Білорусією	7,82	9,23	16,34	8,10	32,97
Росією	14,33	16,37	22,36	13,12	23,58
Україна в цілому	10,37	12,00	19,18	12,35	25,43

Рівень прихованого безробіття жінок в промисловості прикордоння, як і в промисловості в цілому по Україні, був вищим ніж чоловіків (табл.3). Дана жінсча перевага задавала-ся такою в прикордонних з Молдавією і Білорусією областях, де рівень прихованого безробіття жінок був відповідно на

78,5% і 32,7% вищим рівня прихованого безробіття чоловіків. В областях, що межують з Росією і країнами Центральної Європи, відмінності в рівнях безробіття жінок і чоловіків (на "користь" жінок) були значно меншими (15,3% і 19,3%). Більш високий порівняно з чоловіками рівень прихованого безробіття жінок в промисловості в прикордонні мав місце у всі роки аналізованого періоду (1991-1993 рр.). Таким дане співвідношення рівнів прихованого безробіття жінок і чоловіків в промисловості зберігалось в динаміці в прикордонних областях, що межують з Білорусією і країнами Центральної Європи; при цьому в прикордонних з країнами Центральної Європи областях склалась чітко виражена тенденція до прискореного його зростання.

Таблиця 3. Відмінності в рівнях прихованого безробіття чоловіків і жінок в промисловості прикордонних областей України в 1991-1993 рр.

Області	Мінімальний рівень прихованого безробіття (%)					
	1991		1992		1993	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Прикордонні всього	9,52	11,62	12,47	13,46	13,59	22,67
в тому числі з:						
країнами Центральної Європи	8,00	8,06	7,77	12,33	13,64	23,23
Молдавією	10,22	8,80	4,42	8,32	12,55	22,40
Білорусією	5,91	9,77	6,33	12,25	14,16	18,79
Росією	14,24	14,45	17,29	15,12	21,00	24,22
Україна в цілому	10,60	10,10	11,20	12,97	17,34	21,43

Рівень і структура зайнятості трудових ресурсів

Рівень зайнятості населення в народному господарстві в прикордонні в 1993 р. був незначно нижчим ніж по країні в цілому. Більш низька зайнятість в народному господарстві населення прикордоння зумовлювалась низькими її значеннями в прикордонних з Молдавією і, особливо, з країнами Центральної Європи областях (табл.4). В областях, що межують з Росією та Білорусією, питомі ваги зайнятого в народному господарстві населення в чисельності всього і працездатного населення відчутно перевищували середні по країні їх значення. Так, частки зайнятих в складі всього і працездатного населення групи областей, що межують з Росією, були більшими середніх по країні відповідно на 2,07 і 2,56 пунктів (групи областей, що межують з Білорусією - на 1,41 і 1,17 пунктів).

Таблиця 4. Рівень зайнятості населення прикордонних областей України в 1993 р.

Області	Питома вага (%) зайнятих в народному господарстві в складі	
	всього населення	працездатного віку
Прикордонні всього	43,41	78,14
в тому числі з:		
країнами Центральної Європи	39,13	71,63
Молдавією	41,57	76,65
Білорусією	45,10	80,07
Росією	45,76	81,46
Україна в цілому	43,69	78,90

Частка зайнятих в промисловості і транспорті в загальному числі зайнятих в 1993 р. в прикордонні були дещо більшими ніж по Україні в цілому. Навпаки, питома вага зайнятих

в будівництві по Україні в цілому була більшою ніж в прикордонні. Відмінностей часток зайнятих у зв'язку в прикордонні і по Україні в цілому не виявилось (табл.5). Все ж коливання часток зайнятих у зв'язку по аналізованим групам прикордонних областей були відчутними: з 1,34% в прикордонних з Молдавією областях до 0,98% в прикордонних з Росією областях.

Таблиця 5. Галузева структура зайнятих в прикордонних районах України в 1998 р.

Області	Питома вага (%) зайнятих в			
	промисловості	транспорті	будівництві	зв'язку
	в загальній чисельності зайнятих в народному господарстві			
Прикордонні всього	23,90	5,40	5,45	1,15
в тому числі з:				
країнами Центральної Європи	26,33	4,91	4,72	1,23
Молдавією	17,25	3,25	4,31	1,34
Білорусією	32,93	4,67	5,90	1,25
Росією	37,93	5,59	5,92	0,98
Україна в цілому	27,54	5,13	5,53	1,16

Найбільше по виділених групах прикордонних областей різнилися частки зайнятих в промисловості. Так, питома вага зайнятих в промисловості в загальному числі зайнятих в прикордонних з Росією областях в 2,2 рази була більшою ніж в прикордонних з Молдавією областях (в 1,66 рази більшою ніж в прикордонних з Білорусією областях, в 1,44 рази ніж в прикордонних з країнами Центральної Європи областях). Високою питоною вагою зайнятих на транспорті (в 1,52 рази більшою ніж в середньому по прикордонню) характеризувалась група областей, що межують з Молдавією. Коливання часток зайнятих в будівництві по групах прикордонних областей було невеликим:

відносно більшими значення даного показника були в прикордонні з Росією та Білорусією.

Чисельність зайнятих в зв'язку, промисловості та транспорті прикордоння в 1992 р. порівняно з 1991 р. відчутно зменшилася (відповідно на 11,7%, 10,1% і 5,5%)*. Зростання чисельності зайнятих, незначне за величиною, за роки аналізованого періоду відмічалось в будівництві прикордонних областей. Правда, воно відбувалося до 1992 р. в подальшому в цій галузі народного господарства прикордоння чисельність зайнятих почала зменшуватися.

Як в 1992 р. порівняно з 1991 р., так і в 1993 порівняно з 1992 р. відмінності в темпах зниження чисельності зайнятих в промисловості в прикордонних областях і по Україні в цілому були незначними. Високими темпами знижувалася чисельність зайнятих в промисловості в прикордонних з Молдавією, Білорусією та країнами Центральної Європи областях. Порівняно з ними темпи зниження чисельності зайнятих в промисловості в прикордонних з Росією областях були істотно нижчими. Так, якщо в прикордонних з Молдавією, Білорусією та країнами Центральної Європи областях в 1993 р. порівняно з 1991 р. чисельність зайнятих в промисловості зменшилася на 11,56%, то в прикордонних з Росією областях - на 3,66%. Відзначимо, що в прикордонних областях з Росією в 1992 р. мав місце приріст чисельності зайнятих в промисловості (табл.6). В 1993р. вищі ніж в 1992 р. темпи зниження чисельності зайнятих в промисловості були властиві всім залученим в аналіз групам прикордонних областей за винятком тих, що межують з Молдавією. Як і по Україні в цілому в прикордонні темпи зниження чисельності зайнятих в промисловості жінок були значно вищими ніж чоловіків. Порівняно з групами областей, що межують з

* Дані про чисельність всіх працівників спискового складу (без сумісників та жінок, які знаходяться у відпустці з вагітності та пологів і догляду за дітьми) в галузях народного господарства взяті з форми 1-ПВ (умови праці), в якій вони не є основними. Можливі неточності з найбільшою силою проявляються саме при визначенні темпів змін чисельності зайнятих в динаміці.

Росією, країнами Центральної Європи та Молдавією, в яких перевищення темпів зниження чисельності зайнятих в промисловості жінок над відповідними показниками динаміки зайнятості чоловіків в 1993 р. порівняно з 1992 р. були приблизно однаковими, в прикордонних з Білорусією областях значення даного показника були істотно вищими. Загальне збільшення чисельності зайнятих в промисловості в прикордонних з Росією областях в 1992 р. порівняно з 1991 р. досяглося за рахунок такого у чоловіків; більше того, збільшенням чисельності зайнятих в промисловості чоловіків в прикордонних з Росією областях здавалось збільшення зайнятих в промисловості чоловіків в цілому по прикордонню.

Таблиця 6. Динаміка чисельності зайнятих в промисловості прикордонних областей України, 1991 – 1993 рр.

Області	Відношення чисельності зайнятих в базовому році до поточного, %					
	обидві статі		чоловіки		жінки	
	1991 1992	1991 1993	1991 1992	1991 1993	1991 1992	1991 1993
Прикордонні, всього	101,09	107,74	98,16	103,99	104,73	111,66
в тому числі з:						
країнами Центральної Європи	104,85	110,35	101,33	107,30	109,09	113,99
Молдавією	107,14	114,42	104,45	111,44	110,03	117,62
Білорусією	103,33	111,53	102,11	106,95	105,77	116,75
Росією	97,76	103,66	94,86	100,81	101,73	107,53

Більш високі ніж в промисловості прикордоння темпи зниження чисельності зайнятих в зв'язку прикордонних областей в цілому визначалися в першу чергу високими їх (темпів) зна-

ченнями в прикордонних з Молдавією та Росією областях (табл.7). Це ж саме можна сказати по відношенню до динаміки зайнятих в транспорті в прикордонні в цілому і по виділених групах прикордонних областей. Все ж слід відмітити певну стабілізацію чисельності зайнятих в транспорті в областях, що межують з країнами Центральної Європи. Збільшення чисельності зайнятих в будівництві в прикордонні (на 3,28% в 1993 р. порівняно з 1991 р.) досягалось за рахунок збільшення в прикордонні з Росією (на 9,01%) та з країнами Центральної Європи (на 5,06%); в інших аналізованих групах прикордонних областей чисельність зайнятих в транспорті за роки аналізованого періоду зменшилася.

Менші ніж в промисловості прикордоння відмінності в темпах скорочення чисельності зайнятих жінок і чоловіків в такій "жіночій" галузі народного господарства як зв'язок визначалися такими в прикордонних з Росією областях, але не тільки - більш низькими темпами зменшувалася чисельність жінок порівняно з чоловіками у зв'язку ніж в промисловості в прикордонних з Білорусією та країнами Центральної Європи областях. В транспорті теж найбільшими відмінності в темпах зниження чисельності зайнятих жінок і чоловіків були в прикордонних з Білорусією областях. Зростання чисельності зайнятих в транспорті жінок в прикордонних з країнами Центральної Європи областях було незначним; воно не могло, враховуючи невисоку частку (23,7%) жінок в складі зайнятих в транспорті регіону, істотно відбитися на змінах в динаміці інших показників зайнятості. В другій з перевагою в складі зайнятих чоловіків галузі народного господарства (будівництві), де в цілому по прикордонню спостерігався приріст чисельності зайнятих чоловіків і жінок, тенденція до витіснення жінок з виробництва мала місце як в прикордонні в цілому, так і в кожній з виділених груп прикордонних областей.

Дані про зайнятість в розрізі віку поточною статистикою в Україні не розробляються. Рівень повікової зайнятості може бути визначений лише на базі даних переписів населення, матеріали останнього з яких вже застаріли. Дані про зайнятість з переписів населення і з поточного статистичного обліку різняться не лише через різні підходи до об'єкту статистичного спостереження (в переписах - висказані респондентами, в

Таблиця 7. Динаміка чисельності зайнятих в будівництві, транспорті та авіаану прикордонних областей України, 1991-1993 рр. (1993 р. - 100%)

Області	обидві статі			чоловіки			жінки		
	будів- ництво	трансо- порт	авіаан	будів- ництво	трансо- порт	авіаан	будів- ництво	трансо- порт	авіаан
Прикордонні всього	96,83	105,49	111,68	95,66	105,07	108,51	100,76	106,52	113,12
в тому числі а:									
країнами									
Центральної									
Європи	94,37	99,66	108,77	93,51	100,41	104,98	98,13	97,24	111,00
Молдавією	108,26	108,05	114,73	104,66	107,97	106,76	122,69	108,26	119,60
Білорусією	102,20	102,62	110,13	101,69	101,52	108,60	104,09	105,91	111,04
Росією	91,73	108,62	113,50	90,26	108,39	112,93	95,90	109,07	113,68

поточному обліку - з звітів підприємств, установ і організацій), але й через відмінності статистичних категорій "мають заняття" (в переписах населення) і "зайняті в народному господарстві" (в поточній статистиці). Певна застарілість даних про вікову зайнятість з матеріалів перепису населення 1989 р. все ж не може служити причиною незалучення їх в аналіз: інших даних просто не існує.

Відмінностей в рівнях зайнятості населення у віці 15 років і старше в 1989 р. між прикордонням і Україною в цілому практично не існувало. Невеликі відмінності (на користь України в цілому) в усіх аналізованих працездатних вікових групах компенсувалися більш високою порівняно з середньореспубліканською зайнятістю в прикордонні населення у віці 60 років і старше (табл. 8).

Таблиця 8. Повікова зайнятість населення прикордонних областей України в 1989 р.

Вік, років	Питома вага (%) зайнятих в чисельності населення					
	України в цілому	Прикордоння	в тому числі з:			
			країнами Центральної Європи	Молдовою	Білорусією	Росією
15-19	26,78	26,68	27,57	26,84	27,02	25,74
20-29	86,41	86,03	87,56	83,26	85,35	86,64
30-39	95,62	95,60	95,28	94,48	96,00	95,77
40-49	94,62	94,49	93,94	94,02	95,17	94,50
50-54	86,77	86,08	86,08	88,90	89,40	83,08
55-59	50,23	50,21	51,39	51,56	53,20	47,23
60 і старше	11,10	11,40	10,53	10,99	11,82	11,70

Низький рівень зайнятості населення у віці 15 років і старше, властивий прикордонним в Росію областям, був зумов-

лений істотно меншими від середніх по прикордонню значеннями даного показника у вікових групах 55-59, 50-54, та 15-19 річних. В інших вікових групах населення прикордонних з Росією областей, питомі ваги зайнятих лише незначно перевищували середні по прикордонню. Як виняток можна розглядати вікову групу 60 років і старше з дещо більшими аналізованими перевищеннями. Детермінантами низького порівняно з прикордонням в цілому рівня зайнятості населення прикордонних з Молдавією областей виступили, навпаки, нижчі рівні зайнятості населення вікових груп 20-29, 30-39 і 40-49 річних.

В прикордонні з Білорусією, де рівень зайнятості населення був найвищим з виділених груп прикордонних областей, перевищення його значень середніх по прикордонню мало місце в усіх аналізованих вікових групах за винятком 20-29 річних. Злишковими до середніх по прикордонню були повікові рівні зайнятості населення областей, що межують з країнами Центральної Європи. Але й тут відмінності часток зайнятих окремих вікових груп, зокрема 15-19 та 55-59 річних були досить значними.

Відмінності між прикордонням і країною в цілому в рівнях повікової зайнятості як в містах, так і в сільській місцевості не досягли значних величин. Бже ж більшими іони були в сільській місцевості. Більше того, якщо в містах відмінності рівнів повікової зайнятості населення прикордоння і України в цілому були односторонніми (з більш високою зайнятістю в Україні в цілому в усіх виділених вікових групах працездатного віку), то на селі в прикордонні в молодому працездатному віці відмічалася більш висока зайнятість ніж в цілому по країні. Бтім, як в міських, так і в сільських поселеннях України в цілому і прикордоння мало місце зростання рівнів зайнятості населення до вікової групи 30-39 річних, з подальшим його зменшенням, особливо значним на селі.

Внутрі аналізованих груп прикордонних областей повікові відмінності в зайнятості міського населення були досить великими. Бже значення узагальнюючого показника (рівня зайнятості населення у віці 15 років і старше) відрізнялися істотно від середніх значень по прикордонню (табл.9). Порівняно низьким рівнем зайнятості у віці 15 років і старше (65,7%) характеризувалося міське населення прикордонних з

Таблиця 9. Повікові відмінності зайнятості міського і сільського населення прикордонних областей України в 1989 р.

Вік, років	Питома вага (%) зайнятих в чисельності												
	міського						сільського						
	населення												
Украї- ни	при- кор- доння	в тому числі з					Украї- ни	при- кор- доння	в тому числі з				
		країна- ми Цен- траль- ної Єв- ропи	Молда- вією	Біло- ру- сією	Ро- сією	країна- ми Цен- траль- ної Єв- ропи			Молда- вією	Біло- ру- сією	Ро- сією		
15-19	24,37	24,01	22,06	24,94	24,65	24,24	23,23	33,94	24,66	31,06	33,59	34,89	
20-29	94,99	94,42	94,05	90,30	93,59	96,15	90,06	90,22	90,94	99,99	90,31	99,71	
30-39	95,90	95,74	95,91	94,22	96,15	95,90	95,09	95,01	94,46	94,79	95,55	95,59	
40-49	94,86	94,82	95,02	94,09	95,52	94,54	94,06	93,72	92,74	93,92	94,34	94,27	
50-54	96,39	95,73	99,21	99,19	90,39	92,31	97,54	96,69	94,32	98,59	97,99	96,72	
55-59	53,60	53,29	53,71	59,16	60,51	47,81	45,95	45,69	46,53	45,29	45,46	44,79	
60 і старше	15,70	15,90	17,40	18,39	19,75	13,78	5,46	5,61	6,33	5,40	5,25	5,41	
15 і старше	67,80	67,65	69,06	67,53	70,62	65,66	57,19	57,14	60,75	56,62	54,51	55,20	

Росією областей, що було викликано ймовірно більш раннім виходом на пенсію зайнятих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. На користь висунутої гіпотези свідчить значно нижча зайнятість міського населення у предпенсійному і пенсійному віці в даній групі областей порівняно з іншими аналізованими групами прикордонних областей і прикордоння в цілому. Зокрема, в містах прикордонних з Росією областей рівень зайнятості вікової групи 55-59 річних був нижчим на 11,46% від середнього по прикордонню, вікової групи 50-54 річних - на 4,16%. Низький рівень зайнятості міського населення у віці 60 років і старше в прикордонних з Росією областях пов'язується, ймовірно, з "зношеністю" переважно індустриально зайнятих працівників. Непрямо сказане підтверджується значно вищим рівнем зайнятості 20-29 річних в містах прикордонних з Росією областей ніж в інших аналізованих груп прикордонних областей. Висока зайнятість міського населення вікових груп 50-54 і 55-59 річних відмічалась в прикордонних з Білорусією і Молдавією областях. Рівні зайнятості міського населення 30-39 і 40-49 річних (саме в цих вікових групах вони були найвищими) в аналізованих групах прикордонних областей відрізнялися незначно.

Більш висока зайнятість сільського населення у віці 15 років і старше в прикордонних з країнами Центральної Європи областях досягалась за рахунок високих її значень у молодих працездатних (16-29 років) і старших вікових групах. Особливо відчутними єказані відмінності були в сільського населення вікової групи 60 років і старше: рівень зайнятості її в областях старого прикордоння на 18,5% був вищим в областях нового прикордоння.

Як і в цілому по Україні в прикордонні рівень зайнятості чоловіків в усіх аналізованих вікових групах був вищим ніж жінок (табл.10). Величина даного перевищення в прикордонні зменшується з збільшенням віку до вікової групи 50-54 річних; в подальшому відмічається швидке збільшення аналізованого показника з збільшення віку, досягаючи максимальних значень в старших вікових групах (у віці 65 і старше - в 2,74 рази, у віці 55-59 років - в 2,71 рази). Невеликими були відмінності в рівнях зайнятості і жінок, і чоловіків в Україні в цілому і прикордонні. Наявні певні підстави для

Таблиця 10. Повікові відмінності зайнятості жінок і чоловіків пригородних областей України в 1989 р.

258

Вік, років	Питома вага (%) зайнятих в чисельності											
	чоловіків						жінок					
	Украї- ни	при- кор- доння	в тому числі з				Украї- ни	при- кор- доння	в тому числі з			
країна- ми Цен- траль- ної Єв- ропи			Молда- вією	Біло- ру- сією	Ро- сією	країна- ми Цен- траль- ної Єв- ропи			Молда- вією	Біло- ру- сією	Ро- сією	
15-19	27,65	27,45	27,21	29,24	27,21	25,69	25,87	25,85	27,84	24,71	26,08	24,79
20-29	89,60	87,99	82,17	86,40	86,74	89,68	84,22	84,05	85,42	80,10	82,22	81,63
30-39	97,72	97,66	97,59	97,27	97,34	97,87	92,59	92,52	90,00	91,74	91,25	92,92
40-49	96,23	96,17	95,04	95,99	96,20	96,21	92,17	92,99	92,22	92,29	94,13	92,99
50-54	89,70	89,85	91,20	92,90	92,94	84,01	84,21	82,25	81,92	85,40	83,99	82,29
55-59	77,74	76,58	82,00	84,42	84,47	66,24	23,41	25,22	27,14	26,55	26,25	21,25
60 і старше	19,44	19,82	18,47	20,61	21,52	19,17	7,02	7,23	6,04	6,41	7,18	8,12
15 і старше	73,27	73,01	73,05	73,19	74,24	72,10	52,27	57,01	57,75	54,40	57,50	57,22

висновку, що незначно більшими ці відмінності були у чоловіків. Якщо у чоловіків більш високий рівень зайнятості в прикордонні порівняно з Україною в цілому спостерігався у віковій групі 60 років і старше, то у жінок - у цій же віковій групі та у віковій групі 55-59 років. Найменшими відмінностями в рівнях зайнятості чоловіків і жінок молодшого і середнього працездатного віку були в прикордонних з Білорусією областях, старшого працездатного та після працездатного віку - в прикордонних з Росією областях. Більшими середніх по прикордонню в цілому аналізовані відмінності виявилися в групах областей, що межують з країнами Центральної Європи і з Молдавією. Відзначимо, що в старшому прикордонні рівень зайнятості жінок вікової групи 15-19 років був більшим відповідного показника зайнятості чоловіків.

Внесок нових форм господарювання у вирішення
трудових проблем прикордоння

Вихід з кризи пов'язують і не без підстав з становленням нових ринкових форм господарювання, зокрема, таких як кооперативи, малі підприємства, акціонерні товариства, орендні підприємства. Як і слід було очікувати в прикордонні зайнятість в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах була більш високою ніж по країні в цілому. Так, питома вага зайнятих в перерахованих підприємствах і організаціях в загальному числі зайнятих в народному господарстві в 1993 р. по Україні в цілому складала 16,89%, в прикордонні - 19,17%. Найбільш високою вона була в прикордонних з Білорусією областях, де більше ніж кожен четвертий з числа зайнятих в народному господарстві працював в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах. Така висока частка зайнятих в підприємствах та організаціях нових форм господарювання в областях, що межують з Білорусією, зумовлена входженням до їх складу Києва. В структурі прикордоння з Білорусією на частку Києва приходилось 68,42% зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах; в самому Києві частка зайнятих в перерахованих підприємствах і організаціях в загальному числі зайнятих в

його народногосподарському комплексі була рівною 50%. Вище середньої по прикордонню була також частка зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах в групі областей, що межують з Росією. Як не парадоксально, на західному прикордонні (з країнами Центральної Європи) нові форми організації виробництва отримали відносно менше розповсюдження. Близькою за величиною до тієї, що мала місце в прикордонні з країнами Центральної Європи, була частка зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах в групі областей, що межують з Молдавією. В прикордонні з Центральною Європою значення аналізованого показника було на 62,3% меншим порівняно з середнім по всіх прикордонних областях, в прикордонні з Молдавією - на 50,4%.

Деяко більша частка прикордоння в структурі населення працездатного віку в загальній його чисельності по країні порівняно з часткою прикордоння в чисельності зайнятих в народному господарстві зумовила більші відмінності питомих ваг зайнятих в підприємствах і організаціях ринкової спрямованості в складі населення працездатного віку і зайнятих в народному господарстві в прикордонних областях ніж по Україні в цілому. Вище середніх по прикордонню дані відмінності були в групах областей, що межують з країнами центральної Європи і Молдавією. Так, якщо питома вага зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах в чисельності зайнятих в народному господарстві була більшою питомої ваги зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах в чисельності населення працездатного віку в прикордонних областях з країнами Центральної Європи в 1,396 рази (з Молдавією - в 1,322 рази), то в прикордонних областях з Росією - в 1,223 рази (з Білорусією - в 1,23 рази) (табл.11).

В структурі зайнятих в підприємствах і організаціях нових форм господарювання домінували зайняті в орендних підприємствах. На їх частку припадало 44,25%. Питома вага зайнятих в малих підприємствах складала 28,63%, в акціонерних товариствах - 21,76%. Частка зайнятих в кооперативах була низькою - 5,36%. Порівняно з структурою підприємств і організацій

Таблиця 11. Питомі ваги зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах в складі зайнятих в народному господарстві і населенні працездатного віку в прикордонні України в 1993 р., %

Області	Питома вага зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах в складі	
	зайнятих в народно-господарстві	населенні працездатного віку
Прикордонні всього	19,17	14,98
в тому числі з:		
країнами Центральної Європи	11,31	8,46
Молдавією	13,10	9,91
Білорусією	25,11	20,10
Росією	20,93	17,05
Україна в цілому	16,39	13,33

цій нових форм господарювання по країні в цілому в прикордонні більш вагому роль відіграють акціонерні товариства (їх частка була більшою на 2,93 пункта). Вільшою, хоч і небагато, в прикордонні була також питома вага зайнятих в орендних підприємствах. Відносно незначно відрізнялися в обох аналізованих структурах частки зайнятих в кооперативах (табл. 12).

Відмінності структур зайнятих на підприємствах і організаціях нових форм господарювання між виділеними групами прикордонних областей були дуже великими. Так, частка зайнятих в кооперативах в структурі зайнятих в підприємствах і організаціях нових форм господарювання в прикордонних з Молдавією областях більш ніж в два рази була більшою відповідного показника в структурі зайнятих в областях, що межують з

Росією. Значення даної частки в прикордонні з країнами Центральної Європи (в більшій мірі) і з Білорусією (в меншій мірі) наближалися до середніх по прикордонню в цілому. Питома вага зайнятих в малих підприємствах в областях, що межують з

Таблиці 12. Структура зайнятості в підприємствах і організаціях нових форм господарювання в прикордонних областях України в 1993 р., %

Області	Питома вага зайнятих в			
	коопера- тивах	малих підпри- ємствах	акціонер- них то- вариствах	середніх підпри- ємствах
Прикордонні всього	5,36	23,63	21,76	44,25
в тому числі з:				
країнами Цен- тральної Європи	5,29	35,70	21,15	37,86
Молдавією	8,61	36,63	9,26	45,51
Білорусією	5,96	27,43	16,99	49,62
Росією	4,24	25,93	28,29	41,55
Україна в цілому	5,72	22,06	18,23	43,29

Молдавією і країнами Центральної Європи, була вищою середньою по прикордонню (відповідно в 1,28 і 1,25 рази), а в областях, що межують з Росією та Білорусією, - нижчою (в 1,1 і 1,04 рази). Звертає на себе увагу надзвичайно низька (9,26%) питома вага зайнятих в акціонерних товариствах в групі прикордонних з Молдавією областей. Саме відмінності питомих ваг зайнятих в акціонерних товариствах в аналізованих групах областей досягають максимальних значень. Особливо вагомою зайнятість в акціонерних товариствах була в прикордонних з Росією областях, де її питома вага в чисельності зайнятих в підприємствах і організаціях нових форм господарювання була рівною 28,29% (в Донецькій області - 32,43%).

Частка зайнятих в акціонерних товариствах в загальному числі зайнятих в підприємствах і організаціях нових форм господарювання в прикордонні з Росією займала другий ранг в ранговому ряді; в інших аналізованих групах прикордонних областей цю позицію займала питома вага зайнятих в малих підприємствах. Перше місце в рангових рядах зайнятих в кооперативах, малих підприємствах, акціонерних товариствах і орендних підприємствах в усіх чотирьох групах прикордонних областей твердо належала орендним підприємствам. Найбільш міцним лідируючі позиції зайнятості в орендних підприємствах були в групі областей, що межують з Білорусією, дещо слабкішим - в групах областей, що межують з Росією і Молдавією. Самі відмінності значень часток зайнятих в орендних підприємствах по аналізованим групам прикордонних областей були відносно меншими.

Середня чисельність зайнятих в одному малому підприємстві в прикордонні (10,7 чоловік) була меншою ніж по Україні в цілому. Меншою, ніж і в значно (на 2,9%), була також в прикордонні середня чисельність зайнятих в кооперативах. В той же час середня чисельність зайнятих в акціонерних товариствах і орендних підприємствах в прикордонних областях була істотно вищою (відповідно на 45,9% і 19,2%) середньоукраїнського показника. Найбільші за чисельністю зайнятих кооперативи і малі підприємства знаходилися в прикордонні з Молдавією (їх величина задавалася кооперативами і малими підприємствами міста Сдеши), акціонерні товариства - в прикордонні з Росією, орендні підприємства - в прикордонні з Білорусією (їх величина задавалася орендними підприємствами міста Кисва).

Великі за середньою чисельністю зайнятих кооперативи і малі підприємства в прикордонних з Молдавією областях не відбилися як аналог на середніх розмірах орендних підприємств і акціонерних товариств; в даній групі прикордонних областей середня чисельність зайнятих в одному підприємстві (акціонерному товаристві) була однією з найнижчих серед аналізованих груп прикордонних областей (табл.13), будучи меншою від середньої по масиву прикордонних областей на 27,3% (79,2%). Варіація середньої чисельності зайнятих на одному підприємстві (організації) в кожній з нових форм господарю-

вання по чотирьох виділених групах прикордонних областей була значною. Максимальних значень показники варіації досягають в такій формі господарювання як акціонерні товариства. Вище середніх були відмінності в величинах кооперативів за чисельністю зайнятих. Диференціація середніх чисел зайнятих на одному орендному підприємстві по аналізованих групах прикордонних областей була істотно меншою.

Порівняння ефективності праці в територіальному розрізі без елімінування відмінностей в галузевій структурі завжди несе в собі певні похибки. Тому до висновків, зроблених без такого елімінування, слід відноситися з відповідною пересторогою. Однак відсутність знань про даний процес завжди гірша неповних знань. В світлі сказаного, до наведеного нижче аналізу ефективності нових форм господарювання в прикордонних областях доцільно відноситись як до неповних, орієнтованих.

Таблиця 13. Середня чисельність зайнятих в одному підприємстві (організації) нових форм господарювання в прикордонних областях України 1993 р.

Області	Середня чисельність зайнятих (чоловік) в одному			
	коопера- тиві	малому підпри- ємстві	акціонер- ному то- варистві	середньому підпри- ємстві
Прикордонні всього	14,2	10,7	301,7	200,9
в тому числі з: країнами Цен- тральної				
Європи	9,7	11,3	419,9	187,9
Молдавією	24,5	14,7	168,4	163,4
Білорусією	21,5	7,7	143,0	273,8
Росією	19,7	13,9	633,6	184,2
Україна в цілому	14,6	12,3	206,8	176,7

з певною пересторогою. Загалом ефективність нових форм господарювання в прикордонних областях виявилася нижчою ніж по Україні в цілому. Виручка від реалізації з продукції на одного зайнятого в кооперативах прикордонних областей була на 11,9% меншою ніж в середньому по країні, в малих підприємствах - на 20,2%. Нижчим був також в прикордонні обсяг виробництва продукції на одного зайнятого в акціонерних товариствах. Лише обсяг виробництва продукції на одного зайнятого в орендних підприємствах в прикордонні порівняно з Україною в цілому був незначно більшим (на 2,3%). Порівняно низькоєфективно працювали підприємства (організації) нових форм господарювання в прикордонних з країнами Центральної Європи областях. Як виручка від реалізації продукції на одного зайнятого в малих підприємствах, так і обсяг виробництва продукції на одного зайнятого в акціонерних товариствах в прикордонні з країнами далекого зарубіжжя були найменшими порівняно з іншими аналізованими групами прикордонних областей. Відносно низькими в аналізованій групі прикордонних областей були обсяг виробництва продукції на одного працюючого в орендних підприємствах (на 47,1% меншими від середнього по прикордонню в цілому) і виручка від реалізації продукції на одного зайнятого в кооперативах (табл.14). Високоєфективно працювали кооперативи і малі підприємства областей, що межують з Молдовою, де величина виручки від реалізації продукції на одного зайнятого значно перевищувала не лише середні показники по прикордонню, але й по Україні в цілому. Серед акціонерних товариств найбільшим обсягом виробництва продукції на душу населення характеризувалися розташовані в прикордонних з Білорусією областях, серед орендних підприємств - в прикордонних з Росією областях.

На селі провідною новою формою господарювання став фермерство. В прикордонні фермерство отримало істотно менший розвиток ніж в центральних районах країни. Якщо питома вага фермерських господарств прикордонних областей в загальному числі фермерських господарств країни склала 48,3%, то питома вага сільського населення працездатного віку в загальній чисельності сільського населення працездатного віку країни 62,2%. При визначенні регіональних відмінностей в становлен-

ні фермерських господарств ми виходимо з положення, що в середньому в фермерському господарстві знаходиться троє індивідів працездатного віку. Оперування цією гіпотезою дозволяє розрахувати частку фермерів в загальній чисельності сільського населення працездатного віку. Очікуване інтенсивне становлення фермерства в прикордонних з країнами Центральної Європи областях свого підтвердження не знайшло. Частка фермерів в загальному числі сільського населення працездатного віку в прикордонних з країнами Центральної Європи областях,

Таблиця 14. Ефективність нових форм господарювання в прикордонних областях України в 1993 р.

Області	Виручка від реалізації продукції (млн.крб.)		Обсяг виробництва продукції (млн.крб.)	
	на одного зайнятого в			
	коопера- тивах	малих під- приємствах	виробничих товарних підприємствах	середніх підпри- ємствах
Прикордонні				
всього	7,59	14,56	34,14	19,97
в тому числі з:				
країнами Цен- тральної				
Європи	7,05	10,45	16,07	13,58
Молдавією	11,70	20,21	24,14	26,90
Білорусією	4,69	15,42	39,31	10,59
Росією	9,29	14,08	36,20	29,02
Україна в цілому	8,49	17,62	36,13	19,52

розрахована згідно прийнятої гіпотези, склала 0,59%. Меншою (0,48%) вона була лише в прикордонних з Білорусією областях. Найбільш інтенсивно впроваджується фермерство в областях, що межують з Росією та Молдавією; питомі ваги фермерів в чисельності сільського населення працездатного віку в

цих групах прикордонних областей були відповідно рівними 1,4% і 1,35%. Ще більшими були відмінності прикордонних і центральних районів України за питомими вагами сільськогосподарських угідь, що знаходяться у володінні фермерів. Так, якщо відношення часток фермерів в загальному числі сільського населення працездатного віку в прикордонні і в Україні в цілому було рівним 1,133, то відношення сільськогосподарських угідь, що знаходяться у володіння фермерів - 1,276. В 1993 р. в прикордонних областях частка сільськогосподарських угідь, якими володіють фермери, в загальному обсязі сільськогосподарських угідь складала 1,59%, в прикордонних з Молдавією областях - 1,44%, в прикордонних з країнами Центральної Європи областях - 0,77%, в прикордонних з Білорусією областях - 0,66%.

Трудові проблеми прикордонних районів як полюсів економічного росту можуть бути розв'язані однозначно легше ніж в центральних районах. Більше того, розв'язання трудових проблем прикордонних районів пов'язується нами з вирішенням такого роду проблем в прикордонні. Цьому сприятиме формування вільних економічних зон, виключення окремих районів прикордоння до новостворюваних міждержавних територіальних асоціацій типу єврорегіонів, інші форми міждержавного співробітництва. При високих темпах економічного росту трудові проблеми отримують базу для саморозв'язання, гублять свою напругу. При зростанні співробітництва між Україною і Польщею як в цілому, так і на рівні прикордонних районів вирішення трудових проблем українсько-польського прикордоння служитиме прикладом для інших прикордонних районів України.

**LIST OF PARTICIPANTS OF
THE IV POLISH-UKRAINIAN
SCIENTIFIC SEMINAR LUBLIN-OKUNINKA**

1. Babuk Ludmiła, Assistant professor, Institute of Economics, Ukrainian Academy of science, Kiev
2. Degórska Bożena, M.Sc., Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw
3. Dolisznyj Marian, Professor, Institute of Economics, Ukrainian Academy of Science, Lvov
4. Eberhardt Piotr, Associate professor, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw
5. Jedut Ryszard, Ph.D., University of Maria Curie- Skłodowska, Lublin
6. Józefowicz Anatolij, Professor, Institute of Economics, Ukrainian Academy of Science, Kiev
7. Jurczyszyn Wladimir W., Professor of the Academy, Institute of Economics, Ukrainian Academy of Science, Kiev
8. Miros Krzysztof, M.Sc., Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw
9. Mischuk Andrzej, Ph.D., University of Maria Curie-Skłodowska, Lublin
10. Pisarenko Swietłana M., Ph.D., Institute of Economics of Ukrainian Academy of Science, Lvov
11. Powęska Halina, Ph.D., Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw
12. Stasiak Andrzej, Associate professor, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw
13. Tregobczuk Walerij, W., Assistant professor, Institute of Economics, Ukrainian Academy of Science, Kiev
14. Zgliński Włodzimierz, Ph.D., Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Science, Warsaw

LIST OF PARTICIPANTS

THE 1998 INTERNATIONAL SYMPOSIUM

ON THE HISTORY OF THE POLISH LANGUAGE

HELD IN WARSZAWA, POLAND, 1998

Chairman: Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Organizing Committee: Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Secretary: Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Participants: Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

Professor Andrzej Walicki, University of Warsaw

**LISTA UCZESTNIKÓW IV
POLSKO-UKRAIŃSKIEGO SEMINARIUM
NAUKOWEGO LUBLIN - OKUNINKA**

1. Babuk Ludmiła, docent, Instytut Ekonomiki UAN, Kijów
2. Degórska Bożena, mgr, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa
3. Doliszniy Marian, prof. dr hab., Instytut Ekonomiki UAN, Lwów
4. Eberhardt Piotr, prof. dr hab., Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa
5. Jedut Ryszard, dr, Uniwersytet Marii Curie - Skłodowskiej, Lublin
6. Józefowycz Anatolij, prof., Instytut Ekonomiki UAN, Kijów
7. Jurczyn Władymir W., prof. akademik, Instytut Ekonomiki UAN, Kijów
8. Miros Krzysztof, mgr, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa
9. Miszczuk Andrzej, dr, Uniwersytet Marii Curie - Skłodowskiej, Lublin
10. Pysarenko Swietłana M., dr, Instytut Ekonomiki UAN, Lwów
11. Powęska Halina, dr, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa
12. Stasiak Andrzej, prof. dr hab., Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa
13. Trehobczuk Walerij W., docent, Instytut Ekonomiki UAN, Kijów
14. Zgliński Włodzimierz, dr, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa

**СПИСОК УЧАСНИКІВ ІV
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО
СЕМІНАРУ ЛЮБЛІН-ОКУНІКА**

1. Бабук Людмила, доцент, Інститут Економії НАНУ,
Київ
2. Дегурска Божена, mgr, Інститут Географії і
Територіальної Організації ПАН, Варшава
3. Долішній Маріян, проф., Інститут Економії НАНУ,
Львів
4. Ебергарт Піотр, проф. д-р, Інститут Географії і
Територіальної Організації ПАН, Варшава
5. Єдут Ришард, д-р, Університет Марії Кюрі-
Склодовської, Люблін
6. Юрчишин Володимир В., проф. академік, Інститут
Економії НАНУ, Київ
7. Юзефович Анатолій Е., доктор економічних наук, Інститут
Економії НАНУ, Київ
8. Мірос Кшиштоф, mgr, Інститут Географії і
Територіальної Організації ПАН, Варшава
9. Міщук Анджей, д-р, Університет Марії Кюрі-
Склодовської, Люблін
10. Писаренко Світлана М., д-р, Інститут Економії
НАНУ, Львів
11. Повенска Галина, д-р, Інститут Географії і
Територіальної Організації ПАН, Варшава
12. Стасяк Анджей, проф. д-р, Інститут Географії і
Територіальної Організації ПАН, Варшава
13. Трегобчук Валерій В., доцент, Інститут Економії
НАНУ, Київ
14. Зглінський Владзімеж, д-р, Інститут Географії і
Територіальної Організації ПАН, Варшава

CZESNO 2. CZYNNIKI W
WYKONANIU PRACOWNI
CZESNO 2. CZYNNIKI W

1. Wzrost, ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
2. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
3. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
4. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
5. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
6. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
7. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
8. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
9. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
10. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
11. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
12. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
13. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała
14. Ciężar ciała, ciśnienie krwi, temperatura ciała

